

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ДМИТРО ЄСИПЕНКО

ПОВІСТІ
БОРИСА ГРІНЧЕНКА
«СЕРЕД ТЕМНОЇ НОЧІ»
та «ПІД ТИХИМИ ВЕРБАМИ»:
історія текстів і тексти в історії

---

*ПРОЕКТ «НАУКОВА КНИГА»
(МОЛОДІ ВЧЕНИ)*

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 2015

УДК 821.161.2 — 808.1 + 808.2

У цій книжці вперше в українському літературознавстві повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» комплексно вивчаються в текстологічному і джерелознавчому аспектах. Детально розглядається історія їх публікації у журналі «Киевская старина», а також окремими відбитками, співпраця автора з редакторами. Проаналізовано зміни текстів під час підготовки до друку, названо останні прижиттєві видання та основні тексти для творів. Також визначено місце видань повістей у контексті розвитку українського книгодрукування 1900—1920-х років, відображені етапи їх едиційної історії 1910—2010-х років, з'ясовано час і характер редакторського втручання у тексти. Ознайомлення з історією створення та публікації дає змогу виявити «блі плями» грінченкознавства й уникнути шаблонного висвітлення спадщини письменника.

Видання розраховане на фахівців — літературознавців, істориків книжкової справи XIX—XX ст., бібліографів, а також студентів гуманітарних спеціальностей, викладачів нормативних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах.

Науковий редактор
канд. філол. наук *Віктор Дудко*

Рецензенти

доктор філол. наук, професор *Сидір Кіраль*
(Національний університет біоресурсів і природокористування України),
канд. філол. наук *Олександр Федорук*
(Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України),
канд. філол. наук, професор *Василь Яременко*
(Київський університет ім. Бориса Грінченка)

*Рекомендовано до друку вченого радою
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
(протокол № 10 від 18 вересня 2014 р.)*

*Видання здійснено за державним замовленням
на випуск видавничої продукції*

Науково-видавничий відділ філології,
художньої та словникової літератури

Редактор *A. M. Нечитайлло*

© Д. О. Єсипенко, 2015
© НВП «Видавництво “Наукова думка”
НАН України», дизайн, 2015

ISBN 978-966-00-1486-2

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

За життя і особливо після смерті Бориса Грінченка (1863—1910) його твори усвідомлювалися як важливe національне надбання та культурна вартість. Якщо у високій естетичній і художній якості спадщини письменника деякі критики все ж сумнівалися, то її історико-літературне та власне історичне значення визнавалося практично беззаперечно. На межі століть за ним уже закріплювався статус класика української літератури.

Протягом ХХ ст. рецепція творчості літератора характеризувалася значною амплітудою оцінок: від піднесення на п'єдестал пошани у 1910 — на початку 1920-х років, через маргіналізацію у другій половині 20-х та замовчування у 30—50-х роках, до поступової реабілітації 1960—2010-х¹.

Значну активність у дослідженні та популяризації його доробку у першому десятилітті ХХ ст. виявляли дружина, Марія Грінченко, а також Сергій Єфремов, Володимир і Дмитро Дорошенки. Свій внесок у справу вивчення життя та творчості літератора здійснили автори спогадів і оглядів 1910—1919 рр. — Христя Алчевська, Іван Белоусов, Олександр Грушевський, Надія Кибальчич, Михайло Лободовський, Олена Пчілка, Дмитро Рудик, Микола Сумцов, Микола Чернявський та ін. Перша спроба написання наукової біографії Грінченка належить Миколі Плевакові². Риторика високого поцінування постаті сучасника у 1910-х ро-

¹ Докладніше про це див.: *Гаевська Л. О.* Б. Грінченко і художня еволюція української прози (кінець XIX — початок ХХ ст.) // Радянське літературознавство. — 1990. — № 1. — С. 50—61; *Єсиненко Д.* Ливанський кедр на вітрах історії (Літературна творчість Бориса Грінченка у критиці ХХ ст.) // Дивослово. — 2013. — № 12. — С. 22—28. Там само. — 2014. — № 1. — С. 40—43.

² *Плевако М.* Життя та праця Бориса Грінченка. — Х., 1911 (про історію підготовки книжки на матеріалі листування автора з Марією Грінченко див.: *Білоцерківська Г. І.* До історії видання першої біографії Б. Грінченка 1911 р. [Електронний ресурс] // Всеукраїнська асоціація музеїв. — Режим доступу: <http://vuam.org.ua/uk>). Після смерті письменника дослідник узявся також до

ках часом зумовлювала поверховість та банальність оглядів його біографії (деякі з них Олександр Білецький називав подібними до «житій святих»³).

У другому десятилітті ХХ ст. тривало вшанування літератора: відбувалися зібрання, присвячені його пам'яті, перевидавалися художні тексти, публікувалися нові грінченкознавчі матеріали. Втім, уже з другої половини 20-х років набирав обертів процес упередженого тлумачення, викривлення творчості письменника, який можна розглядати як один зі зразків переформатування українського літературного канону у радянську добу. Наприкінці 20 — на початку 30-х років спадщину письменника вже визнавали невідповідною вимогам часу.

У 1930—1950-х роках мали місце лише поодинокі звернення до творчої постаті Грінченка. В українській радянській дійсності його ім'я було вилучено з галереї вітчизняних культурних класиків, а твори — зі сторінок підручників української літератури. Зміну ставлення наприкінці 50 — на початку 60-х років засвідчили ювілейні публікації: до 50-річчя від дня смерті та до 100-річчя від дня народження Грінченка. До вивчення творчості раніше проскрибованого письменника звернулися, зокрема, Олександр Білецький, Михайло Вишневський, Михайло Гумєнюк, Максим Рильський, Петро Хропко та Євген Шабліовський; особливу продуктивність виявляли Іван Пільгук, Анатолій Погрібний, Вячеслав Чорновіл та Василь Яременко. Однак у той час художню спадщину Грінченка все ще нерідко протиставляли доробку інших, «заслуженіших», класиків⁴.

Історія критичної рецепції 1970-х років прикметна не лише черговим «призабуттям» письменника, що переривалося поодинокими спробами перегляду шаблонних трактувань, але й відновленням практики викриттів ідейних хиб його творчості. Активізацію критичних публікацій у періодичних виданнях стимулював черговий ювілей, 125-річчя від дня народження Грінченка. Особливої уваги заслуговує видане у 1988 р. перше за тривалий період спеціальне дослідження про письменника — монографія Анатолія Погрібного «Борис Грінченко. Нарис життя і творчості». Упродовж останніх двадцяти років відбувався активний розвиток грінченкознавства як продуктивного та перспективного наукового на-

---

укладання повного переліку його творів і критичної літератури про них (див. його підготовчі матеріали під титулом «Борис Дмитрович Грінченко (1863—1910). Бібліографічний указатель» (ІР НБУВ. — Ф. 27 (Миколи Плевака), спр. 872).

³ Білецький О. Борис Грінченко // Білецький О. Зібр. праць: У 5 т. — Т. 2: Українська література XIX — поч. ХХ ст. / Упор. та прим. М. Л. Гончарука. — К., 1965. — С. 590.

⁴ Наприклад, Михайла Коцюбинського (*Колесник П. Й. Коцюбинський — художник слова.* — К., 1964. — С. 32).

пряму. Наразі дослідники мають найширші можливості для забезпечення повної літературознавчої реабілітації доробку письменника.

Протягом усього періоду дослідження творчості Бориса Грінченка поза увагою залишалася проблема **історії його літературних текстів**. Її вивчення становить теоретичне підґрунтя для наукових видань творів. Результати текстологічного дослідження цінні для різних галузей філології: історії та теорії літератури, літературної критики та історії літературної мови⁵. Незважаючи на це, лише поодинокі художні тексти українських письменників ставали об'єктом комплексного історико-літературного та текстологічного дослідження⁶.

У вітчизняному літературознавстві немає спеціальних робіт, присвячених вивченню текстології творів Бориса Грінченка. Для адекватного сприйняття та інтерпретації його літературної спадщини, а також для підготовки її нових перевидань важливо знати, які тексти найповніше реалізовують авторську волю. З огляду на це доцільно ґрутовно дослідити проблеми текстології та видавничої історії поетичних і прозових творів Грінченка. У пропонованій до уваги читача розвідці здійснено вивчення повістей «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» із залученням широкого кола рукописних і друкованих джерел.

Ці твори вже понад століття належать до найпопулярніших в українській літературі. Лаконічні згадки і докладніші характеристики повістей не раз зринали у періодиці, літературно-критичних розвідках, спогадах та епістолярії видатних українських діячів ХХ ст. Після першопублікацій у журналі «Киевская старина» та окремими відбитками «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» багаторазово з'являлися окремими виданнями та у зібраниях творів Грінченка. Проте не завжди публікувалися справді авторські тексти.

---

⁵ Тодоров И. История текста и история литературного языка // Текстология славянских литератур. — Ленинград, 1973. — С. 203—210; Томашевский Б. Писатель и книга: Очерк текстологии. — [Ленинград], 1928. — С. 130—140.

⁶ Щасливими винятками стали зокрема монографічні студії творів Володимира Винниченка (Маслянчук Т. В. Проза Володимира Винниченка: проблеми текстології. — К., 2008), Івана Сенченка (Гнатюк М. М. Над текстами Івана Сенченка. — К., 1989), Павла Тичини (Гальченко С. А. Текстологія поетичних творів П. Г. Тичини. — К., 1990), Зінаїди Тулуб (Гнатюк М. М. Роман і біографія («Людинолови» З. П. Тулуб). — К., 1994), Григора Тютюнника (Нежсивий О. Життя у слові: Джерелознавча проблематика творчості Григора Тютюнника. — К., 2014), Маркіяна Шашкевича (Бурлацька Г. М. Літературна спадщина Маркіяна Шашкевича. Проблеми текстології. — К., 1988), Тараса Шевченка (Большаков Л. Н., Бородін В. С. Путь «Кобзаря»: Судьба книги Т. Шевченко. — М., 1978), Юрія Яновського (Гнатюк М. М. Юрій Яновський: текст і авантекст. — К., 2006).

Прикметно, що актуальність розгляду текстологічних проблем творчості письменника усвідомлювали ще його сучасники. Дотримання волі автора у посмертних перевиданнях повістей прагнула забезпечити його дружина та правонаступниця Марія Грінченко. Окрім огірів републікацій, здійснених під її наглядом, пояснюються браком фахових знань і навичок. Цейтнот і регламент едиційних вимог видавництва «Рух» завадили Миколі Плевакові глибоко дослідити й висвітлити історію створення та публікації творів, а також підготувати належний критичний апарат для їх перевидань. Лише деякі упорядники текстів у пізніших виданнях повідомляли у примітках не тільки про джерела публікованих текстів (як правило, без мотивації вибору), але і про окремі факти видавничої історії «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами».

Пропоноване до уваги читача дослідження охоплює понад столітній період: 1899—2010-ті роки. Це чернігівський побут Бориса Грінченка після звільнення з місцевої губернської земської управи (1899—1902), його перебування у Боярці-Будаївці та Оспедалетті (1909—1910), а також едиційна історія повістей після смерті автора (1910—2010). У зв'язку з розлогим переліком діячів, про яких мовиться у тексті розвідки, особливого інтересу набирає залучення невідомих і маловідомих архівних матеріалів, що увиразнюють постаті осіб, причетних до видавничої історії повістей. Цим пояснюється широке використання та цитування епістолярію, мемуарів, нотатних записів як родини Грінченків, так і їхніх сучасників, а також українських культурних діячів пізнішого періоду. Підготовка дослідження супроводжувалася опрацюванням, упровадженням до наукового обігу та актуалізацією у зв'язку із проблематикою дослідження архівних матеріалів, що зберігаються у фондах відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України (усі — Київ) та Центрального державного історичного архіву України (Львів). Автор висловлює вдячність за участь в обговоренні та редактуванні тексту дослідження на різних етапах його створення насамперед Вікторові Дудку; також Миколі Бондарю, Галині Бурлаці, Сергієві Гальченку, Степанові Захаркіну, Сидорові Кіралю*, Сергієві Кривенку, Володимирові Кузьменку, Vadimovі Лубчаку, Антоніні Мовчун, Тетяні Третяченко, Олесеві Федоруку, Василеві Яременку та Наталії Швидкій (Єсипенко).

НАРОДЖЕННЯ КЛАСИКИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ПЕРШИХ ПУБЛІКАЦІЙ ПОВІСТЕЙ

Обставини написання

Повісті «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» належать до чернігівського періоду творчості Бориса Грінченка (1894–1902). Наприкінці 1899 р. сталася важлива подія у долі письменника — звільнення з посади секретаря Чернігівської земської управи. Контроверсійну роль у цьому епізоді відіграв голова Чернігівського губернського земства Федір Уманець¹. Зі спогадів Марії Грінченко він постає у світлі «консерватора-конституціоналіста, великого англомана, автора цікавої монографії “Гетман Мазепа” [...] До українського національного питання він не був ворожий, не вважав за “узость” бажання українців розвивати свою культуру і навіть висловлювався проти утисків урядових. Але казав, що може це неекономно — витрачати силу на виробляння своєї культури тоді, як можна пристати до виробленої вже московської»².

Грінченко не мав особливих ілюзій щодо тривкості свого становища у земстві. Як «неблагонадійний елемент», він ще на початку 1896 р. побоювався, що наслідком зміни складу управи «може бути те, що доведеться тікати з Чернігова. [...] тепер усі бояться, що нова слухатиметься адміністрації та повигонить усіх “козлищ”»³. Утім, як зазначала дружина письменника, «зміна ліберального голови земської управи на консервативного для української справи нічим не позначилася. Бо коли бувала в земстві

¹ Обійняв посаду у січні 1896 р., переобраний у лютому 1899 р.

² Верзилів А., Грінченкова М. З життя чернігівської громади 1880–90 рр. // Чернігів і Північне лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К., 1928. — С. 472–473.

³ З листа Бориса Грінченка до Данила [Ткаченка] від 8 лютого 1896 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 41096, арк. 1 зв.). Письменник мав на увазі «офірних цапів».

вільна посада і Шраг⁴ або Грінченко прохали її для своїх кандидатів, то і ліберал Хижняков⁵, і консерватор Уманець не відмовляли їм. Так само обидва вони згоджувались на друкування в “Земському сборнику” етнографічних матеріалів та розвідок на українські теми⁶. Та ще як Грінченко подбав про те, щоб у земській книгарні були й українські книжки, то Уманець того не боронив»⁷.

Таке позірно безпроблемне співробітництво голови і діловода (а згодом секретаря) управи обірвалося несподівано — звільненням останнього. Формальною підставою були нібито незадовільне виконання Грінченком службових обов’язків і грубість у поводженні з колегами. Що це був лише привід, доводить формулювання постанови про звільнення від 18 грудня⁸. У ній Уманець наголосив, що діяльність секретаря була корисною для земства, а його самого визнав за людину чесну і сумлінну. Прикметно, що ухвалу про звільнення виголошено за відсутності Грінченка (через хворобу)⁹.

⁴ Ілля Шраг, гласний Чернігівської губернської управи, багаторічний лідер української громади у Чернігові. Завдяки його сприянню у січні 1894 р. Борис Грінченко обійняв посаду діловода у земстві (*Верзилів А., Грінченко-ва М.* З життя чернігівської громади 1880—90 рр. — С. 465).

⁵ Василь Хижняков, голова Чернігівської губернської земської управи у 1886—1896 рр.

⁶ Борис Грінченко дописував до «Земського сборника Чернігівської губернії» у 1894—1901 рр. Особливого розголосу набули підготовлені ним три випуски «Етнографических материалов, собранных в Черниговской и соседней с ней губерниях», видані окремими додатками у 1895—1899 рр. (Дудко В. По сторінках «Земського сборника» // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 180—182; Гапієнко А. Історико-краєзнавчі матеріали в «Земському сборнику» // Сіверянський літопис. — 1995 — № 3. — С. 99; Ісаєнко О. І. «Земський сборник Чернігівської губернії» як вагоме джерело у дослідженні життя та діяльності Б. Д. Грінченка чернігівського періоду // Грінченко — відомий і невідомий: матеріали щорічних Грінченківських читань. — К., 2013. — С. 119—128).

⁷ *Верзилів А., Грінченкова М.* З життя чернігівської громади 1880—90 рр. — С. 473.

⁸ Тут і далі дати до 31 січня 1918 р. у неопублікованих матеріалах подано за старим стилем.

⁹ Див. текст промови Бориса Грінченка перед Чернігівською губернською земською управою. [18—19 грудня 1899 р.] (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31553, арк. 1 зв. — 2); копію постанови голови Чернігівської губернської земської управи Федора Уманця від 18 грудня 1899 р. (Там само. — Спр. 31748); лист Марії Грінченко до Івана Липи від 6 січня 1900 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 44075, арк. 1).

Розірвання співпраці можна вважати наслідком принципової позиції письменника щодо окремих питань, зокрема справи народної просвіти. Його дружина пригадувала «виступ на земськуму зібранні проти друкування в “Земск[ом] сборн[ике]” етнографічних матеріалів. Гостро говорилося про те, що в угоду Грінченкові земство витрачає народні гроші на друкування “каких-то глупих сказок”»¹⁰. Сам він пізніше пояснював це так: «у декабрі р[оку] 1899-го через інтриги і всякого сорта “заходи” реакційної і українофобської групи гласних я мусив покинути цю посаду», відзначивши «величезну безхарактерність і необачність тодішнього предсідателя управи»¹¹.

Скарту колишнього секретаря на обставини звільнення було вирішено навіть не заслуховувати перед зібранням управи¹². Не допомогло клопотання гласного Іллі Шрага, який також обурювався непослідовністю Уманця¹³. Красномовним є факт призначення Грінченкові після звільнення грошової винагороди за службу. Вказавши на суперечності у такій політиці, він із гідністю відмовився від коштів¹⁴.

Не можна сказати, що звільнення стало цілковитою несподіванкою чи глибоко вразило письменника. Він і раніше звірявся колезі, Михайліві Коцюбинському, що нецікава та монотонна праця пригнічувала його творчі прагнення: «В управі... нудно... нудно... нудно... Кожен папер з канцелярського погляду уважно виправляється, часто папер один переписується 4, 5, 6 разів!»¹⁵. Під час проведення земських «собраний» доводилося працювати особливо інтенсивно, нерідко засиджуватися на

¹⁰ Верзилів А., Грінченкова М. З життя чернігівської громади 1880—90 рр. — С. 473.

¹¹ У листі до Віктора Дубровського від 2 листопада 1909 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32449, арк. 2).

¹² Лише шестеро земців висловилися за те, аби надати йому таке право. Серед них не виявилося Олександра Русова, який попередньо обіцяв підтримку Грінченкові (див. лист Марії Грінченко до Івана Липи від 6 січня 1900 р. — Арк. 1).

¹³ Журнал засідань Чернігівської губернської земської управи (запис від 19 грудня 1899 р.) (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31827, арк. 7—8).

¹⁴ Див. його листи до Чернігівської губернської земської управи від 1 лютого 1900 р. та 24 вересня 1901 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32460, 32461).

¹⁵ У листі від 25 липня 1896 р. (Листи до Михайла Коцюбинського / Упор. та комент. В. Мазного. — Ніжин, 2002. — Т. 2. — С. 74).

службі до ночі: «роботи до 12 або й до години ночі. Ледві встигаєш пообідати»¹⁶.

На початку грудня 1899 р. розпорядженням управи його фактично позбавили можливості контролювати хід справ у канцелярському відділі, що входило в обов'язки секретаря. Грінченко стверджував, що і сам планував «кидати сю посаду саме через те, що вона не давала мені нічого свого робити»¹⁷. Письменниківі бракувало не лише часу на бажану працю, але й душевного спокою. Тому декілька разів просив голову управи перевести його знову на посаду діловода або взагалі звільнити зі служби в управі й давати роботу додому. Уманець обіцяв призначити Грінченка консерватором у Музей українських старожитностей В. В. Тарновського і дозволити виконувати доручення земства вдома — за умови, що той обійматиме посаду секретаря принаймні до кінця земських зборів¹⁸. Тим абсурднішим було рішення голови управи про звільнення. Марію Грінченко особливо обурювало те, що необізнані зі станом справ земці склали враження про особисту прихильність Уманця, завдяки якій, мовляв, секретар так довго протримався на посаді. І справді, гласний Петро Дорошенко широ вважав, що без заступництва Уманця Грінченка би «давно “з’їли” за українофільство і за гостру вдачу»¹⁹.

Сучасники письменника не оминули увагою його звільнення, однак їхня інтерпретація цього епізоду та, зокрема, ролі Уманця суттєво різнилися. Через 20 років після згаданих подій у своїх спогадах «Кедр Ливана» Микола Чернявський назвав головними винуватцями «темні сили» земства на чолі з гласним Котляревським, стверджуючи навіть, що голова управи сам був готовий

¹⁶ З листа Бориса Грінченка до Данила [Ткаченка] від 23 жовтня 1899 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 41803, арк. 3 зв.). Чергові губернські збори («соборания») скликалися не пізніше грудня і тривали 20 днів (*Курченко В. Феномен земства [Електронний ресурс]* // Слово / Word. — 2007. — № 56. — Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/slovo/2007/56/ku30-pr.html>).

¹⁷ У листі до Михайла Комарова від 2 лютого 1900 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 40912, арк. 1).

¹⁸ Див. листи Марії Грінченко до Івана Липи від 28 листопада 1899 р. та 6 січня 1900 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 44073, арк. 1—1 зв.; спр. 44072, арк. 2—2 зв).

¹⁹ *Дорошенко Д. [Мої спомини про Бориса Грінченка (3 нагоди 30-х років смерті Б. Д. Грінченка — 23 квітня 1910 р.). 1940 р.]* (Центральний державний історичний архів України, м. Львів. — Ф. 309, оп. 1, спр. 1313, арк. 7).

звільнитися: «Тоді Борис Дмитрович, морально задоволений таким вчинком старої й не забезпеченої нічим людини, прохаче його не робити цього, а сам подається в одставку»²⁰. Натомість Шраг (який постає найактивнішим захисником Грінченка) у листі до Михайла Грушевського оцінював участь земського очільника значно критичніше: «Інцидент з Грінченком, мабуть, вже Вам відомий; через особисті відносини до нього деякі члени рев[ізйної] комісії почали вимагати від Уманця, щоб він йогоувільнив. Уманець тримав себе у сій справі як дурень і, написавши усяких компліментів до Грінченка, висловивши на земсь[ких] зборах, що він вважає його діяльність вельми корисною для земства, а його — за особу талановиту, працьовиту і т[аке] ін[ше], все ж таки увільнив його з посади секретаря. Далі він сам побачив, що зробив чортзна-що, і почав пропонувати Грінченкові усякі інші посади і праці, але той зрікся і згодився тільки упорядкувати музей Тарновського, але грошей за цю працю теж зрікся.

Поки що він у Чернігові, видає “Этн[ографические] мат[ериалы]”, пише статті у Земсь[кий] збірн[ик] і за се дістає плату з редакції збірника»²¹. Важливими видаються міркування Шрага про особистий конфлікт Грінченка з гласними, зокрема членами ревізійної комісії²². Впертий, із загостреним почуттям справедли-

²⁰ Чернявський М. Кедр Ливана: Спогади про Б. Грінченка. — Херсон, [1920]. — С. 4. Микола Котляревський, член ревізійної комісії від Борзенського повіту, порушив на засіданні земських зборів питання про безвідповідальне ставлення секретаря до виконання своїх обов'язків (*Ісаєнко О. І. Фейлетон Грінченка «Зачем» у колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського // Грінченко — відомий і невідомий: матеріали щорічних Грінченківських читань*. — К., 2012. — С. 32).

²¹ Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу: Листи І. Л. Шрага до М. С. Грушевського. — К., 2009. — С. 26—27.

²² Постанова про звільнення розпочинається формулою Уманця «Поставленный в необходимость выбирать между ревизионной комиссией Черниговского губернского земского собрания и секретарем управы Б. Д. Грінченко, считая себя обязанным предоставить комиссии полную свободу действий...» (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31572, арк. 1). Комісія гостро розкритикувала діяльність не лише секретаря, але і голови, а також інших співробітників управи, закидаючи їм нецільове використання коштів (передовсім на відрядження) та безлад у веденні документації. Уманець був змушений відповісти на зауваження (див.: Доклад ревизионной комиссии губернскому земскому собранию XXXV сессии // Земский сборник Черниговской губернии. — 1900. — № 2. — С. 1—8; Объяснения председателя Черниговской гу-

вості та власної гідності, він болісно сприймав зверхнє ставлення до нижчих, канцелярських чинів, яке мало місце в управі. «Гласні чернігівського губ[ернського] земства поводилися з земськими “служащими” як високе “начальство” з маленькими “подчиненними”; і цікаво, і комічно було бачити, як той самий панок, що сипав уранці на зборах ліберальними фразами, згорда “соизволял” кидати фразу — питання або наказ якому “делопроизводителю”, — пригадував письменник²³.

Як занотував через роки Микола Плевако, грінченковим опонентам найбільше не подобалась його самостійність, критичне ставлення до підлабузництва, прямота: мовляв, «якийсь то секретар сміє...»²⁴. Марія Грінченко зазначала, що її чоловік мав необережність налаштовувати проти себе позірних «лібералів» земства: «Бо ж він, напр[иклад], смів думати, що такий велими ліберальний вчінок, як заснування в Чернігові московського комітету грамотності імені Шевченка²⁵ (та ще й по новому уставу), буде Шевченкові ганьбою, а не пошаною»²⁶. Роздратована вчинком Уманця, вона іронічно зауважувала: «...він, бідолаха, дуже налякався тієї орди, що на його насіла, і з переляку зробив подлость»²⁷.

Грінченко відмовився обійняти посаду в Музеї Тарновського, однак погодився упорядковувати його матеріали з метою укладти каталог. Умови співпраці полягали в її безоплатності та можливості припинити у будь-який момент²⁸. Разом із дружиною вони

бернської земської управы по поводу доклада ревізіонної комісії земському собранию сессии 1899 года // Там само. — С. 9—37). Як відзначав історик чернігівського земства, голова «зміг певною мірою виправдатися перед ревізійною комісією, однак втратив підтримку більшості губернських гласних» (*Рахно О.* Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). — Чернігів, 2009. — С. 235).

²³ *Верзилів А., Грінченкова М.* З життя чернігівської громади 1880—90 pp. — С. 477.

²⁴ *Плевако М.* [Нотатки про біографію і творчість Бориса Грінченка] (ІР НБУВ. — Ф. 27, спр. 867, арк. 7).

²⁵ Тут і далі курсивом передано авторські підкреслення в неопублікованих листах і курсиви в публікаціях.

²⁶ Одним із головних промоторів цього проекту був Олександр Русов (*Верзилів А., Грінченкова М.* З життя чернігівської громади 1880—90 pp. — С. 486).

²⁷ У листі до Івана Липи від 6 січня 1900 р. — Арк. 1.

²⁸ Див. його лист до Федора Уманця від 22 грудня 1899 р. (*Плетньова Н., Рабинович І.* Листи Б. Д. Грінченка // Архіви України. — 1966. — № 5. — С. 64).

взялися за цю роботу, оскільки усвідомлювали: на мізерну оплату, асигновану на посаду завідувача музею, не знайдеться відповідної за кваліфікацією людини. Втім, Грінченко вбачав і певну користь від використання матеріалів колекції у своїй етнографічній та історико-літературній діяльності.

Марія Грінченко не без підставувала літературні заробітки надто ненадійною справою²⁹. Зрозуміло, що її чоловіка також неабияк непокоїло питання утримання сім'ї без службового окладу. Водночас як творча особистість він звільнився для діяльності, яка повніше відповідала уявленню про власне призначення. «Мое же честолюбие не в том, чтобы получать значительный оклад и именоваться секретарем губернской управы. У меня есть цель более высокая и более достойная человеческого я. Для достижения же этой цели я должен сохранять свободную возможно большую часть своего времени и своих сил умственных и физических», — описував Грінченко свої пріоритети³⁰. Він не хотів «зникнути» для вкраїнської літератури через брак можливості вільної — поза службою та додатковими підробітками — діяльності.

З огляду на це, а також ураховуючи несприятливий для здоров'я дружини клімат, письменник відмовився від пропозиції працевлаштування у Петербурзі, про яке клопоталися Петро Стебницький та Ілля Шраг. Критично оцінював він і перспективи роботи у Новоросійську, Ростові та Одесі³¹. Доброзичливі, хоч і недалекоглядні поради щодо можливостей заробітної діяльності (стати видавцем чи редактором «Киевской старины» або ж іншого періодичного видання, жити з видання україномовних книжок тощо) висловлював Іван Липа³². Особливо авантюрним поставало запрошення Марка Кропивницького «скоштувати циганського хліба» — стати помічником керівника театральної трупи. Втім уже незабаром драматург сам був змушений відмовитися від

²⁹ Див. її лист до Івана Липи від 6 січня 1900 р. — Арк. 2.

³⁰ У листі до батьків від 17 травня 1897 р. (*Крячок М. І. Листи Бориса Грінченка у фондах ЦДАЛМ УРСР // Архіви України. — 1988. — № 6. — С. 39.*)

³¹ Див. листи Бориса Грінченка до Іллі Шрага від 25 травня 1900 р. (чертетка) і Марії Грінченко до Івана Липи від 30 січня 1900 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 41156, арк. 1—1 зв.; спр. 44070, арк. 1).

³² Див. лист Марії Грінченко до Івана Липи від 22 січня 1900 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 44071, арк. 1—2).

задуму мати Грінченка «як товариша в ділі, як чоловіка з непохитною волею, як чоловіка з міцним та ширим духом, як людину, безмірно кохаючу своє, як будучого драматурга, як силу коректну, так потрібну для розвою рідного театру»³³.

Художній літературі, яка раніше була працею у вільні від основної (посадової) роботи моменти, відтепер Грінченко був готовий присвятити весь час і творчі сили: «До останнього кварталу 1900 року я не міг як треба працювати ні для поезії, ні для бельетристики вже кільки років. Тепер я ледве починаю відпочивати і робитися здатним до чогось більшого од писання статій до “Земск[ого] Сборника” та до редактування фольклорних матеріалів... І через те опанувало мене лише бажання багато всячини висловити в повісті чи в драмі»³⁴.

Він вирішив стати одним із перших професійних українських літераторів, усвідомлюючи недостатнє матеріальне винагородження такої діяльності. Невпевненість у майбутньому відчутина у його листі до Михайла Комарова: «Коли, не вважаючи на всю мою уперту працю (а думаю працювати дуже), я не зможу придбати собі і своїй сім'ї навіть “нужденного” шматка хліба, то се або моя праця нездатна і не варта вваги, або ще занадто рано бути в нас письменником»³⁵. Про небезпеку задуму товариша передживав Агатангел Кримський, який пессимістично оцінював можливість вільного, не «канцелярського» заробітку³⁶. Він знов,

³³ Див. його листи до Бориса Грінченка від 10 січня та 29 січня 1900 р. (Кирилюк Є. Листи Кропивницького до Грінченка // Театр. — 1940. — № 9. — С. 20).

³⁴ З його листа до Агатангла Кримського від 30 липня 1901 р. (ІЛ. — Ф. 80 (Агатангла Кримського), од. зб. 67, арк. 2).

³⁵ Лист від 1 листопада 1900 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 40910, арк. 2 зв.).

³⁶ Див. його листи до Бориса Грінченка від 21—23 серпня 1899 р. та 27 березня 1900 р. (Епістолярна спадщина Агатангла Кримського: У 2 т. — Т. 1: 1890—1917 pp. / Відп. ред. О. Д. Василюк. — К., 2005. — С. 285, 296). Варто звернути увагу на часом некоректне відтворення текстів у книжці. У автографі листа репліка Кримського звучала так: «Про Вашу думку, щоб кинути посаду секретаря і взятися за вільний заробіток, скажу Вам, що вона здається мені небезпечною для Вас. Та я Українська літературна робота, яку Ви робите попри канцелярську службу, зовсім немала, а вільний заробіток — щось дуже непевне; можлива річ, що на неофіційльній посаді Ви не матимете для укр[аїнської] праці й того часу, який у Вас є теперечки. А втім, Вам видніш, що і як. Я ж пессимістично дивлюсь на Ваш намір» (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37811, арк. 1 зв. — 2). Окрім цілком слушної адаптації тексту до вимог

що думки про письменницькі гонорари з'являлися у Грінченка і раніше, до переїзду в Чернігів³⁷.

У пошуках джерел заробітку (передовсім за україномовну літературну працю) наприкінці 1899 р. Грінченко звернувся до Володимира Гнатюка, секретаря редакції «Літературно-наукового вісника»: «...поки мушу жити з літературного заробітку. Українські писання мені нічого не дають, — мушу писати по московському. Чи не міг би *Вісник* давати мені хоч невеликий гонорар за те, що друкує? <...> Також — чи нема у Вас іншого якого видання, де літературною працею міг би я заробляти хоч мало-небагато?»³⁸. Він прагнув мати хай і не дуже великий, але стабільний дохід.

Скромні виплати надсидало Товариство російських драматичних письменників та оперних композиторів, яке охороняло права авторів. Грінченко вступив до нього 1894 р. завдяки рекомендації Кропивницького³⁹. Наприкінці XIX ст. письменник отримував відсотки від вистав своїх п'ес⁴⁰. Перспективнішим у фінансовому відношенні поставало співробітництво з «московськими» журналами. Подібно до своїх колег (наприклад, Володимира Самійленка) він не відкидав можливості російськомовної літературної діяльності, однак визначав обов'язкову для себе умову — її проукраїнську спрямованість⁴¹.

сучасної орфографії, у публікації в цитованому фрагменті недоречно змінено «неофіціяльній» на «неофіційній». Про низку суттєвіших недоліків видання див. рецензію Галини Бурлаки «Вибачте, шановний Агатангеле Юхимовичу!» (Слово і час. — 2006. — № 6. — С. 86—89). Саме через оргіхи «Епістолярної спадщини Агатангела Кримського» у двох томах (Т. 1: 1890—1917 рр.) у нашій студії деякі листи цитовано за першоджерелами, автографами.

³⁷ У листі до колеги від 13 лютого 1893 р. Грінченко дізнавався про московські газети, які могли б оплачувати його дописи (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. — С. 146).

³⁸ Лист від 26 грудня 1899 р. (*Яременко В.* Листи Бориса Грінченка до Володимира Гнатюка // Бахмутський шлях. — 2005. — № 3/4. — С. 162).

³⁹ Див. лист Марка Кропивницького до Бориса Грінченка від 9 грудня 1894 р. (*Кирилюк Є.* Листи Кропивницького до Грінченка // Театр. — 1940. — № 8. — С. 23).

⁴⁰ 64 рублі 1898 р., 44 — 1899 р., 57 — 1900 р. (*Сенченко І.* Нові документи Карпенка-Карого та Бориса Грінченка // Україна. — 1945. — № 6. — С. 35; *Його ж.* Нові документи Бориса Грінченка // Україна. — 1945. — № 7/8. — С. 33).

⁴¹ Зокрема, в листі до Сергія Єфремова від 29 січня 1901 р. (ІЛ. — Ф. 120 (серія Єфремова), од. зб. 24, арк. 1).

Як зауважував Михайло Муратов, для розуміння багатьох явищ у сфері літератури важливо добре знати її матеріальну базу, тобто те, якою популярністю користувалися книги у продажу і наскільки забезпечували письменників⁴². Ще на початку 90-х років XIX ст. у «Листах з України Наддніпрянської» Грінченко зазначав, що головними перешкодами для українського автора були брак гонорарів за твори українською («за вкраїнські писання ніякий кат не платитиме»), недостатнє знання мови («не сказати, щоб не зінав, але так знає, що написати не може»), а також все-силля цензури («однак цензура заборонить, так нашо ж і писати!»)⁴³.

Фактичну неможливість професійної (stabільно та достатньо винагородженої) україномовної літературної діяльності відзначав дописувач «Русских ведомостей»: «...все малорусские писатели пишут gratis⁴⁴, все они не могут посвятить себя литературному поприщу и развивать свой талант: каждый пишет урывками, между делом, отрывая свободную минутку от платной обязательной работы...»⁴⁵.

Мовну кволість українських авторів Грінченко пояснював тим, що «желающему изучить малорусский язык писателю приходилось ограничиться кабинетными занятиями в одиночку, которые [...] почти исключительно состояли из штудирования произведений украинской словесности при помощи существующих словарей»⁴⁶. Окрім наполегливого самонавчання, вдосконалення мовної майстерності письменника забезпечувалося живомовним спілкуванням⁴⁷. Його велика впертість, винахідливість у подоланні цензурних заборон, і, як результат, здобуття дозволів —

---

⁴² Муратов М. В. Книжное дело России в XIX и XX вв. Очерк истории книгоиздательства и книготорговли. 1800—1917 гг. — М.; Л., 1931. — С. 23.

⁴³ Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / Відп. ред. П. Сохань. — К., 1994. — С. 42.

⁴⁴ Безплатно.

⁴⁵ С. Р. Очерки новейшей малорусской литературы // Русские ведомости. — 1902. — № 102. — С. 3. Вірогідно, огляд підготувала Софія Русова (див.: Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. — М., 1958. — Т. 3. — С. 61). За підказку особи автора дякую Вікторові Дудку.

⁴⁶ Грінченко Б. Неосторожность в важном деле. — К., 1903. — С. 2.

⁴⁷ Про екстра- та інтралінгвальні чинники формування мови Грінченка див.: Кравченко М. В. Мова і стиль творів Бориса Грінченка: Дис. на здобуття наук. ст. канд. фіол. наук. — К., 2001.

приклад продуктивної діяльності у складних для українського книговидання умовах («в тісних рямцях», за висловом Сергія Єфремова).

Наприкінці 1899 р. найбільші сподівання у питанні літературних заробітків Грінченко покладав на гонорари журналу «Киевская старина». Він мав на це підстави: ще у 1898 р. клопотаннями головного редактора Володимира Науменка і за підтримки київського генерал-губернатора Михайла Драгомирова було здобуто дозвіл на друк україномовних матеріалів у цьому виданні (з дозволу місцевої, київської, цензури). З ініціативи і коштом Євгена Чикаленка призначено плату за художні твори українською⁴⁸. Саме у забезпеченні кількісного та якісного поповнення літературної частини «Киевской старины» він убачав головні перспективи місячника.

Як свідчить листування Чикаленка, він добре знав про непросте становище Грінченка і зважав на нього, призначаючи літературні винагороди: «...конкретно і зараз сей гонорар, може, підтримає Грінченка, котрого скинуть з секретарства, і він зостанеться без шматка хліба»⁴⁹. У листі до письменника від 8 листопада 1900 р. меценат висловив переконання в тому, «що нам (українській громаді. — Д. Е.) треба дать змогу Вам жити літературною працею»⁵⁰.

За спостереженням Володимира Дорошенка, наприкінці XIX ст. відбувалися суттєві зміни у наповненні «Киевской старины», вона з «кінцем [18]90-х рр. оживлюється й поволі починає прибирати характер українського літературно-критичного й громадського журнала в роді старої “Основи”. <...> По-українськи друкуються там повісті й оповідання як нових, так і старших письменників»⁵¹. Результативність нової гонорарної політики, а

⁴⁸ У розмірі 25—50 рублів за друкований аркуш. 1900 року авторам сплатили майже 300 (за іншими даними — 400 рублів: див. лист Євгена Чикаленка до Бориса Грінченка від 8 листопада 1900 р.), 1901 — майже 850, а 1902 — майже 1000 рублів (*Старовойтенко I. Євген Чикаленко: Людина на тлі епохи. — К., 2009. — С. 266; Основной счет «Киевской старины» [1897—1902 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. II, спр. 4151, арк. 2.*)

⁴⁹ З його листа до Івана Липи від 12 січня 1900 р. (*Старовойтенко I. Євген Чикаленко... — С. 324*).

⁵⁰ Там само. — С. 265.

⁵¹ *Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. — Відень, 1916. — С. 43—44.*

також ширу перейнятість Чикаленка літературною стороною видання відзначав і Сергій Єфремов: «Белетристика та статті з сфери життя і письменства все більш починають займати місця в журналі. Особливо це починається з [1]900-х років, коли коштом знов же таки Є. Х. Чикаленка ці праці стали оплачуватися хоч невеличким гонораром — 25 карб[ованців] за аркуш. Це були перші заробітки українських письменників, їх треба одзначити як переломову хвилю в наших літературних обставинах. Тепер український літератор міг — не скажу жити з літератури [...] але дещо підробляти і таким чином менш оддавати часу на сторонню роботу десь у канцелярії тощо»⁵². Художні тексти українських авторів почали займати близько половини обсягу часопису⁵³.

Гонорари були особливо важливими для родини Грінченка за відсутності стабільних грошових надходжень (до початку роботи над «Словником української мови»)⁵⁴. Його дружина ділилася побоюваннями з приводу гонорарів за художні твори у листі до Івана Липи: «Якщо не вдергиться “Киевск[ая] Стар[ина]”, то заробітку за повісті не буде. <...> Хочеться мати хоч маленьку надію на літературний заробіток в Києві»⁵⁵. Окрім фінансових проблем, у цей час письменника супроводжували й інші негаразди. Ідеться насамперед про хворобу Марії Грінченко, а також про труднощі з її працевлаштуванням у Музеї Тарновського⁵⁶.

За таких обставин восени 1900 р. Грінченко писав «Серед темної ночі». Цікаво, що у травні цього року задум створити повість «з сьогочасного життя» не був пріоритетним. Він прагнув

⁵² Єфремов С. О. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упор., вступ. ст. І. Гирича. — К., 2011. — С. 499.

⁵³ Паліенко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок ХХ ст.). — К., 2005. — С. 76.

⁵⁴ Чернявський М. Кедр Ливана. — С. 6.

⁵⁵ Лист без авторської дати (*Нежисва Л. Листи Марії Загірньої до Івана Липи // Слово і час.* — 2000. — № 5. — С. 71). На підставі вивчення кореспонденції Марії Грінченко та Івана Липи за відповідний період (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 43131—43133, 44053—44055) можна визначити орієнтовний час написання листа. Це кінець березня 1902 р., незадовго перед переїздом родини Грінченків до Києва.

⁵⁶ Див. листи Бориса Грінченка до батьків від 26 березня та 18 листопада 1900 р. (*Крячок М. І. Листи Бориса Грінченка у фондах ЦДАЛМ УРСР.* — С. 40—41), а також до Агатангела Кримського від 23 червня 1901 р. (ІЛ. — Ф. 80, спр. 66, арк. 2).

написати великий (блізько 15 друкованих аркушів) прозовий твір про добу Руїни, у якому подати власне бачення постатей Юрія Немирича та Івана Виговського, змалювати «не самий політичний, а й культурний рух наш тодішній»⁵⁷. Микола Чернявський пригадував розмову з товаришем із цього приводу:

«— Як для нас важливо було б мати письменника, що спеціалізувався б на історичних оповіданнях і романах. А то ми маємо тільки “Чорну раду” Куліша, — говорив Грінченко.

— А чому б вам не взялись за цю працю?

— Чому? — одповів Борис Дмитрович. — Тому, що за тією роботою, що сама щодня лізе до рук, часу немає глянути в небо.

— А єсть у вас матеріял?

— Єсть. І багато. І чудовий матеріял. Може, коли й напишу що... От, наприклад, деякі жіночі постаті з нашої історії. Їх ще ніхто не брався змалювати. А вони варти того, щоб широкі кола громадянства нашого знали про їх»⁵⁸. Оскільки Грінченко тривалий час обмірковував ідею написання тексту, то встиг вивчити значний масив відповідної літератури. Проблема полягалася в тому, що «праця коло такої повісті вимагає року життя без заробітку»⁵⁹, тож потрібні були кошти на утримання родини протягом цього часу. А що охочого видавця, який сплатив би аванс у розмірі половини від гонорару за повість (блізько 500 рублів), не знайшлося, то письменник мусив відкласти свій намір до кращих часів.

Тему і сюжет нового твору — повісті «Серед темної ночі» — письменникові підказувало саме життя. На початку вересня 1900 р. Борис Грінченко був присяжним засідателем під час розгляду справ у Чернігівському окружному суді⁶⁰. Як пригадувала згодом Марія Грінченко, саме судовий процес над коноводами був основою для написання твору, і його «персонажі мають риси живих, знайомих людей»⁶¹.

⁵⁷ Див. чернетку його листа до Іллі Шрага від 25 травня 1900 р. — Арк. 2—2 зв.

⁵⁸ Чернявський М. Кедр Ливана. — С. 33.

⁵⁹ Дописка Бориса Грінченка у листі Марії Грінченко до Івана Липи від 13 грудня 1901 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 44056, арк. 1 зв.).

⁶⁰ Див. датовану 5 серпня 1900 р. «Повестку Черніговского окружного суда присяжному заседателю Б. Грінченко» (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31696, арк. 1).

⁶¹ У листі до Миколи Плевака від 6 січня 1927 р. (ІР НБУВ. — Ф. 27, спр. 323, арк. 1 зв.).

Якщо припустити, що письменник став учасником розв'язки подібної історії, то його враження найяскравіше втілися у епілозі «Серед темної ночі». Читач бачить сцену суду ніби очима очевидця подій: «Троє суддів, прокурор і судовий секретар посідали за довгий стіл, покритий червоним сукном. Ліворуч од іх, на двох м'яких канапах, сиділи присяжні. Просто суддів трохи далі посіла публіка, кільки панночок і паній, двоє-троє паничів, якийсь пан з газети, кільки міщен...»⁶² Можливо також, що себе самого мав на увазі Грінченко, згадуючи єдиного прихильного до Левантини присяжного: «...всі, oprіche одного, були певні, що вона винна...» Помітно, що нарація епілогу відрізняється від оповіді інших частин тексту. Ефект живої присутності забезпечують не лише точність та докладність змалювання зали суду та перебігу процесу, але й використання дієслів теперішнього часу: «вона каже», «секретарь читає», «слідчий дбає», «він починає»⁶³. Колега автора, Іван Липа, відзначав саме завершення повісті, яке «робить велике враження. Особливо присяжні й слідствуватель і оборонець мені подобаються»⁶⁴. Тож цілком імовірно, що сюжет нового твору «розгорнувся» перед письменником саме під враженням від участі в засіданні Чернігівського окружного суду⁶⁵.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України зберігається автограф повісті «Серед темної ночі». У ньому автор із властивою йому ретельністю зафіксував хронологію роботи: «Почато: 1900. IX. 18. Дописано: 1900. X. 21. Переписувати почато: 1900. X. 23. Дописано: 1900. XII. 15»⁶⁶. Підтверджує датування вказівка у листі письменника до Михайла Комарова від 1 листопада 1900 р.: «Написав і

⁶² СТН 1910. — С. 261. Про причини цитування тексту повісті за виданням 1910 р. див. у розділі «У пошуках основного тексту: видання 1910 р.» цієї книжки.

⁶³ СТН 1910. — С. 262—263, 268.

⁶⁴ У листі до Марії Грінченко від 6 грудня 1901 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 43140, арк. 3 зв.).

⁶⁵ Подібно як Василеві Стефаникові «відкрився» сюжет новели «Новина» (Стефаник В. Повне зібрання творів: У 3 т. — Т. 1: Новели / Відп. ред. О. І. Білецький. — К., 1949. — С. 51—55, 277—278, 337).

⁶⁶ СТН ІР НБУВ. — Арк. 212 зв. Марія Грінченко стверджувала, що повість «переписувано тричі» (у листі до Івана Липи від 13 грудня 1901 р. — Арк. 3).

обробляю повість (з нар[одного] життя, мабуть, трохи більшу за Сон[яшний] промінь або таку) і призначаю її в сей місячник». Навіть доопрацьовуючи «Серед темної ночі», Грінченко вже обмірковував «два-три плани на нові повісті, проекти оповідань etc. etc.»⁶⁷. У цьому полягає одна з прикмет його творчої лабораторії — планування нових завдань під час виконання актуальних. За спогадами Миколи Чернявського, цей процес був невпинною працею, форма-змістовою обробкою, що супроводжувалась ретельним обмірковуванням та ремісницьким відточуванням тексту: «Коли писав своє перше оповідання, то разів з десять переробляв його, поки надав ту форму, в якій воно пішло до другу. Взагалі це була людина, котра знала, чого вона хоче, й добивалась того, чого бажає, упертою й невідступною працею. Коли цю працю осіняло натхнення, вона робилась любою й бажаною. Душа горіла над нею живим огнем, і вона втілювалась в художній твір»⁶⁸. Окрім того, метод Грінченка передбачав різновекторність робочого процесу, орієнтування на продуктивність одночасно у кількох напрямах (художня література, словникарство, публіцистика, літературна критика, видавнича діяльність... — сфера активності не обмежувалася цим переліком). Це часто підкresлювали сучасники, зокрема Григорій Коваленко-Коломацький: «...видим в г[осподине] Грінченко весьма разностороннег и почти в одинаковой мере талантливого літературного работника»⁶⁹. Олександр Лотоцький пригадував відвідини письменника у Чернігові: «Його кабінет — се була справжня робоча лабораторія, з якої виходили продукти літературної творчости найріжноріднішого характеру — художні твори, прозою й віршем, популярні брошури, публіцистичні статті, наукові розвідки. Розповідав він мені про свої літературні плани, показував готові матеріали, — сій людині не вистарчало одного життя, у якому стався він не змарнувати й хвилини»⁷⁰. «Я завше дивувався великої працьовитості Б. Грінченка та його упертості в праці», — зізнавався співробітник Чернігівської земської управи, товариш та

⁶⁷ З його листа до Михайла Комарова від 1 листопада 1900 р. — Арк. 1. Під «місячником» Грінченко мав на увазі «Киевскую старину».

⁶⁸ Чернявський М. Кедр Ливана. — С. 33.

⁶⁹ Ков[аленко]-Коломацький [Г.]. Из литературных обозрений // Юг. — 1902. — № 1178. — С. 222.

⁷⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. 1. — С. 142.

колега-літератор Володимир Самійленко⁷¹. Іван Франко віддавав письменникові першість серед українських культурних діячів початку 1890-х років «по пильності, по таланту, витривалій працьовитості і різномірності інтересів духових», відзначаючи, що він «засилає мало що не всі наші видання своїми, не раз многоцінними писаннями: повістями, віршами, статтями, критичними й популярно-науковими, працює без відхику, шле до цензури рукопис за рукописю, не зраджується ніякими невдачами ані критикою, часто неприхильною»⁷².

Грінченко нерідко обмежував себе у приватному житті для найшвидшого досягнення намічених цілей. Тому «по кілька років навіть у театрі не бував», із жалем констатувала дружина⁷³. Письменник вважав творчість процесом, який може і повинен розгорнатися свідомо, бути керованим та контролюваним. Він визначав головну умову для максимально повного використання натхнення — регулярність розумової праці: «Мозг наш требує регулярної роботи, а нерегулярність є в такої же ступені ненормальною вещью, в какой нею есть беспорядочный сон»⁷⁴.

Високу продуктивність Грінченка забезпечували саме значна увага до «гігієни праці», відповідальне використання часу; як висловився Чернявський, «своєрідний робітничий містицизм»⁷⁵. Чітку продуманість робочого дня письменника відзначав і Дмитро Дорошенко⁷⁶. На думку Чикаленка, саме надзвичайна працьовитість та енергійність вирізняли Грінченка з-поміж інших здібних і талановитих культурно-громадських діячів кінця XIX — початку ХХ ст.⁷⁷

⁷¹ Тулуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка // За століт. — 1928. — Кн. 3. — С. 308.

⁷² Франко І. Наше літературне життя в 1892 році (листи до редактора «Зорі») // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. — Т. 29: Літературно-критичні праці (1893—1895) / Ред. тому В. Л. Микитась, А. М. Халімончук, упор. та комент. Л. О. Гаєвської та ін. — К., 1981. — С. 14.

⁷³ У листі до Миколи Плевака від 6 березня 1911 р. (ІР НБУВ. — Ф. 27, спр. 227, арк. 3).

⁷⁴ Див. його нотатки від 6 березня 1893 р. під титулом «Регулирование вдохновения» (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31518, арк. 14 зв. — 15 зв.).

⁷⁵ Чернявський М. Кедр Ливана. — С. 18, 28.

⁷⁶ Дорошенко Д. [Мої спомини про Бориса Грінченка...]. — Арк. 11.

⁷⁷ Чикаленко Є. Спогади (1861—1907) / Ред. І. Давидко. — К., 2003. — С. 310.

**Опрацювання «Серед темної ночі». Публікація
в «Киевской старине» та окремою відбиткою 1901 р.
Читацька та критична рецензія**

Максимум докладених письменником зусиль давав вагомий результат у стислі терміни: першій варіант повісті «Серед темної ночі» було створено лише за місяць. За свідченням автора, на завершальному етапі написання він не вносив до тексту значних змін. Майже через рік після початку роботи наголошував: «Повість я *всю* написав торішньої осені...»⁷⁸ Як уже зазначалося, у цей період значні моральні сили письменника віднімало опікування здоров'ям дружини. Інтенсивність роботи зумовлював та-кож фінансовий фактор: Грінченко поспішав надіслати твір до «Киевской старини», розраховуючи на обіцяну винагороду (40 рублів за друкований аркуш тексту). Такі обставини, на його думку, стали перешкодою для остаточного мистецького вивершення повісті, дали підстави пізніше стверджувати: «не обробив її так, як би хотів»⁷⁹. У листі від 18 листопада 1900 р. він писав батькам про можливу публікацію повісті в «Киевской старине» у 1901 р. — за умови, «если таковая будет благополучно закончена (уже написана, но не отделана)»⁸⁰.

Рукопис «Серед темної ночі» Грінченко надіслав до «Киевской старини» на початку 1901 р.⁸¹ Питання про публікацію твору Науменко вирішив практично відразу: «...зразу ж таки, після першого читання, облюбив Вашу повість, і в принципі було для мене порішене питання про її друк»⁸². Утім із листом до письменника він затримався, аби ще раз переглянути текст. «Залежування» рукописів на кілька місяців траплялися у практиці журналу, оперативність відповіді авторові про долю його тексту безпосередньо залежала від завантаженості Науменка⁸³.

⁷⁸ У листі до Агатангела Кримського від 23 червня 1901 р.(Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. — С. 313).

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Крячок М. І. Листи Бориса Грінченка у фондах ЦДАЛМ УРСР. — С. 41.

⁸¹ Див. лист Марії Грінченко до Івана Липи від 13 грудня 1901 р. — Арк. 3.

⁸² З його листа від 28 березня 1901 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 38824, арк. 1).

⁸³ Див. лист Володимира Науменка до Євгена Чикаленка від 9 квітня 1900 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 35635, арк. 2).

Грінченко дізнався про враження редактора ще до його відповіді — з листа Євгена Чикаленка від 20 лютого 1901 р.: «Чув я від Науменка, що Ви прислали до “Київської старини” таку гарну повість, якої ще ся редакція не мала; се слова Науменка, а він не дуже охочий до похвальби і часто гудить і такі речі, які другі хвалять»⁸⁴. Цікавий факт: ще до прочитання повісті Чикаленко схвально згадав її (і відзначив значний обсяг: «аркушів на 10»), заохочуючи дописувати до журналу Івана Липу⁸⁵.

Особиста прихильність Науменка справді вартувала немало, зважаючи на безапеляційність і суб'єктивність його оцінок надісланих творів. На тексти насправді талановитих авторів (Архіпа Тесленка, Володимира Винниченка) він давав негативні характеристики — і в цих літераторів виникали проблеми з публікацією у журналі. Річ у тім, що за встановленим порядком надіслані рукописи розглядали двоє або троє членів редакції, однак вирішальне слово лишалося все ж за Науменком. Улітку, перебуваючи поза Києвом, він міг і сам вирішувати долю текстів⁸⁶.

На правах не редактора, а прихильного читача, Науменко порадив Грінченкові внести до повісті «Серед темної ночі» деякі зміни («дрібниці»). Бажані модифікації стосувалися як незначних мовних змін, так і реплік персонажів, окремих значніших за обсягом частин тексту. Слід зазначити, що редактор недарма двічі звертався до надісланого рукопису. Він уважно проаналізував зміст твору, звертаючи увагу на деталі. Деякі його побажання Грінченко врахував. Важливо з'ясувати, які саме фрагменти викликали редакторські застереження і насکільки до них дослухався автор «Серед темної ночі». Науменко склав перелік змін, аргументувавши їх доцільність. Істотність цих побажань у формуванні остаточного вигляду повісті виявляється у зіставленні з реакцією Грінченка, у правках тексту повісті.

Передовсім редактор «Київської старини» відзначив непослідовність мововживку Романа Сиващенка, головного персонажа «Серед темної ночі»: «1) Роман виступає з початку оповідання з мовою крученою (стор[інка] 8 і далі)⁸⁷, що зовсім зрозуміло в його

⁸⁴ Цит. за вид.: *Старовойтенко І. Євген Чикаленко...* — К., 2009. — С. 267.

⁸⁵ У листі від 2 березня 1901 р. (Там само. — С. 328).

⁸⁶ Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). — С. 230.

⁸⁷ Тут і далі сторінки подано згідно з авторською нумерацією в автографії повісті.

стані життя; бачу я цю мову і через який час, коли вже він пожив на селі (стор[инки] 55, 65, 69). Як же він опинився у городі, то починає говорити немішаною мовою, а чистою українською; коли це так справді сталося, то треба би хоч трошки пояснити, коли і через що ця переміна вийшла...»⁸⁸.

Починаючи зі сторінок 7–8 автографа, у репліках Романа таки помітне «ламання» мови, яке більшість персонажів оцінюють як «панську» ознаку. З метою вказати односельцям на свій особливий статус, із наміром долучитися до принад панського (а значить, легкого) життя, герой вдається до перевтілення. Типовість такої поведінки для сільських парубків, які повернулися з міста, засвідчені міркуваннями Грінченка у публіцистичних текстах, наприклад, у його «Листах з України Наддніпрянської» (1892–1893). Сиващенко, який називає себе не інакше як Сивашовим, цілком суголосно зі спостереженням у вищезгаданому публіцистичному тексті «скидає одежду і бере начебто панську; кидає свою мову і балакає начебто по-панському»⁸⁹.

Микита Тонконоженко з повісті «Під тихими вербами», написаної Грінченком згодом, так само вирізняється «образованістю», недоладним «городським» убраним і «крученовою» мовою. Про втілення у цих персонажах близьких суспільних типів промовисто свідчить той факт, що за попереднім авторським задумом Сиващенко мав ім'я Микита. Воно не лише з'явилось у переліку дійових осіб на початку твору, але й вихоплювалося з-під пера письменника далі у тексті⁹⁰. Перекручування мови було поширеним явищем серед сільських парубків, що поверталися після солдатської служби додому. На думку героїні «Серед темної ночі» Левантини, у цьому Роман не відрізняється від решти: «Чудний трохи з своєю “образованою” балачкою, та це всі салдати такі, як прийдуть, а як поживуть трохи дома, то й знову полюдському говорять»⁹¹.

Автограф повісті «Серед темної ночі» фіксує послідовне опрацювання автором мовної характеристики образу Романа. Якщо

⁸⁸ У листі до Бориса Грінченка від 28 березня 1901 р. — Арк. 1 зв.

⁸⁹ Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 38. На думку Григорія Коваленка-Коломацького, головний задум автора повісті власне й полягав у показі згубного впливу солдатчини (*Ковalenko-Koloma茨kij* [Г.] Из литературных обозрений) // Юг. — 1902. — № 1178. — С. 222.

⁹⁰ СТН ІР НБУВ. — Арк. 3, 45, 53 зв.

⁹¹ Там само. — С. 43.

спершу репліки героя не мали значного відбитку його перебування у місті, то згодом їх було суттєво змінено з увиразненням цього впливу. Такі модифікації тексту додатково мотивували поведінку персонажа. В остаточному варіанті, зафіксованому в автографі, Сиващенко зумисне ламає мову «по-панському» з усіма мешканцями Диблів.

Нижче подано зразки початкових та остаточних варіантів діалогів за участі Романа⁹².

Розмова з Левантиною

Було	Стало
<p>«— Се я... Роман...</p> <p>— Чого ж се ти... ви тут?</p> <p>— Почув, як ти співаєш, та й прийшов.</p> <p>— Ото ж! Чого б то ви до мене прийшли!</p> <p>— Того, що ти гарненька! — і він хотів обняти її за стан, але вона випруchalася. — Як тебе звату?</p> <p>— Левантиною.</p> <p>— Гарне им'я!..»</p>	<p>«— Се я... Роман...</p> <p>— Чого ж се ти... ви тут?</p> <p>— <i>Паслишал, як пайоши, та й прийшов.</i></p> <p>— Ото ж! Чого б то ви до мене прийшли!</p> <p>— <i>Того, што харошенька!</i> — і він хотів обняти її за стан, але вона випруchalася. — <i>Как тиб'я звату?</i></p> <p>— Левантиною.</p> <p>— <i>Слаянø Хараши!..»</i>⁹³</p>

Протягом дії повісті Роман зближується із Левантиною, відмовляючись від «крученої» мови: «І говорити з нею почав тільки по-простому»⁹⁴. Про це читача повідомляє автор, відповідних прикладів у тексті немає.

Розмова із Зіньком

Було	Стало
<p>«От, штука! — одказав Роман. — Не буде тут чого їсти, — переселюсь на друге місце та й годі.</p>	<p>«<i>Вот, штука!</i> — одказав Роман. — <i>Не станить тут чого їсти, — прикажуть переселятися на другое место та й шабаш!</i></p>

⁹² Тут і далі змінені репліки персонажа вирізано напівжирним курсивом; якщо зафіксовано кілька переробок, то проміжні варіанти передано закресленням — як і в автографі твору.

⁹³ СТН ІР НБУВ. — Арк. 25 зв.

⁹⁴ СТН 1910. — С. 44.

Було	Стало
<p>— А як і на другому місці так буде? По всій землі так? Що тоді буде? Може про це в книжках, або що пишеться. Тебе добре навчено в салдатах, Романе, то ти се повинен знати.</p>	<p>— Та я ж кажу: а як і на другому місці так буде? По всій землі так? Що тоді буде? Може про це в книжках, або що пишеться. Тебе добре навчено в салдатах, Романе, то ти се повинен знати.</p>
<p>— От іще що вигадай! — одкашив Роман, — нічого про се в книгах не пишеться. Та таких книг і на світі нема, бо я знаю які книги є. Єсть книги божественні — молитвеник, євангелія... Єсть книги — закони та струкції... А то єсть іще казки всякі... — ото й усі книги.</p>	<p>— Вот, пустяк вниманія одказаю.</p>
<p>— Ба ні, — не згодився Зінько, — є ще й інші книги: от я читав книгу про чужі краї і про чоловіка, що машину вигадав... І ще...</p>	<p>— В каких там книжках! — одказав Р[оман] Таких книг не печатають, есть книги по тому. Вот, будуть ище такі книги печатать! Про это начальство само знаєть, как і што.</p>
<p>— А, “пустяк вниманія”! — перепинив його Роман. — Краще давай спати!»</p>	<p>— Ні, — не згодився Зінько] — от я читав одну книгу про чужі краї, дак у їй...</p>
	<p>— А, “пустяк вниманія”! — перепинив його Роман. — Лучше давай спати!»⁹⁵</p>

Можна відзначити скорочення обсягу реплік — як Романа, так і Зінька. При цьому характеристика образу молодшого брата суттєво не змінилася, натомість переродження психології старшого увиразнилося ознаками бездумної солдатської підпорядкованості наказам керівництва, яке «само знаєть, как і што».

Розмова з батьком

Було	Стало
<p>«— А де, Романе, був? Чи не в економії?</p> <p>— Де був, там був! Постпіємо ще з економією!..</p> <p><...></p> <p>— А що ж, я без копійки житиму? чи як? Я в дорозі витратився, а тепер от і папирося ні за що купити».</p>	<p>«— А де, Романе, був? Чи не в окономії?</p> <p>— Де був, там був! Постпіємо ще з окономією!.. Современно все зробиться...</p> <p><...></p> <p>— А што ж, я без копейки жить буду? Покуда дашов, — втратился. I папирося не за што купитъ⁹⁶.</p>

⁹⁵ СТН ІР НБУВ. — Арк. 26—26 зв.

У наведеному фрагменті розмови виявляється властивий мові героя комічний ефект поплутування слів, подібних за звучанням, але різних за значенням. Так, «свременно» у вустах Романа — це усічений варіант «своевременно» (в іншому фрагменті автографа спершу було записано правильну форму лексеми, а згодом змінено⁹⁷). Що ж до паралельного вживання слів «економія» та «окономія» (у репліці батька), то тексти українських письменників XIX ст. фіксують обидві форми, а також лексему «якономія» та похідні⁹⁸. Варто зазначити, що в опублікованому тексті повісті трапляється ще одна форма: «Ходив уже в ікономію»⁹⁹. Порівняння з відповідним місцем в автографі твору («Ходив уже в окономію»¹⁰⁰) доводить, що в цьому випадку йдеться або про невмотивоване редакторське втручання або — і це ймовірніше — про помилку друку.

Розмова з управителем

Було	Стало
<p>«— Письменний?</p> <p>— Письменний.</p> <p><...></p> <p>— Позвольте, я не дослухав... Як ви сказали? — попитав Роман.</p> <p><...></p> <p>— Та я не поспію, — пропинив він його».</p>	<p>«— Письменний?</p> <p>— <i>Так тошно.</i></p> <p><...></p> <p>— <i>Позвольте, я не фочув послишав. Как вы сказали? — пропинив його</i> Роман.</p> <p><...></p> <p>— <i>Позвольте, — не вспішусь</i>¹⁰¹.</p>

Розмова з матір'ю

Було	Стало
<p>«— Кажуть, що взяли б из дорогою душою, дак коли ж усі прикащики є. Уже ж вони задля мене не проганятимуть чоловіка.</p>	<p>«— <i>Взяли б з дорогою душою, дак усі прикащики есть. Хоч я й салдат, ну — невозможно для меня человѣка прогнать.</i></p>

⁹⁶ Там само. — Арк. 29—29 зв.

⁹⁷ Там само. — Арк. 43 зв.

⁹⁸ Словар. — Т. 1. — К., 1958. — С. 464; Т. 3. — С. 49; Т. 4. — С. 539.

⁹⁹ Гринченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина перша // КС. — 1901. — Т. 73. — Май. — С. 252.

¹⁰⁰ СТН ІР НБУВ. — Арк. 31 зв.

¹⁰¹ Там само. — Арк. 30 зв. — 31.

Було	Стало
<p>— Правда... От лишенько... а може ще де можно пошукати?</p> <p>— Та можно! Я вже пошукаю! Не поспішайтесь! Усё буде “у свою припорцю і на небольшом разстоянї”.</p>	<p>— Правда... От лишенько... а може ще де пошукати?</p> <p>— Найдьом! Не поспішайтесь! Усё будеть “у свою припорцю і на небольшом разстоянї”»¹⁰².</p>

У початковому варіанті повісті деякі «фірмові» фрази, яких Роман нахапався на службі і в «городі», він уживає радше як цитати (ці вислови вирізнено у тексті: «пустяк внимання», «у свою припорцю і на небольшом разстоянї»). Натомість після обробки образ героя постає в дещо іншому світлі. Розщеплення його свідомості яскраво виявляється не лише у поведінці та вчинках (небажанні працювати, як «мужики», прагненні легкого життя і спілкування із собі рівними, «образованими» людьми), але й у відступництві від мови. Це призводить до суржикової мішанини і комічних висловлювань у дусі Возного з «Наталки Полтавки» чи Шельменка-денщика з однайменної комедії.

Однак така характеристика стосується лише спілкування Романа з односельцями. У місті він розмовляє звичайною мовою: не лише з коноводами Патроклом, Лукашем та Ярошем, а й із Левантиною. Такий перехід від «мішаної» мови Сивашенка до «чистої» української Науменко попросив докладніше мотивувати у тексті повісті.

Міркування з цього приводу Грінченко навів у листі до редактора журналу на початку квітня 1901 р. Цей лист розшукати не вдалося; ймовірно, він не зберігся, оскільки після переїзду на нову квартиру Науменко сам не міг знайти листи письменника¹⁰³. Позицію автора повісті можна з'ясувати на підставі листів редактора журналу. Звісно, письменник не пояснював таку мовну інакшість прозрінням героя, який деградував дедалі більше. Вочевидь, Романові просто не було сенсу вдавати велике цабе у міському середовищі, до мешканців якого він ставився з повагою, як до рівні. Можливо також, що Грінченко просто не встиг

¹⁰² Там само. — Арк. 31 зв.

¹⁰³ Він зізнався про це у листі до Бориса Грінченка від 28 вересня 1901 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 38822, арк. 1).

завершити змінювати репліки персонажа для журнальної публікації. У кожному разі відповідні фрагменти тексту не зазнали втручань редактора, який погодився з автором: «Нехай, звичайно, з Романовою мовою зостається так, як єсть»¹⁰⁴.

Висловлюючися про бажані корективи тексту, Науменко та-кож зазначив: «2) Ви скрізь ставите хворму “дівчатьми”; якщо така хворма вживається по деяких місцях, то все ж таки не можна її вводити в літературну мову»¹⁰⁵. Грінченко справді вжив у повісті форму орудного відмінка множини «дівчатьми» — наприклад: «Та Зінько був дуже несміливий з дівчатьми і все боявся заняти Левантину [...]»¹⁰⁶. Науменкова заувага, найпевніше, не дісталася відгуку в листі-відповіді Грінченка. Про це свідчить те, що в листі до письменника від 11 квітня 1901 р. редактор ще раз нагадав про цей момент: «Дівчатьми з Вашого дозволу скрізь заміню дівчатами»¹⁰⁷. В опублікованому тексті повісті зафіксовано врахування зміни, запропонованої Науменком¹⁰⁸, щоправда — непослідовне. Приміром, у фрагменті публікованого варіанту — «Не зосталася й з дівчатьми, а зараз же нишком подалася [...]»¹⁰⁹ — було збережено вжиту письменником форму.

Ще одним побажанням редактора «Київської старини» було скорочення фрагмента, який, на його думку, стилістично «випадав» із повісті та не надавав нової інформації для читачів: «3) В другій частині треба б скоротити те місто, де розказується про значення коня та вола в життю селян та про те, через що селяне так ворогують проти коноводів та паліїв. Це все місто нового нічого не дає, а з художницького погляду воно виходить з границь оповідання і стає ніби якоюсь кореспонденцією (стор[інки] 173—179)»¹¹⁰. Авторська нумерація сторінок відповідної частини тексту не збігається зі вказівками на сторінки у редакторських

¹⁰⁴ У листі від 11 квітня 1901 р. (Там само. — Спр. 38823, арк. 1). Оправшування мови героя письменник продовжив у 1910 р., під час підготовки другого видання повісті.

¹⁰⁵ У листі від 28 березня 1901 р. — Арк. 1 зв.

¹⁰⁶ СТН ІР НБУВ. — Арк. 13 зв.

¹⁰⁷ Названий лист. — Арк. 1.

¹⁰⁸ Пор. відповідні фрагменти автографа (СТН ІР НБУВ. — Арк. 13 зв., 14, 34) та журналнього тексту (*Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина перша // КС. — С. 235, 236, 254*).

¹⁰⁹ Там само. — С. 233.

¹¹⁰ У листі до Бориса Грінченка від 28 березня 1901 р. — Арк. 1 зв.

зауваженнях. Це пояснюється особливістю автографа «Серед темної ночі». Він складається з подвійних аркушів. За необхідності внесення змін автор міг забрати кілька аркушів із відповідним фрагментом і додати вставку з новим варіантом. Це звільняло Грінченка від необхідності переписувати значні текстові масиви. Різний час написання пояснює деяку відмінність почерку, а також кольору чорнила, яким здійснено окремі вставки.

Згадане місце в автографі — це сторінки 199—205. Обсяг остаточного варіанту порівняно з наведеним Науменком (173—179) скорочено не більш як на одну сторінку. Помітна авторська обробка цього фрагмента. З метою з'ясувати, чи зміна тексту підпорядкована побажанню редактора, нижче зіставлено попередній та остаточний варіанти тексту:

Було	Стало
<p>«Таким ладом організована спілка злодійських товариств була страшним ворогом мужикові. Кінь та віл — то були, після землі, дві найголовніші підвалини в хисткій, непевній будівлі вбогого мужицького добробуту. Нема в хазяїна волів, згинув кінь, — і хазяїн пропаший чоловік, бо все господарство його руйнується, бо нічим йому в боротьбі за змогу жити подужати ті перешкоди, які він завсідди подужує і може подужати тільки з своїм стародавнім помішником конем або волом. Тоді вже він не хазяїн, а за малим не старець, що має ходить по заможніших людях та випрохувати коня чи вола на день або два, щоб ушкрябнути землі на хліб, або привезти снопи з поля, чи одвезти зерно на продаж до міста. Тяжко прохати, а ще тяжче люди дають та й дають невчасно, пізно — тоді як уже проминає той час, в який найкраще зробити діло (в який воно найбільше може дати користі)¹¹¹. І діло робиться</p>	<p>«Таким ладом організована спілка злодійських товариств була страшним ворогом мужикові. Кінь та віл — то були, після землі, дві найголовніші підвалини в хисткій, непевній будівлі вбогого мужицького добробуту. Нема їх у хазяїна, — і він пропащий чоловік, бо в боротьбі за змогу жити вже нічим йому подужувати ті перешкоди, які він завсідди міг подужати тільки з своїми стародавніми помішниками конем та волом. Тоді вже він не хазяїн, а за малим не старець, що ходить по заможніших людях та випрохує тієї скотинячки на день-два. Тяжко прохати, а ще тяжче люди дають та й дають не тоді як треба... І діло, і хазяйство руйнується. А коли й пощастиТЬ чоловікові після того лиха загорювати працею-</p>

¹¹¹ Тут і далі записом у дужках передано вставки до тексту.

Було	Стало
<p>гірше, ніж треба, (і користи береться з його менше, ніж можна), і хазяйство помалу руйнується (та) й руйнується. А коли й почастить чоловікові (після того лиха) збитися на про конячку, чи парку воликів, позичивши в якого глитая за страшний процент гроши або загорювавши їх працею-кріавицею, гляди, тільки почав чоловік трохи вибиватися, виринати на гору з грузького болота того вбозтва, а вже набігли знову коноводи чи воловоди, забрали про худобину, і знов нещасливий господар пірне в тєє болото аж на дно та й пірне, що иноді там і зостанеться навіки...</p> <p>От через те коноводи, поруч из паліями, були завсідги нашему селянинові найлютішим ворогом. Як вовк набігає на село, хапає що зможе і знов утікає, так і тії коноводи. Як до вовка не мали селяне ніякого змилування, ніякого милосердя, так не мали вони сього й до коновода. Аби попали, то вже так його не пускали. Що там суд! Суд його хоч і засудить на рік чи там на скільки в острог, дак що з того? Вийде злодіяка на волю да й почне мститися на людях, то ще гірше їм буде, ніж як би його суд і не карав. Через те селяне карали такого злодія сами...»</p>	<p><i>кріавицею на тужо яку худобину, — гляди, тільки почав чоловік трохи вибиватися на гору з грузького болота вбозтва, а вже набігли знову лихі люди, забрали й те, і знов нещасливий господар пірне в тєє болото аж на дно та так пірне, що иноді там і зостанеться навіки...</i></p> <p>От через те коноводи, поруч из паліями, були завсідги нашему селянинові найлютішим ворогом. Дяк вовк набігає на село, хапає що зможе і знов утікає, так і тії коноводи. Як до вовка не мали селяне ніякого змилування, ніякого жалю, так не мали вони його й до коновода. Аби попали, то вже так його не пускали. Що там суд! Суд його хоч і засудить на рік чи там на скільки в острог, дак що з того? Вийде злодіяка на волю да й почне мститися на людях, то ще гірше їм буде, ніж як би його суд і не карав. <i>Хіба мало такого бувало, що коновод, фі-будівни одсидівши в острозі, приходив у те село, де його піймано, та й піднанював палив його так, що й зовсім усього рішилися люди?</i> Через те селяне карали такого злодія самі...»¹¹²</p>

Автор досягнув незначного скорочення обсягу відповідного фрагмента в остаточному варіанті, вилучивши деякі деталі та синонімічні звороти і замінивши лексеми «віл» та «кінь» узагальненими «вони» та «худобина». Водночас було уточнено, у який са-

¹¹² СТН ІР НБУВ. — Арк. 101—102 зв.

ме спосіб (підпал) конокради мстилися тим, кому вдавалося за-проторити їх до в'язниці.

Ці корективи засвідчили незгоду Грінченка з пропозицією Науменка не пояснювати читачеві важливість коня та вола у житті селян, а також причини їхньої ворожнечі з коноводами та паліями. Зрештою, Науменко погодився з авторською позицією щодо змісту цього фрагмента. Передаючи текст повісті до публікації, він писав до Грінченка: «*Про коня та вола — нехай зостається так, як єсть*¹¹³.

Якщо попередні згадувані побажання, за висловом редактора «Киевской старины», були радше рекомендаційними («хочете — міняйте, а не хочете, то й так добре буде»), то на четвертому пункті переліку він наголошував особливо, настійливо прохаючи внести зміни: «...просто вже благаю Вас, щоб Ви згодилися змінити». Мова про нелогічність сюжетного розв'язання епізоду втечі конокрадів від селян: «...навіщо Вам треба розказувати таку довгу і неймовірну історію про те, як коноводи одбивалися від селян? Це робить вражіння, ніби читаєш якийсь рицарський роман. Краще всього просто розказать, що вони сховалися в яру і благополучно втекли (стор[інки] 329—342)¹¹⁴.

Фрагмент, згаданий у листі Науменка, написано іншим чорнилом, аніж попередню та наступну вставки. За авторською нумерацією епізод втечі коноводів — це сторінки 349—362¹¹⁵. Порівняно з названими Науменком сторінками обсяг згаданого фрагмента суттєво не змінився. Не виключено, що Грінченко певною мірою врахував редакторські побажання, хоч і не погодився із запропонованим варіантом розгортання дії («сховалися в яру і благополучно втекли»). У драматичній сцені затятого спротиву селянам загнаних до яру конокрадів виявляється вся глибина взаємної ворожнечі. Ярош, Патрокл і Лукаш усвідомлюють, що сподіватися жалю годі, вони рятують своє життя. Важко сказати, чому Науменко вважав цей фрагмент подібним до рицарських романів. Якщо через динамізм, непередбачуваність, яскраву емоційність зображення боротьби, то ці якості можна віднес-

¹¹³ У листі від 11 квітня 1901 р. — Арк. 1. У 1910 р., готовучи нове видання твору, автор суттєво змінив цю частину твору (про це мовитиметься у розділі «У пошуках основного тексту: видання 1910 р.»).

¹¹⁴ З листа від 28 березня 1901 р. — Арк. 2 зв.

¹¹⁵ СТН ІР НБУВ. — Арк. 186—193 зв.

ти до художніх знахідок Грінченка, які забезпечують захопливе прочитання сцени.

З авторським варіантом редактор усе ж погодився, жалкуючи з приводу такого сюжетного вирішення: «З бійкою в яру, якщо Ви не пришлете зміненої редакції, я зроблю так, як Ви пишете, хоч і шкода, що ці коноводи не виступлять зовсім в фіналі оповідання»¹¹⁶. Після цієї сцени коноводи справді вже не фігурують у повісті.

Про особливу пильність редактора свідчить останній у переліку його зауважень пункт. Науменко спостеріг фактичну невідповідність і, на його думку, смислову недоречність у епізоді з Денисовими пошуками палія: «5) Так само треба б інакше поставити діло, як Денис напав на слід Романа, бо 1) вночі по слідах чобіт шукати далеко од пожежі і дійти аж до Сивашевої клуні — це не походить на правду, а 2) невже б таки Роман не міг втекти серед темної ночі кудись інакше, та попав у батькову клуню?»¹¹⁷.

Письменник дослухався першого зауваження і запропонував раціональне вирішення проблеми браку світла — ліхтаря. Редактор вніс цю зміну: «Про ліхтарь для пояснення малюнку я вставив ту фразу, яку Ви назначили; так буде добре»¹¹⁸. Остаточний варіант сцени набув такого вигляду (пояснення про ліхтаря дотписане в автографі червоним чорнилом): «Горіло так ясно, що скрізь було видко, як удень. Вони почали дивитися, чи не видно де слідів. Біля самої клуні вже нічого не можна було розібрати, бо скрізь позатоптували люде. Вони одійшли трохи далі — Денис до городів на низ, а сват Манойло до садка, і почали придивлятися.

— Ось! Ось! — крикнув ураз Манойло.

Денис підбіг до його. На сирій від осінньої вогкості землі відразно витискалися сліди пари городянських чобіт на кривий копил з високими корками.

У Дениса й очі засвітилися, як він побачив їх. (Він побіг додому й приніс ліхтарь.) Пильнющи сліду, пішли за їм аж до перелазу в Струків садок. Зазирнули через перелаз, — слід і там. Денис, поспішаючись, перескочив через перелаз, вони перейшли ввесь Струків садок, тоді Сивашів і врешті перелізли аж на Си-

¹¹⁶ З листа від 11 квітня 1901 р. — Арк. 1.

¹¹⁷ З листа від 28 березня 1901 р. — Арк. 2 зв.

¹¹⁸ З листа від 11 квітня 1901 р. — Арк. 1.

ваших тік. Слід ішов через тік наче до воріт, що були з току в провулок, але тоді виразно завертав до Сивашевої клуні, обходив її кругом і зникав перед ворітьми в неї. В клуні хліба вже не було, вона була незамкнена, але Денис добре пам'ятав, що він за-кинув ... і заложив у прибой¹¹⁹ кілочок. Тепер кілочок уже там не стримів, ... скинуто»¹²⁰.

Коротка додана фраза дозволила уникнути комізму Денисово-го «присвічування очима» у пошуках слідів. Загадкові «...» у цитованому фрагменті, свідчать про намір письменника на місці цих пропусків ужити відповідне слово¹²¹. З невідомих причин він цього не зробив. У журнальній публікації повісті останні два речення цього фрагмента постали у зміненій версії: «В клуні хліба вже не було, вона була незамкнена, але Денис добре пам'ятав, що він замісто замка заложив кілок. Тепер кілочок було витягнено, видко було що ворота відчинювано»¹²². Найпевніше, такі зміни ініціював автор повісті, тому що Науменко не згадував про них у листах.

Сумніви редактора у правдоподібності втечі та переховування Романа у батьківській клуні не спонукали автора до змін тексту: схованка залишилася незмінною. Вочевидь, цю деталь оповіді Грінченко вважав достатньо обґрунтованою. Справді, у репліці іншого персонажа, Дениса, переконливо пояснюється мотивація палія: «— Бачите? — пошепки казав Денис, — він тут. Хотів утекти ворітьми в провулок, та там ~~уже мабуть люде тоді~~ (мабуть, або нас з Зіньком на току побачив, або вже люде провулком бігли), дак він завернувся та сюди й сховався»¹²³.

У вивченні історії літературного твору важливо розмежовувати вплив на автора та тиск на нього¹²⁴. Конструктивність впливу Науменка безперечна: завдяки ньому автор «Серед темної ночі»

¹¹⁹ За одним зі словникових визначень **прибій** — «планка, бревнышко, прибываемое вдоль стены украинской хаты на аршин от низу, — на него опираются концы досок, из которых составлен пил (на котором спят)» (Словарик. — Т. 3. — С. 406).

¹²⁰ СТН ІР НБУВ. — Арк. 197 зв. — 198.

¹²¹ Наприклад, «**клямка**» (Словарик. — Т. 2. — С. 256).

¹²² Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина третя // КС. — 1901. — Т. 74. — Июль—авг. — С. 157.

¹²³ СТН ІР НБУВ. — Арк. 198.

¹²⁴ На цьому наголошував зокрема Соломон Рейсер (*Рейсер С. А. Основы текстологии*. — Л., 1978. — С. 19).

ще раз звернув увагу на окремі мовні та сюжетні елементи. Редагування у широкому розумінні передбачає не просто правку, а співтворення тексту, підготовку рукопису до публікації, та навіть супровождення після появи друком (поширення та популяризацію). Науменкове опікування текстом повісті було прикладом саме такої спільної діяльності, в якій, «выступая первым читателем рукописи, требовательным и принципиальным ее критиком, доброжелательным и умным советчиком и помощником автора, редактор тем самым оказывает благотворное воздействие на него [...]»¹²⁵.

Участь редактора «Киевской старины» в удосконаленні тексту повісті була справді важливим епізодом у історії його створення. Така співпраця засвідчила, з одного боку, уболівання Науменка за долю та остаточний вигляд публікованого твору, а з іншого — його підпорядкованість як редактора авторській волі. Саме письменник ініціював внесення більшості змін, зафіксованих в автографі.

Опрацювання Грінченком тексту повісті помітне також у змінах назв та нумерації її структурних частин. Приміром, за попереднім авторським задумом перша частина твору називалася «Чужа людина» (в остаточному варіанті — «Чужениця»), кожен розділ мав назву, третя частина (під титулом «Сільський клопіт») починалася після IV розділу другої частини, а четверта називалася «Левантина» і починалася там, де й одноіменна третя частина у остаточному варіанті тексту¹²⁶. Принцип називання кожного розділу Грінченко використав у «Під тихими вербами» (натомість не дістали назв частини цієї повісті).

Значну увагу письменник приділив іменам персонажів твору. Рябченко в автографі спершу був записаний Лапченком, а Копаниця — Григорієм Юхимовичем, потім Степановичем і, нарешті, Павловичем. Патрокл Хвигурівський міг мати аж ніяк не геройське ім'я Гаврило, а Зінько — зватися Кирилом і бути другим братом. Тоді третім, наймолодшим, Сивашенком був би Роман (Микита)¹²⁷.

¹²⁵ Абдуллин Р. Г. О работе редактора с автором в книжном издательстве // Книга: Исследования и материалы. — 1965. — Сб. 11. — С. 107, 112.

¹²⁶ СТН ІР НБУВ. — Арк. 4, 105, 138.

¹²⁷ Там само. — Арк. 3, 3 зв., 49—49 зв., 66 зв., 70 зв.

Цінну інформацію містять нотатки Грінченка. Здійснені «для себе», вони мали полегшити авторові орієнтування у тексті власного твору. Так, у переліку-характеристиці дійових осіб («Люде») названо вік Пилипа Сиваша (56 років, є про це вказівка і в тексті повісті¹²⁸) та його синів: старшого (30), середульшого (26) та молодшого (22)¹²⁹.

Примітні також записи Грінченка олівцем на останньому аркуші автографа, які варто розглянути докладніше:

«1) Хай не все Денис ловить.

2) Ночліжане, галасуючи, ще проклинають людей. Чи натуально?

3) Хронологія у першій частині. Ранньої осені пішов у город, — чи вийде 9 місяців до родин?

4) Космографія Зінькова — повторювання.

5) Признання Левантиніне на суді.

6) Роман дуже охоче йде в село після сала.

7) Близьче щоб до города Диблі.

8) Щоб не стукала Лев[антини], втікаючи від Ром[ана]»¹³⁰.

Спосіб та повноту втілення авторських інтенцій за кожною названою позицією можна простежити в автографі повісті та у публікованому тексті «Серед темної ночі»:

1) Романа ловлять «на гарячому» тричі. Перший раз — коли він утікає із села з салом — його наздоганяє Струк (а вже потім Тонконоженко та Денис)¹³¹. Удруге його безуспішно намагається затримати Денис, коли він повертає крадених коней¹³². І, нарешті, втретє його знаходить після підпалу той самий Денис зі своїм помічником — Манойлом¹³³. Тож затятій братовий суперник, старший Сивашенко, все ж залишився серед найактивніших «ловців».

2) Важко визначити, про який саме фрагмент оповіді мовиться у цьому записі. Якщо про зухвалу лайку Патрокла на адресу

¹²⁸ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина перша // КС. — С. 228.

¹²⁹ СТН ІР НБУВ. — Арк. 3. Мова йде про вік героїв твору на момент початку дії.

¹³⁰ Там само. — Арк. 213.

¹³¹ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина перша // КС. — С. 278.

¹³² Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — 1901. — Т. 73. — Йюнь. — С. 445.

¹³³ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина третя // КС. — С. 158.

селян, які переслідують невдах-коноводів, то вона залишилися у публікованому тексті¹³⁴. Якщо ж про епізод чаркування Романа, Патрокла та Лукаша у нічліжці, то тут жодних прокльонів немає¹³⁵.

3) У тексті повісті справді міститься вказівка на час приходу Романа до міста: «Осінь тільки почалася». Левантина народила їхню дитину у пору, коли «наближалася жита» (тобто, у травні—червні)¹³⁶. Дев'ять місяців цілком могли розділити ці події.

4) Зінькові міркування про світобудову Грінченко дещо змінив — це засвідчує автограф повісті:

Було	Стало
«Тепер Зінько читає, да тільки не дуже розбіра тії книжки. От одну книжку тільки добре розібрав — в їй описано яка земля, і сонце, і зорі... Тепер він знає, що зорі то не віконця з свічечками на небі, а що то великі такі кулі, що й за землю більше... От тільки не знає, чи й там живуть люде... А коли живуть, то чи так саме, як і в нас? Погано, коли так саме...»	«Тепер Зінько читає, да тільки не дуже розбіра тії книжки. <i>А хотілось би йому розбрати і знати багато... про все... От хоч би й про те, чого так люде живуть</i> » ¹³⁷ .

Утім в інших місцях публікованого тексту залишилися повтори подібних питань молодшим Сивашенком: «Чого так люде живуть?.. Невже не можна кращого порядку завести?» «...як його так ізробити, щоб усім людям добре на світі жилося?»¹³⁸. Самотужки знайти на них відповіді юнак не може, а ті, до кого він звертається (шкільний учитель, Роман), допомогти не хочуть або й не можуть. Єдині порадники Зінька — книжки. Його роздумами завершується «Серед темної ночі»¹³⁹. Старший та обізнаніший (завдяки читанню), але так само спраглий знання — він став го-

¹³⁴ Там само. — С. 150—151.

¹³⁵ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 389—391.

¹³⁶ Там само. — С. 394, 425.

¹³⁷ СТН ІР НБУВ. — Арк. 12.

¹³⁸ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина перша // КС. — С. 234, 246.

¹³⁹ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина третя // КС. — С. 168.

ловним героєм продовження прозової історії «з народного життя» у «Під тихими вербами».

5) Автограф повісті фіксує зміну деяких свідчень Левантини на суді:

Було	Стало
«Якийсь присяжний питается в Левантини — чого вона опинилася тієї ночі в Диблях? Вона каже. Що хотіла перестерегти про пожежу. По чому ж вона про це знала? Почула, як Роман з кимсь розмовляв, — з ким — не знає. У більшості суддів та присяжних з обличчя видко, що вони не вірють їй. А чого вона була в Романа? Вона червоніє й мовчить. Всі певні, що дуже добре розуміють чого...»	«Якийсь присяжний питается в Левантини — чого вона опинилася тієї ночі в Диблях? Вона каже. Що хотіла перестерегти про пожежу. По чому ж вона про це знала? <i>Довідалась од Романа. А чого вона була в Романа?</i> Вона червоніє й мовчить. <i>Присяжні й судді певні, що вона все бреше...</i> » ¹⁴⁰

В остаточному варіанті Левантина не виказує коноводів-спільніків на суді, також немає натяку на характер взаємин геройні та Романа¹⁴¹.

Значно суттєвіші зміни торкнулися показів Сиващенка. За попереднім авторським задумом, він не визнавав своєї вини, стверджуючи, що зізнався у злочині внаслідок мордування¹⁴². У публікованому варіанті тексту Роман бере всю провину на себе¹⁴³.

6) Герой не дуже охоче повертається до Диблів. Він тривалий час вагається, перш ніж наважується помститися братові та іншим «мужикам»-односельцям за вчинену їому кривду¹⁴⁴.

7) Про цю Грінченкову заувагу йтиметься нижче.

8) Не можна сказати, що Левантинині спроби вибрatisя із замкненої Романом хати були зовсім безшумними, оскільки вона

¹⁴⁰ СТН ІР НБУВ. — Арк. 207 зв.

¹⁴¹ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина третя // КС. —

С. 165.

¹⁴² СТН ІР НБУВ. — Арк. 206, 209.

¹⁴³ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина третя // КС. —

С. 164.

¹⁴⁴ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. —

С. 403—405.

намагалася розхитати важкі і міцні двері. Однак особливого гласу втікачка таки не вчинила, і їй вдалося вилізти через вікно непоміченою¹⁴⁵.

Цікавий фактичний матеріал до історії створення «Серед темної ночі» можна знайти на берегах автографа повісті-продовження — «Під тихими вербами». У першому творі згадано Романові відвідини «монополії» (корчми) із чаркуванням у жидівській лавці¹⁴⁶; лексему «монополька» вжито на позначення горілки: «...часом вони приносили пляшечку “монопольки” [...]»¹⁴⁷. Автограф другої повісті містить свідчення авторського інтересу до історії запровадження горілчаної монополії у різних регіонах Російської імперії наприкінці XIX ст. Грінченко зазначив, що на Чернігівщині її було запроваджено постановою від 1 липня 1896 р.¹⁴⁸

Перелічені нотатки засвідчують велику увагу автора «Серед темної ночі» до вмотивованості поведінки персонажів повісті, найменших стилістичних, хронологічних та географічних деталей оповіді. Ще під час учителювання в селі Грінченко помічав поділ читачами літератури на «казки» і «правду»¹⁴⁹. Згідно з його задумом кожна дрібниця художнього тексту мусила підпорядковуватися реалістичності зображення, забезпечувати сприйняття прозової картини як правдивої.

Опублікована в «Киевской старине» повість містила ряд відмінностей порівняно з останнім зафіксованим у автографі варіантом. У журнальному тексті «Серед темної ночі» випущено окремі слова та частини слів¹⁵⁰. Унаслідок цього зміст оповіді суттєво не змінився, хоча в деяких випадках було зміщено акцент читацької уваги: «Ну, што там розбалакувать, врем'я вже спати!», «Три дні

¹⁴⁵ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина третя // КС. — С. 143—144.

¹⁴⁶ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина перша // КС. — С. 259.

¹⁴⁷ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 392.

¹⁴⁸ ПТВ ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31389, арк. 1 зв.

¹⁴⁹ Він відзначав це, зокрема, у листі до Трохима Зіньківського від 25 вересня 1889 р. (Віддати зумієм себе Україні: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / Упор., ком., прим. С. С. Кіраля. — К.; Нью-Йорк, 2004. — С. 168—169).

¹⁵⁰ Вирізано підкресленням.

проминуло тихо [...], «Вона ж і так уже пристаркувата», «— Ото ж маєте, — ваш синочок наробив», «Повечерявши, зараз полягали спати: хазяї на ліжкові, а трьом гостям послали долі рядно, а під голови дали подушки [...] Не твоє діло! — відказував чоловічий голос», «Адже сам казав, що в твого батька троє добрих коней є», «— Хиба поліція й так не знає, що ти вмієш верхи їздити?», «Щоб не було так, як тоді з Лукашем [...]», «Я сам коні виведу сюди на тік», «Може, ще й так усе минеться», «Сі гроши треба було поділити на все товариство, та Ярош дав самому Романові аж двадцять карбованців — щоб заохотити його до сього діла», «Нема їх у хазяїна, — і він пропащий чоловік [...] А коли й почастить чоловікові, після того лиха, загорювати [...]», «Та його й ломакою не зведеш, як серед ночі розіспиться!...»¹⁵¹.

У деяких місцях тексту вилучено значніші за обсягом фрагменти з додатковою інформацією, уточненням ситуативного контексту: «Це дуже брало за серце Левдика, і він, упившись, часто заходив у сварку та в бійку з Патроклом, а надто, що той іще й дражнив його раз у раз та лаяв незрозумілими йому — а через те ще образливішими — латинськими словами»; «Поділ сей краю на частки був давній, і те чи інше товариство, обороняючи свої межі, покликалося на те, що се їх частка «з давніх-давен» так саме, як яка держава покликається на свої историчні права на який край [...]», «Селянам стало зовсім не видко коноводів. Вони тепер не знали, що з їми робити. Певні були [...]»¹⁵².

До змін іншого типу належали заміни слів і словосполучень синонімами та синонімічними зворотами, що зазвичай мали на меті прояснити, уточнити зміст, усунути повтори та смислові нedorечності:

«Серед темної ночі» (автограф)	«Серед темної ночі» (публікація в «Київській старині»)
«... тяжко було жити: все по чужих хатах та по гірких людях» ¹⁵³ .	«... тяжко було жити: все по чужих хатах та по <u>чужих</u> людях» ¹⁵⁴ .

¹⁵¹ СТН ІР НБУВ. — Арк. 24 зв., 29 зв., 44, 61, 79, 82, 82 зв., 88 зв., 91, 94 зв., 96 зв., 101—102, 195.

¹⁵² Там само. — Арк. 99 зв., 100, 191 зв.

¹⁵³ Там само. — Арк. 34 зв. — 35.

¹⁵⁴ Гринченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина перша // КС. — С. 254.

«Коли зараз нема в нас роботи, треба дати йому кватирю й харч» ¹⁵⁵ .	«Коли зараз нема в нас <i>діла</i> , — треба дати йому кватирю й харч» ¹⁵⁶ .
«Мужики у таких справах страшніші за суд» ¹⁵⁷ .	«Мужики в таких <i>випадках</i> страшніші за суд» ¹⁵⁸ .
«... коли одно товариство ловило людей з іншого на вчинку на своїй землі, то без милосердя било їх і прогонило» ¹⁵⁹ .	«... коли одно товариство ловило людей з іншого на вчинку на своїй землі, то без <i>жалю</i> било їх і прогонило» ¹⁶⁰ .
«А друге — знову здобич вискошила з рук» ¹⁶¹ .	«А друге — здобич вискошила з рук <i>ще раз</i> » ¹⁶² .
«... я тебе наздожену біля церкви» ¹⁶³ .	«... я тебе <i>наажену</i> біля церкви» ¹⁶⁴ .
«Роман та Патрокл порівнялися з їм» ¹⁶⁵ .	«Роман та Патрокл <i>під'їхали до його</i> » ¹⁶⁶ .

Синонімічні заміщення у репліках Романа та Патрокла слід визнати не зовсім вдалими, оскільки вони суперечили авторським модифікаціям мови «міських» персонажів на суржиковий лад:

«Серед темної ночі» (автограф)	«Серед темної ночі» (публікація в «Київській старині»)
«... сором, що от з усіма в кунпанії був, а тепер занехаяно його» ¹⁶⁷ .	«... сором, що от з усіма в <i>товаристві</i> був, а тепер занехаяно його» ¹⁶⁸ .

¹⁵⁵ СТН ІР НБУВ. — Арк. 78.

¹⁵⁶ Гринченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 398.

¹⁵⁷ СТН ІР НБУВ. — Арк. 85 зв.

¹⁵⁸ Гринченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 404—405.

¹⁵⁹ СТН ІР НБУВ. — Арк. 100.

¹⁶⁰ Гринченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 417.

¹⁶¹ СТН ІР НБУВ. — Арк. 161 зв.

¹⁶² Гринченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина треть // КС. — С. 125.

¹⁶³ СТН ІР НБУВ. — Арк. 89.

¹⁶⁴ Гринченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 408.

¹⁶⁵ СТН ІР НБУВ. — Арк. 93.

¹⁶⁶ Гринченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 411.

«Шинкарь обдурює тебе в трахтирі — злодій» ¹⁶⁹ .	«Шинкарь обдурює тебе в шинку — злодій!» ¹⁷⁰ .
---	--

Досить вагомі смыслові зміни спричинили заміни граматичних форм окремих слів:

«Серед темної ночі» (автограф)	«Серед темної ночі» (публікація в «Киевской старине»)
«... Денис [...] сіпнув свата Манойла за рукав: — Треба палія шукати» ¹⁷¹ .	«... Денис [...] сіпнув свата Манойла за рукав: — Треба паліїв шукати» ¹⁷² .
«— Тут вовчик! Піймався!.. — казав Денис. — Увіходьмо обережно, щоб не вискочив. <...> — Шукаймо в соломі!..» ¹⁷³	«— Тут вовчик! Піймався!.. — казав Денис. — Увіходьте обережно, щоб не вискочив. <...> — Шукайте в соломі!..» ¹⁷⁴
«... їла й такий хліб, що собаці треба розмочити в помийниці, та й тоді він не схоче» ¹⁷⁵ .	«... їла й такий хліб, що собаці треба размочити в помийниці, та й тоді вона не схоче» ¹⁷⁶ .
«На тілі нема ніякої признаки, що бито, а в катованого коновода все в середині повідривається. Мало таких, щоб виживали після того довго» ¹⁷⁷ .	«На тілі нема ніякої признак, що быто , а в катованого коновода все в середині повідривається. Мало таких, що виживали після того довго» ¹⁷⁸ .

У передостанньому прикладі можна констатувати помилковість виправлення категорії роду. Недоречним постає і додавання однієї літери в останньому з перелічених фрагментів, яке спровокувало зміст речення. Вочевидь, у деяких випадках зміни тексту

¹⁶⁷ СТН ІР НБУВ. — Арк. 48 зв. — 49.

¹⁶⁸ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина перша // КС. — С. 269.

¹⁶⁹ СТН ІР НБУВ. — Арк. 81 зв.

¹⁷⁰ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 401.

¹⁷¹ СТН ІР НБУВ. — Арк. 197.

¹⁷² Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина третя // КС. — С. 156.

¹⁷³ СТН ІР НБУВ. — Арк. 198 зв.

¹⁷⁴ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина третя // КС. — С. 157.

¹⁷⁵ СТН ІР НБУВ. — Арк. 35—35 зв.

¹⁷⁶ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина перша // КС. — С. 255.

¹⁷⁷ СТН ІР НБУВ. — Арк. 103 зв.

¹⁷⁸ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 420.

спричинені елементарною неуважністю складача журнального тексту. Натомість у іншому випадку в тексті автографа немає лексеми, реалізованої у публікації (на її місці пропуск: «...» про подібний випадок згадувалося вище):

«Серед темної ночі» (автограф)	«Серед темної ночі» (публікація в «Кievskoy starinе»)
«Манойло побіг, а Денис накинув знову ... і заложив її кілком. Він був цілком певний, що піймав палія [...]» ¹⁷⁹ .	«Манойло побіг, а Денис накинув знову <i>ворота</i> і заложив кілком. Він був цілком певний, що піймав <i>злодія</i> [...]» ¹⁸⁰ .

Як засвідчив сам Грінченко, на завершальному етапі опрацювання тексту «Серед темної ночі» він не вносив значних сюжетних та образних модифікацій. Здійснені фактичні уточнення та стилістичні зміни найчастіше сприяли підвищенню художньої вартості твору. А деякі допущені граматичні та смислові недоречності письменник виправив під час підготовки наступного видання повісті.

Три частини повісті «Серед темної ночі» було опубліковано у травневому (як попередньо і повідомляв Науменко), червневому та липнево—серпневому (подвійному) числах «Kievskoy stariny» за 1901 р.¹⁸¹ Обсяг твору становив 11,75 друк. арк., тож згідно з умовою автор отримав 470 рублів, а також 120 рублів «доплат». Щоб оцінити розмір та важливість цього фінансового надходження, варто зазначити, що в середньому родина Грінченків витрачала щомісяця понад 80 рублів у 1900 р. та близько 100 рублів — у 1901 р., а прибутки за весь 1900 р. склали майже 1300 рублів¹⁸².

Журнальна публікація не лишилася непоміченою у літературних колах. Товариш письменника Агатангел Кримський, ще не прочитавши всіх частин твору, висловив прихильну оцінку: «Не знаю, як буде кінець, а поки що мені здається, що це має бути

¹⁷⁹ СТН ІР НБУВ. — Арк. 198.

¹⁸⁰ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина третя // КС. — С. 157.

¹⁸¹ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина перша // КС. — С. 227—281; Частина друга // КС. — С. 383—449; Частина третя // КС. — С. 103—168.

¹⁸² Згідно із записами витрат і прибутків Марії Грінченко (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 33069, 33075).

найкраща з Ваших довгих повістей»¹⁸³. На його думку, «Серед темної ночі» виразно вказала на зростання хисту Грінченка, виявила його як зрілого і майстерного митця слова, що не поступається талановитим авторам-сучасникам: «В Вашім “Серед т[емної] ночі”, знов, я добачаю вже *дуже* міцну руку і, широ Вам кажу, бачу в нім більше талану, ніж у нашім звіснім, на всі боки розхваленім “Хіба ревуть воли”¹⁸⁴. Саме у прозовому слові, і не лише художньому, Кримський убачав вершинний вияв здібностей колеги: «Повість — то і єсть Ваш властивий “фах”, в повісті Ви робите *суцільне* враження [...] хоч би почали писати про щось не з області красного письменства, усе в Вас виходить дуже жваво, колоритно, по-художницькому»; натомість успіхи автора «Серед темної ночі» у царині драматургії він оцінював значно скромніше: «...у драмах Ваш талан виявляється нерівно, оазисами»¹⁸⁵. Виграшність белетристики письменника порівняно з його ж драматургією відзначали й інші сучасники, серед яких Іван Франко та Володимир Дорошенко¹⁸⁶.

Новий твір загалом сподобався батькам літератора. Утім Дмитро Грінченко все ж дорікав синові за, на його думку, штучну, «ненародну» мову повісті. Той у листовній відповіді визнавав її недосконалість, однак категорично стверджував: «в моєй повести *нет ни одного слова, составленного мною*». Зрештою, продовжував він, письменники мають право розвивати мову, створюючи нові слова; випадки такої мовотворчості непоодинокі в українській літературі (яскравий приклад — неологізми Михайла Старицького)¹⁸⁷.

¹⁸³ У листі від 19 червня 1901 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. — С. 310).

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ З листа від 24 липня 1901 р. (Там само. — С. 315—316). Слід зазначити, що Кримський був невисокої думки про роман та інші прозові тексти Панаса Мирного, зазначаючи значно більший «артизм» творів Івана Нечуя-Левицького (див. його лист до Бориса Грінченка від 9 жовтня 1897 р. // Там само. — С. 255). Думка Кримського багато важила для Грінченка (див. лист останнього від 30 липня 1901 р. // Там само. — С. 317).

¹⁸⁶ Франко І. [Українська література за 1899 рік] // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. — Т. 33: Літературно-критичні праці (1900—1902) / Ред. тому П. Й. Колесник, упор. та комент. Н. О. Вишневської та Н. І. Чорної. — К., 1982 — С. 13; Дорошенко В. Борис Грінченко // Літературно-науковий вісник. — 1910. — Т. 51, кн. 9. — С. 449.

¹⁸⁷ У листі від 22 жовтня 1901 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32415, арк. 2).

У свою чергу Іван Липа оцінював повість як найвище художнє досягнення колеги. Головними здобутками твору він вважав саме мову («чудова, суто-народна»), захопливий сюжет («трудно відірватися»), яскравих, живих персонажів, а також відсутність у тексті особи автора-оповідача. Особливо Липа зацікавився художніми типами злодіїв та образом Зінька, попросивши розповісти докладніше про майбутнє останнього. Водночас він висловив зауваження щодо окремих епізодів тексту¹⁸⁸.

Одним із тих, хто швидко відгукнувся на новий твір, був Павло Грабовський. Він відзначив гарну мову, майстерність зображення та цікавість повісті. На його думку, вона мала сподобатися насамперед селянам. Така позиція пояснюється відмінними від заявлених у художньому тексті поглядами Грабовського на проблему тогочасних зв'язків і впливів міста й села. У листі до автора він підкреслював: «З деякими думками Вашими про вплив міста на село, солдатства на мужиків і т. і. цілком не згоджуясь; та нехай про се побалакаємо іншим разом [...]»¹⁸⁹. Літератори справді повернулися до обговорення проблеми — вже після публікації «Під тихими вербами».

На користь реалістичності художнього зображення повісті «Серед темної ночі» свідчить, зокрема, впізнаваність міських пейзажів. Марія Грінченко впевнено визначила в них Чернігів кінця XIX ст. За сюжетом, герой твору потрапляє до Рівчаків, розташованих на околиці міста. У тексті ця місцевість описана очима Романа: «Довго йшли через увесь город, аж поки прийшли до якоїсь темної і грязької вулиці. Перейшли її всю. Наприкінці вулиця відразу падала вниз і завертала в якийсь яр. По обидва боки яру, попід глинняними кручами, блимали вікнами невеличкі хатки [...]»¹⁹⁰. А такою вона постала перед Левантиною: «Хатки й поганенькі обшарпані будиночки тислися в яру попід глинястою кручею. Згадала: се Рівчаки [...]»¹⁹¹. Ці «рівча-

¹⁸⁸ У листі до Марії Грінченко від 6 грудня 1901 р. — Арк. 1—3 зв. Під час підготовки «Серед темної ночі» до другого видання у 1910 р. Грінченко не скористався з порад колеги, однак урахував їх, опрацювуючи текст «Під тихими вербами» (про це — в розділі «У пошуках основного тексту: видання 1910 р.»).

¹⁸⁹ Лист від 8 вересня (дописка від 14 грудня) 1901 р. // Грабовський П. Зібр. творів: У 3 т. — Т. 3 / Ред. О. І. Білецький, О. І. Кисельов, Л. М. Новиченко. — К., 1960. — С. 304.

¹⁹⁰ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 396.

¹⁹¹ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина третя // КС. — С. 124.

ки» — як назву загальну, а не власну — дружина письменника пригадала у розповіді про Чернігів та його мешканців: «У кінці міста, там, де починалися “рівчаки”, описані в Грінченка в “Серед темної ночі” [...]»¹⁹².

Щодо іншого місця розгортання подій повісті — Диблів — то його прототипом цілком могло бути село Виблі Горбівської волості Чернігівської губернії¹⁹³ (зараз — Куликівського району Чернігівської області). Відстань від повітового центру (Чернігова) до села можемо дізнатися з тексту повісті, а саме — з розмови коноводів дорогою до нього: «Увійшовши верстов з вісім, сіли відпочити під гаєм.

— А що, половину ввойшли? — спитав Ярош у Романа, як посиділи трохи.

— А должно»¹⁹⁴.

Сивашенко, який уже не раз долав цю відстань, мав би досить точно орієнтуватися на місцевості. Якщо довіритися йому, то дорога до Диблів становила близько 16 верст (тобто 17 кілометрів). Це дещо менше, аніж дорога від Чернігова до сучасних Виблів (приблизно 20 кілометрів). Вочевидь, логіка художнього задуму змусила автора скоротити відстань — принаймні, вказівка на це міститься у вищезгаданій нотатці наприкінці автографа «Серед темної ночі»: «Близче щоб до города Диблі»¹⁹⁵.

Орієнтування автора повісті на широкі верстви українства, зокрема й на селян, стало втіленням одного з головних принципів його просвітницької діяльності. Христина Данилівна Алчевська (у якої склалися неоднозначні стосунки з Грінченком) свідчила про його фанатичну любов до свого народу¹⁹⁶. Він не був запеклим ніглістом у сприйнятті нових мистецьких спрямувань, але вважав, що письменники — справжні діячі української культури — повинні творити літературу не лише «для обраних»: «... у нас писати твори, зрозумілі й годящі невеличкій купці

¹⁹² Грінченко М. Справа з «Докладом» І. Шрага про українську мову в школі р. 1897. [Спогади] (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32567, арк. 38).

¹⁹³ Згадане Грінченком, зокрема, в огляді «Народний театр» (Грінченко Б. Перед широким світом. — К., 1907. — С. 280—281).

¹⁹⁴ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 408.

¹⁹⁵ СТН ІР НБУВ. — Арк. 212 зв.

¹⁹⁶ Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. — М., 1912. — С. 454.

людей з смаком [...] — се панська забавка, недостойна людей, що серйозно беруться до великого діла — підняти свій народ і свою народність з їх занепаду»¹⁹⁷. На думку Грінченка, талановите розкриття цікавої для сільської аудиторії та інтелігенції теми «народною мовою» забезпечує художньому твору стану актуальність¹⁹⁸. У цьому питанні з колегою і товаришем цілком солідаризувався Сергій Єфремов, який вважав, що селянство не лише було головним читачем української літератури, а й визначало її зміст¹⁹⁹.

Така ставка на читацьку аудиторію виправдовувала себе: «Серед темної ночі» належала до творів, які, за свідченням Чикаленка (висловленим через кілька років після першопублікації), «захоплювали в свій час молодь і тепер ще читаються з великим інтересом селянською інтелігенцією»²⁰⁰. Твір уподобали представники такої інтелігенції з Олексіївки (Слов'яно-сербського повіту Катеринославської губернії) — куми Грінченків Петро та Марія Познякови²⁰¹. Вже перші критики повісті наголошували: правдивість показу суспільного тла, достовірність типів персонажів давали можливість читачам відчути « дух часу», піznати обличчя «укр[айнського] громадянства [18]90[-x] років і з того боку мають значінє культурно-історичних образків»²⁰².

Нова повість здобула схвальний відгук на сторінках газети «Юг» від Григорія Коваленка-Коломацького, який назвав її «интересной и в бытовом, и в художественном отношении». Серед головних заслуг Грінченка рецензент відзначив переконливість зображення: «життєвість» персонажів та ймовірність поведінкових моделей («все лица, выведенные в повести, совершенно живые люди, все их поступки последовательно вытекают

¹⁹⁷ З листа до Христі Алчевської від 4 квітня 1903 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 40643, арк. 2—2 зв.).

¹⁹⁸ Грінченко Б. Перед широким світом. — С. 251.

¹⁹⁹ Єфремов С. Серед сміливих людей. З сучасного письменства. — К., 1911. — С. 22.

²⁰⁰ Чикаленко Є. Щоденник (1907—1919): У 2 т. — Т. 1: 1907—1917 / Ред. І. Давидко. — К., 2004. — С. 95.

²⁰¹ Див. лист Грінченків до Познякових від 4 лютого 1903 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 41026, арк. 2). Про освіту та читацькі смаки подружжя Познякових див.: Грінченко Б. Перед широким світом. — С. 15—244.

²⁰² Сімович В. Про літературну діяльність Бориса Грінченка // На могилу Бориса Грінченка. — Чернівці, 1910. — С. 12.

один из другого и кажутся читателю вполне реальными»), а також необтяженість твору надміру сентиментальними або ж на-туралістичними елементами («нет также и раздирающих душу сцен»). Підсумком огляду став прогноз читацького успіху для твору: «Мы убеждены, что эта повесть каждым прочтется с удо-вольствием»²⁰³.

На противагу всім переліченим відгукам «Серед темної ночі» зазнала нищівної критики в огляді української літератури, вмі-щеному 1902 р. в «Русских ведомостях» (як уже мовилося вище, вірогідна авторка — Софія Русова). З перших рядків допису впа-дає у вічі суб'єктивність узагальнень на зразок: село та його мешканці — єдиний предмет («кумир») спостереження та зобра-ження українських письменників протягом століття²⁰⁴. У розгляді Грінченкової повісті критик дала перу ще більшу волю, називаю-чи її чи то «списаною з кримінальної хроніки» (тут слід визнати влучність здогаду), а чи «учнівським твором на тему», одним словом, «рассуждением в лицах». За «нежиттєвість» та «нехудож-ність» дісталося мало не всім «классическим» (тут у значенні — банальним) героям «Серед темної ночі»: Левантині («несчастная “покрытка” — обманутая девушка»), Романові («вернувшийся домой солдат — олицетворение всех грехов [...] В душе его ни капли человеческого, а объяснения, анализа такой из ряда вон выдающейся испорченности нет»), Денисові («жадный хозяин»), Зінькові («взыскующий града²⁰⁵ полуслуга, полулюдо»), шкільному вчителеві («какой-то урод, ничего общего ни с селом, ни со школой не имеющий»). У запалі узагальнень Русова вирі-шила не зупинятися і схарактеризувати заразом усю творчість Грінченка. Згадавши добрим словом лише кілька його оповідань для дітей та поезій, у решті творів критик не побачила літератур-ної вартості. Головними їхніми вадами вона визначила невмотивований вибір теми, тенденційність та нежиттєвість персонажів. Особливо прикметний закид у штучності мови: «Гринченко пи-шет таким языком, который с трудом понимается самими чита-телями-малороссами, обороты его искусственны и вся речь тя-жела и необразна». Як висновок — Русова фактично заперечила

²⁰³ Ковальенко-Коломацкий [Г.]. Из литературных обозрений // Юг. — 1902. — № 1178. — С. 222.

²⁰⁴ С. Р. Руслова С. / Очерки новейшей малорусской литературы. — С. 2.

²⁰⁵ Той, что прагне, шукає істини, знання.

не лише мистецьку, а й національну якість написаного Грінченком: «художником он не был никогда [...] душа малорусского народа осталась для него закрытою и непонятною»²⁰⁶. Настільки різка характеристика повісті «Серед темної ночі» (як і всієї творчості Грінченка) була одиноким голосом критики з подібною риторикою та висновками-присудами — аж до розвінчувальних розвідок кінця 1920-х років.

Уже наприкінці вересня 1901 р. автор отримав 100 примірників «Серед темної ночі» окремими відбитками (за друк із його гонорару сплачено 77 рублів²⁰⁷). Повість вийшла тиражем 460 примірників. Ця кількість — незначна порівняно із середніми накладами творів українських письменників на початку ХХ ст. (2—3 тис. примірників), але більша, ніж звичайна для відбиток українською мовою з «Киевской стариной» (блізько 100—200, за інформацією історика книжкової справи Сергія Петрова). Так само, як і журнал, окрім видання повісті побачило світ у друкарні Миколи Корчака-Новицького, одній із найбільших у тогочасному Києві²⁰⁸.

З листів Науменка до Грінченка постає прикметна деталь, що засвідчує ретельність останнього як практика видавничої справи. Велику увагу він приділяв адекватній передачі тексту та зовнішньому вигляду книги. Письменник мав застереження щодо якосості використаного для відбитки «Серед темної ночі» паперу (такого самого, як і для «Киевской стариной»; а от повість «Під тихими вербами» у 1902 р. було видрукувано вже на ліпшому)²⁰⁹.

²⁰⁶ С. Р. Р/усова С./ Очерки новейшей малорусской литературы. — С. 2. «Об'єктивність», а також «вищуканий» художній смак рецензентки промовисто засвідчили схвалальні оцінки доробку з-поміж інших Охріма Варнака (псевдонімом Онопрія Василенка) та Ол. Гавриша (Василя Гнилосирова) — на противагу критиці творів Дмитра Яворницького та Ганни Барвінок (Там само. — С. 2—3).

²⁰⁷ Згідно з нотатками Марії Грінченко під титулом «Видання Бориса Грінченка» [1894—1903 рр.] (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31849).

²⁰⁸ Петров С. С. Книжкова справа у Києві. — К., 2002. — С. 38, 63, 245—246.

²⁰⁹ Див. листи Бориса Грінченка до Володимира Науменка від 6 жовтня 1901 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 38821, арк. 1) і до Володимира Гнатюка від 8 жовтня 1901 р. (Яременко В. Листи Бориса Грінченка до Володимира Гнатюка. — С. 169—170).

У згаданій рецензії Григорій Коваленко-Коломацький назав ціну книжки — 75 копійок — дещо зависокою²¹⁰. Це питання обговорювалося у його листуванні з Грінченком. Автор повісті доводив неможливість дешевшого українського видання, натомість Коваленко доводив протилежне, підкреслюючи, що «вся справа видавництва залежить від того, як розкуповуються книжки»²¹¹.

Матеріали з особистого архіву Бориса Грінченка, а також з архіву журналу «Киевская старина» дають змогу з'ясувати рівень популярності видання «Серед темної ночі». Книгарня «Киевской старины» на вулиці Безаківській була важливим українським культурним осередком у Києві кінця XIX — початку ХХ ст.²¹² Саме до неї на початку листопада 1901 р. було віддано на комісію більше половини накладу видання повісті, 242 примірники. Це була звичайна практика співробітництва із журналом для поширення видань. «Здебільшого видавець чи автор приносив до книгарні свої видання й здавав їх в комісову продаж з тим, що за продані примірники розрахунок буде робитись два рази на рік, на 1. VII та на 1. I. Книги поступали на склад. Продавались вони на виразне запотребовання покупця [...]», — пригадував Юрій Тищенко²¹³. Згідно з домовленістю, Грінченко отримував 2/3 від ціни кожної проданої книжки. Найбільшим попитом у покупців повість користувалася у рік публікації: тоді розійшлося близько 100 примірників. Надалі зберігався стабільний інтерес, і щороку протягом 1902—1905 рр. чергові 50—60 книжок твору знаходили своїх власників. Нерідко разом із «Серед темної ночі» купували «продовження» — повість «Під тихими вербами». Останню було видано вже у півтора рази більшим накладом. Станом на середину 1904 р. непроданими залишалися близько 150 примірників першого твору та 450 — другого²¹⁴.

²¹⁰ Ков[аленко]-Кол[омацкий] / Г. J. Из литературных обозрений // Юг. — 1902. — № 1178. — С. 222.

²¹¹ У листі від 10 травня 1902 р. — Арк. 1 зв. — 2.

²¹² Лівицька М. На грани двох епох. — Нью-Йорк, 1972. — С. 112—113.

²¹³ Сірий Ю. / Тищенко Ю. J. Київ (уривок із споминів) // Літературно-науковий збірник. — Ганновер, 1946. — С. 61.

²¹⁴ Див. нотатки Бориса Грінченка 1904 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31606, арк. 79 зв.), його розрахунки з журналом і книгарнею «Киевская старина» (Там само. — Спр. 32130—32146), а також нотатки Марії Грінченко (Там само. — Спр. 31846, 31849).

**Редакування «Під тихими вербами».
Журнальна публікація та окреме видання 1902 р.
Відгуки про повість**

У травні 1901 р. Грінченко почав працювати над новим твором «з народного, сільського життя» (авторське визначення). Не лише схвальні відгуки про попередню повість, а й матеріальна винагорода додавали певності письменникові. У листі до Гнатюка від 24 жовтня 1901 р. він відзначив непогані гонорарні умови своєї роботи: «А літературні заробітки для вкраїнського письменника в Росії — ну, се юмористика та й годі, хоч *особисто я* через деякі причини стою в значно ліпшому становищі [...]»²¹⁵. Журнальні виплати були не єдиним джерелом прибутків Грінченка. Він відгукнувся на запрошення Сергія Южакова стати автором статей до 20-томної «Большой Энциклопедии»²¹⁶.

За свідченням письменника, у другій половині 1901 р. літературна праця задля заробітку (зdebільшого російською мовою) займала практично весь час. Однак написанню «Під тихими вербами» він щоденно присвячував дві години²¹⁷ (цілком відповідно до своїх уявлень про необхідність регулярної праці). З оповідання «Пан Коцький» (1904) відомо, що робота над повістю відбувалася у ранковий час. «Спільником» і першим «критиком» при цьому був його кіт, «прихильний до повістярства»: «Я тоді писав

²¹⁵ Яременко В. Листи Бориса Грінченка до Володимира Гнатюка. — С. 170. Заохочений прикладом колеги, Павло Грабовський також мав намір написати «широке» оповідання для «Киевской старины» (див. його лист від 16 березня 1902 р.): *Грабовський П.* Зібр. творів: У 3 т. — Т. 3. — С. 312).

²¹⁶ Див. листи Бориса Грінченка до Сергія Єфремова від 29 січня 1901 р. (Арк. 1) і до Агатангела Кримського від 30 липня 1901 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. — С. 318). Грінченка згадано серед співробітників видання (див. наприклад: *Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С. Н. Южакова. — Т. 12: Ландау—Меламуд. — СПб., 1903. — С. IV.*), для якого він «писав два oddíli: укр[айнського] письменства XIX в[еку] (загал[ьний] огляд і біографії) і укр[айнської] етнографії» (з листа Бориса Грінченка до Віктора Дубровського від 9 листопада 1909 р. // ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32450, арк. 1). У енциклопедії були надруковані не всі подані письменником матеріали, деякі — у скороченому вигляді (пор.: «Брульйони розвідочок, писаних задля “Большой Энциклопедии”. 1900—1904» (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31445), також див. у вид.: *Погрібний А. Г. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості.* — К., 1988. — С. 240).

²¹⁷ Див. його лист до Володимира Гнатюка від 19 вересня 1900 р. (Яременко В. Листи Бориса Грінченка до Володимира Гнатюка. — С. 168).

“Під тихими вербами”. Щодня вранці в десять годин я сідав за роботу, а він стрибав на стіл [...] Уважно дивився своїми жовтими ясними очима, як бігало мое перо. Мабуть, часом йому здавалося, що я не так пишу, як треба, і він граціозно й злегенька спиняв перо своєю лапкою.

— Котусю, не перешкоджай! — казав я йому, і він знову сідав тихо.

Одноманітний рух пера врешті втомляв його [...]

В дванадцять годин, чуючи, як я встаю з-за столу, він прокидався [...] Тоді йшов зо мною на прохідку в сад [...]»²¹⁸.

Як бачимо, авторські вказівки на час є конкретними. Складається враження продуманості і точності у дотриманні розпорядку дня: робота над повістю з десятої до дванадцятої — прогулянка — нова запланована робота. Як занотував автор наприкінці автографа «Під тихими вербами», загальний час створення та опрацювання тексту склав майже вісім місяців: «Почато 1901, V, 9, але писано тільки два дні (перший розділ написано), а тоді знову почато 1901, V, 28. Вперше дописано: 1901, VII, 30. Вдруге дописано: 1901, X, 6. Третю частину перероблено й переписано знову: 1902. I. 4»²¹⁹.

В автографі зафіковано також численні зміни, зроблені під час написання повісті. Мова йде як про невеликі за обсягом і суто стилістичні правки, так і про заміни цілих текстових масивів, відмову від значних фрагментів (у автографі перекреслені). Характер цих модифікацій різноманітний. Так само, як і в тексті повісті-попередниці, у «Під тихими вербами» Грінченко кілька разів змінював імена персонажів. Остап та Дорош (відповідно, батько та дід Гайнки) могли мати прізвище Карпенко або ж Ко-саценко (остаточний варіант — «Колодій»), по-батькові Манойла у автографі спершу було зазначено як «Григорович» (змінено на «Гаврилович»). За попереднім авторським задумом, для порятунку Зінька дід Дорош удавався до чорновусівського знахаря Гострогляда (того самого, що співпрацював із конокрадами у «Серед темної ночі»). Однаке в остаточному варіанті автографа Зінько помирає після «ліків» іншого псевдоцілителя — глушківського

²¹⁸ Грінченко Б. Твори: У 2 т. — Т. 2: Повісті. Драматичні твори / Упор. В. В. Яременка, прим. А. Г. Погрібного, В. В. Яременка. — К., 1991. — С. 318.

²¹⁹ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 228 зв.

Семенюка²²⁰. Говорячи про імена героїв, слід відзначити дрібний авторський недогляд. У автографі зазначено, що біля ліжка по-мираючого Зінька стояв «дід Остап»²²¹; треба — «дід Дорош». Ця помилка перемандрувала на сторінки журнальної публікації та окремих видань²²²; натомість у виданні 1927 р.²²³ та більшості наступних ім'я вказано правильно.

У нотатках перед першою частиною повісті Грінченко зазначив час зображеніх подій («Проминуло 4 роки відколи піймано на пожежі Романа»), також подав характеристики (лаконічні й розгорнутіші) та вік деяких персонажів: Зінька (26 років), Дениса (34), Грицька («років 35») та Дмитра Василенка («років 34—35»)²²⁴.

Як і в перебігу опрацювання «Серед темної ночі», письменник кілька разів перебудовував структуру «Під тихими вербами». Спершу друга частина повісті мала починатися після п'ятого розділу («Зінькове товариство») першої, а третя частина — після шостого розділу («Хто винен?») другої. Зазнали змін також назви розділів: з «Досягли свого!» на «Своя воля!», із «Розлучена» на «Сумна хата». У початковому варіанті рядки з народної пісні «Чому кури не пітє?...» автор планував поставити епіграфом до другої частини, а «Зажурився соколонько...» — до третьої; в остаточному і публікованому варіантах їх змінено місцями. Від ще одного епіграфа, який міг передувати текстові третьої частини, письменник відмовився, викресливши такі рядки:

«Сокіл з орлами та й злітається,
Сокіл орла та й питається:
— Чом же той світ закрашається?
— Ой горами-долинами,
Великими могилами.

²²⁰ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 2, 219 зв. — 222.

²²¹ Там само. — Арк. 225 зв.

²²² Див.: *Грінченко Б.* Під тихими вербами. Повість. Частина третя // КС. — 1902. — Т. 77. — Апр. — С. 106; ПТВ 1902. — С. 230; ПТВ 1910. — С. 333; *Грінченко Б.* Під тихими вербами. Повість. — К., 1914. — С. 333; *Грінченко Б.* Під тихими вербами. Повість. — К., 1918. — С. 273; *Грінченко Б.* Під тихими вербами. Повість. — К., 1919. — С. 273.

²²³ *Грінченко Б.* Під тихими вербами. Повість. — [Х.]: ДВУ, 1927. — С. 266.

²²⁴ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 2—2 зв.

H[ародна] пісня»²²⁵.

Вже згадувалося, що колега Грінченка — Іван Липа — захоплено відгукувався про «Серед темної ночі», відзначивши водночас кілька не надто вдалих, на його думку, сюжетних рішень повісті. Вірогідно, що до одного із зауважень Грінченко дослухався вже під час роботи над текстом «Під тихими вербами». Липа сумнівався у художній переконливості недоказаної батьківської репліки-прокльону на адресу Дениса у першій повісті: «Мені не подобається цей старий прийом: “так будь же ти!..”

Це як батько хоче проклясти Дениса. Хай би краще він його ударив. Це вже така Денисова доля діставати тумаки. А як ні, то хай батько без прокльонів заридає, хай б'ється сивою головою об стіл... Що хочете, аби не стереотипні прокльони без “проклятій”.

Може, це річ і житьова, але мені здається не дуже. Тепер якось інакше все робиться...»²²⁶. Це міркування датоване 6 грудня. Як уже мовилося вище, в цей час Грінченко ще не завершив опрацювати третю частину «Під тихими вербами». За його по-переднім задумом, у повісті мала бути подібна репліка — найвищий батьківський осуд. Однак зрештою письменник відмовився від слів діда Дороша, вилучивши з тексту також благання невістки не проклинати чоловіка: «За грішми, за барышами нічого не бачите! Тільки гроши гарбати!.. *Будьте ви...*

~~— Тату! Тату! — скрикнула невістка і кинулась до його, престягнувши руку, ніби хотівши припинити проклін, що ось ось мав упасти з уст розгніваного батька.~~

~~Дід Дорош спинився... тоді знов озвався:~~

~~— Очі мої не хочуть на тебе дивитися!»²²⁷.~~

У тексті автографа зафіксовано також численні інші зміни. Приміром, за попереднім авторським задумом, Гайнка в очікуванні на повернення Зінька лічить до тисячі (в остаточному варіанті — проказує молитви)²²⁸. Спершу Грінченко подав також цілком інший вияв ревнощів геройні — шаленство і бажання помсти, але згодом змінив його на втілення туги і безнадії:

²²⁵ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 62 зв., 75, 143 зв., 152.

²²⁶ З його листа до Марії Грінченко від 6 грудня 1901 р. — Арк. 1 зв.

²²⁷ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 180.

²²⁸ Там само. — Арк. 114 зв.

Було	Стало
<p>«Не йде! Дак він з нею!.. З розлучницею!.. Цілується-милується!.. А вона тут сама!.. Пропадає, гине!.. А він сміється з нею!.. З тією проклятою сміється!.. Дак ви ж не будете сміяться!.. Ні, не будете!..</p> <p>Схопилася уся в полум'ї. Ішла зробити, але що саме — ще не знала. Уточнилась побігти, хату їм підпалити... заразити її... Кинулась до дверей, одчинила їх, була вже в сінях і враз почула, як Зінько відсуває ключем сінешні двері.</p> <p>Мов злодій, на вчинкові пійманий, так вона кинулася знов у хату, впала на ліжко і причайлася на йому, затаївши й духа».</p>	<p>«<i>Тоді підняла вгору руки, заломила їх, і страшна безнадія німа вони впали за голову на подушку. Страшна безнадія німа стиснула їй душу... і-душа засмагала, як крапля на морозі, вмірала від як холодніла, застигала, як крапля на морозі, вмірала...</i></p> <p>І враз почула, що Зінько відсуває ключем сінешні двері.</p> <p><i>Кинулася на ліжкові, підвелась і впала знову, причайлася, затаївши й духа</i>»²²⁹.</p>

Другий варіант значно ліпше пасував до концепції світлого і ліричного образу Гайнки.

В автографі зафіксовано помітне опрацювання характеристики іншого персонажа — Микити Тонконоженка:

Було	Стало
<p>«Такий язикатий та на вигадки мудрий, що куди тобі! Як вивчився в школі, так зараз:</p> <p>— Шо я вам тут буду? Волам хвости крутити?</p> <p>Та й подався в город. Жив там, кажуть, і за сторожа, і за прикащика, да щось і прошкапився: щось продав з бакалії да гроши собі й сховав, а хазяїн і довідався та й геть його. Поблукав-поблукав по городу без роботи та й до батька. Нічого не робить, до хазяйства не береться [...]».</p>	<p>«<i>Він у город пішов, скоро сив-чиося в школі год ис п'ята-цято тоді йому було. Років п'ять він там був, бо як вивчився в школі та підріс трохи, то зараз його батько туди віддав.</i> Жив там і за сторожа, і за прикащика, <i>та</i> щось <i>якосъ</i> прошкапився: щось продав із бакалії <i>нишком од хазяїна, собі гроши приховавши</i>, а хазяїн довідався та <i>прогнав</i>. Поблукавши по городу без <i>служби вернувся до батька. Дома</i> нічого не робив і до хазяйства не <i>брався</i> [...]»²³⁰.</p>

²²⁹ Там само. — Арк. 115—115 зв.

²³⁰ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 41 зв. — 42.

Продовження цієї оповіді про Микиту також мало інший зміст. Зміни були настільки значними, що Грінченко заклеїв невідповідний текст чистим аркушем і записав на ньому новий варіант.

Важливі модифікації торкнулися також реплік персонажів: наприклад, у діалозі братів Момотів:

Було	Стало
<p>«— Я буду працювати, а ти мое добро будеш забірати» — кричав Грицько: — Дулю ззіж!</p> <p>— Сам іzzіж, — одгукувавсь Панас. — Іди, я тебе так іми на-годую, що аж репнеш. А хліб та-ки заберу, на всій тій десятині заберу.</p> <p>— Голови спершу збудешся!</p> <p>— Або ти! — репетував Панас.</p> <p>— Так і знай: прийдеш на мое поле: косою махну, — тут тобі й смерть! — нахвалявся старший брат.</p> <p>— Так і знай: не пустиш мене на мое поле, — зогниеш у землі! — відказував середульший».</p>	<p>«— <i>A не діждеш ти, відповідав Гр[ицько] — чужого хліба носити!</i> Я буду працювати, а ти мое добро будеш забірати!</p> <p>— <i>Bo ne сій на чужому! I заберу, a ти дулю ззіси,</i> — одгукувавсь Панас. — <i>Їстимеш дулі: так тебе ними нагодую, що аж репнеш. A хліба не їстимеш, бо я його заберу, на всій тій десятині заберу.</i></p> <p>— <i>I на поле не пустю: в мене коса в руках буде!</i> — відказував Гр[ицько].</p> <p>— <i>Побачимо ще!</i> Не пустиш мене на мое поле, — <i>дак сам зогниеш у землі!</i> — <i>нахвалявся Панас</i>»²³¹.</p>

Можна констатувати суттєве скорочення та зміщення смислових акцентів у цьому фрагменті тексту. На відміну від попереднього, у остаточному варіанті автографу більшим агресором та провокатором виступає Панас Момот. Він зловісно натякає, що не зупиниться ні перед чим, у той час у репліках Грицька не залишилося погроз братові насильством.

У остаточному варіанті автографа не знайшлося місця уточненню про особливо близькі стосунки Васюти та Грицька:

Було	Стало
<p>«— Я за Грицька ручуся, я його знаю. Він убогий чоловік, б'ється в своєму вбоз-тві, як заєць у тенетах, а чесна людина.</p>	<p>«— <i>Xi, та я Грицько-ви йму віри більше, ніж собі!</i></p>

²³¹ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 45 зв. — 46.

Було	Стало
Васюта справді знав Грицька більше за інших, бо то ж из його сестрою Одаркою хотів одружитися, і жив з їм у великій згоді».	<i>Ви не збреше! — від- н[е]вів[а] той. — Коли мені вірите, то йому й пого- тів, — одк[азав] той»²³².</i>

Автор додав репліці властивої Васюті жартівлівості і вилучив натяк на меркантильність його дружби. Що ж до згадки про бідність Грицька, то про неї йдеться далі у тексті.

Іншим помітним зразком авторського опрацювання тексту є опис Диблів на світанку, коли Левантина виrushає до міста на побачення з ув'язненим Зіньком. Спершу це була лише лаконічна констатація: «По хатах ще було темно, тільки де-не-де посвітилося, як вона перебігала вулицею. Вийшла за село, глянула на небо: хмар нема, буде година»²³³. Грінченко декілька разів звертався до цього фрагмента тексту, що засвідчують численні правки (олівцем та чорнилом). Остаточний зафікований автографом варіант представляє художньо та змістово глибшу картину: «Пішла д[і]вч[і]нка вулицею. Довгі перші хати простягалися далеко і зникали в темряві. Хати ще спали, понасувавши на голови великі покрівлі, мов низько позапихані товсті з кудлатими стріхами острішками. Білі стіни мов Стіни ледве білілися з-під кудлатих острішків, мов обличчя з-під брів густих великих брів. Бріва що звисали вниз на заплющені очі. І враз одна хата блімнула тими очима, розплющила їх, і дві смуги світу лягли впоперек улиці. Хата перед Гайнкою ~~Хата прокинулася~~. Гайнка увійшла ~~перейшла~~ в ті смуги і Трохи згодом тьмяно, мов позіхаючи зо сну, позирнула на вулицю друга хата, далі третя... ~~Хати прокидалися~~ одна за однєю. Поки одні ще дрімали в останньому досвітньому сні, інші прокидалися вже, і кожна перегорджувала вулицю пасмами світу. Гайнка переходила їх їхні стяги поспішаючись, то вступаючи в сяєво, то пірнаючи знову в темряву, і темрява здавалася тоді ще гіршою, ~~По дворах скрипіли двері, ворота, і де-не-де за-чорніли вже людські постаті~~ мов ~~тяжка~~ безнадійність після проміння боязкої ночі. По дворах скрипіли двері, ворота, де-не-де зачорніли вже людські постаті. Село розбуркувалося, а Гайнці хо-

²³² Там само. — Арк. 57.

²³³ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 231 зв.

тілося бути від його далі, далі, аж там у городі, щоб знати, чи справдиться її надія побачити Зінька, що куди вела її непевна надія, то оживаючи, то згасаючи в душі.

Нарешті вона перебігла останню світляну смугу і знову зовсім пірнула в темряву. Чи скоро ж світатиме? Глянула на небо: хмар не було, — клалося на годину»²³⁴. У такому описі світанку після темної ночі символічно виявляється пробудження надії на краще у душі головної геройні.

Максим Рильський відзначив як художній здобуток автора сцену братовбивства: «читателя [...] не могут не поразить страници повести “Под тихими вербами”, где описывается убийство Панасом Момотом его брата — Грицька. Тут Гринченко достигает незаурядной силы художественной изобретательности»²³⁵. Прикметно, що цей фрагмент твору також зазнав значного авторського редагування. Виразно натуралистичний вигляд мав по-передній варіант. Відповідно до нього Панас вимагав у Грицька відмовитись від землі, з допомогою молодшого брата Івана зака-тавав його до смерті:

«Панас припинився.

— Ну?

— Змилосердься!..

— Заприсягнешся?

— У мене діти малі...

— Заприсягнешся?

Він не міг одмовити, бо на губах у його зачорніла кров.

— Заприсягнеш?

— Ні.

— Іване! А піди в сіни та закинь віжки за трямок²³⁶. Бо йому цього ще мало, він ще не розкуштував як треба.

Іван стояв, дивлячись на Грицька переляканими очима, і не ворушився, мов не чув того, що велів Панас.

— Ну, чого ж стойш? Позакладало тобі, чи що? Мерщій!..

— Панасе, покинь його!..

²³⁴ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 231 зв. — 232.

²³⁵ Рильський М. Две повести Бориса Гринченко // Рильський М. Зібр. творів: У 20 т. — Т. 12: Літературно-критичні статті / Упоряд. та приміт. В. В. Громової, В. Ю. Келембетової, ред. О. І. Дей. — К., 1986. — С. 368.

²³⁶ Т р я м о к — «в жилой комнате: перекладины под потолком» (Словарь. — Т. 4. — С. 291).

— Що? Ти знову! Іди поки цілий, а то я так зроблю, що й тобі те буде, що йому! — скрикнув Панас люто.

Іван похнюпившись вийшов у сіни, і чуть було, як він підставляв драбину, як ліз по їй...

А Грицько лежав серед хати боком, і темна течійка крові стікала з кутика уст додолу.

— Готове?

— Уже.

Панас підійшов до Грицька.

— Ну, може надумався?

— Брать! Єсть же Бог на світі! Він же все бачить... Він показає... Брать, змилосердься!..

— А заприсягнешся?

— Ні...

— Дак на ж тобі! — і він заткнув йому хусткою рота, щоб не кричав, а тоді вхопив за вірьовку і поволік по хаті в сіни. — Іване! Лямпу сюди!

Панас виволік Грицька в сіни, а Іван виніс туди лямпу і поставив на водянку²³⁷. Серед сіней висіли перекинуті через трямок віжки. Панас підтяг туди Грицька, прив'язав один кінець вірьовки йому до рук. Тоді звів його на ноги:

— Стій! А ти, Іване, тягни той кінець!

Вірьовка напружила і потягла за собою Грицькове тіло. Йому вивертало назад із плечей руки, але він силкувався спершу держати їх униз. Але важке тіло тягло вниз, а руки помалу виверталися вгору. Та Іван не міг удержати і зараз же пустив його назад униз.

— Погано тягнеш, — промовив Панас та, взявши сам за вірьовку, поміг Іванові. Тіло піднеслось на аршин над землею.

— Як схочеш заприсягтись, то кивнеш головою, — я тоді тебе спущу.

І він смикнув вірьовку ще раз. Руки виверталися дужче, тіло звисало нижче. Приглушений стогін почувся з Грицькових уст.

— Панасе! пусти його! Пусти, — казав, покинувши вірьовку, блідий, увесь трусячись, Іван.

— Геть, паршивий! — скрикнув Панас. Підтяг Грицька ще нижче, тоді враз пустив униз. Але здержал саме над землею від-

²³⁷ Водянка — «кадка для води» (Словар. — Т. 1. — С. 248).

разу, з розгону. Тіло рвонулося вниз, руки цілком вивернулися вгору. Почувся тілки один згук, короткий, але страшний.

— Панас! пусти! А то він умре!... — скрикнув Іван, хапаючись за вірьовку.

— Геть к чортам! — кажу тобі. — Не встрявай!

Панас одштовхнув його, але випустив вірьовку. Грицько торкнувся ногами до землі, але не встояв, а якось зіхнувся і впав як мішок додолу ниць. Вивернуті руки тихо опадали вниз.

Панас підійшов до його.

— Ну ти, повертайсь!...

Він копирснув його ногою і перекинув на спину. Тіло простяглось без життя, голова закинулась назад. Панас висмикнув хустку з рота.

— Ну, вдовольнився? Кажи тепер — що надумав!

Грицько не озивався. Тіло не ворушилось.

— Він мертвий... — промовив третячим голосом Іван»²³⁸.

Цей варіант сцени Грінченко викреслив, замінивши значно коротшим. Фактично, було збережено лише початок. Згідно з останнім зафікованим автографом тексту, Панас убив Грицька випадково, при цьому Іван йому майже не допомагав:

«Панас припинився.

— Ну?

— Змилосердься!..

— Заприсягнешся?

— У мене діти малі...

— Заприсягнешся?

— Брате! Єсть же Бог на світі! Він же все бачить... Він показає... Брате, змилосердься!... — на губах у його зачорніла кров.

— Заприсягнеш?

— Ні.

— Дак на ж тобі!

Панас ізнову вхопив його за налигач і з усеї сили штовхнув ще раз. Грицько впав головою просто на ріжок столу, вдарився об його і тоді зсунувся вниз, додолу, лігши ниць.

— Ну, ти, повертайсь!..

Панас копирснув його ногою і перекинув на спину. Тіло простяглось без життя, голова закинулась назад.

²³⁸ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 126—128.

— Ну, вдовольнився? Кажи тепер — що надумав!

Грицько не озивався. Тіло не ворушилось.

Іван увесь час стояв, немов скаменілий. Не міг ворухнутися, ступнути, озватися. Мов хтось його скував, пригнітив. Тепер, ледве вимовляючи слова, озвався:

— Він мертвий...»²³⁹

За допомогою значного скорочення оповіді, акцентування на раптовості та незапланованості смерті досягається художній ефект виразного контрасту: неспіввіднесення причини (бажання Панаса володіти клаптиком землі) та наслідку (тривала ворожнеча, примус Грицька відмовитися від законної власності і, нарешті, його вбивство). Окрім того, письменник уникнув надміру натуралістичних деталей у зображені екзекуції (на зразок «вивернуті руки тихо опадали вниз»), що могли би вразити читача. Однак, на думку Григорія Коваленка-Коломацького, Грінченко зобразив сцену все ж надто натуралістично і тяжко для емоційного сприйняття: «Сцена эта производит на читателя невозможно тяжелое впечатление, и приходится удивляться, что за потребность была у автора повести бить так сильно по первым читателям?»²⁴⁰.

Слід додати, що публікований у журналі «Киевская старина» текст «Під тихими вербами» містить — порівняно з автографом — незначні розбіжності в описі епізоду. Це стилістична заміна розділових знаків у двох місцях, лексеми «озвався» — на «сказав». У друкованому варіанті смерть Грицька спричинена ударом після падіння головою на ріжок скрині²⁴¹ (а не на ріжок столу, як у автографі).

Зміна зображення смерті Грицька супроводжувалася також значними авторськими модифікаціями оповіді про дії братів після вбивства, а також опису побаченого Зіньком у Грицьковій хаті наступного дня²⁴².

²³⁹ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 126, 128.

²⁴⁰ Ковalenko-J-Kolomackij / Г. Із літературних обозрень // Юг. — 1902. — № 1199. — С. 215.

²⁴¹ Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. Частина друга // КС. — 1902. — Т. 76. — Март. — С. 469—470. Принаймні деякі зміни є підстави вважати авторськими. На 75-му аркуші автографа твору міститься важлива дописка про варіант тексту, надісланий до журналу «Киевская старина»: «NB. Як посидалося до редакції, то в тому рукописові зроблено чимало виправок лексичних, а тут їх нема».

²⁴² ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 129 зв. — 130, 130 зв. — 131.

Варто також зауважити, що попередній варіант розгортання подій, а саме винахідливе знущання Панаса над братом, вмотивувався ширшим тлом передісторії. У публікації Грінченко не реалізував свій намір підготувати читача до трагічного епізоду. Прихованій натяк на братовбивчу розв'язку конфлікту в журналньому тексті повісті наявний — у Гайнчиній мові: «— От таки во- ни справді поріжуться колись!» та «— Зіньку, чи правда, що на місяці брата на вилах держить?»²⁴³.

Однак сторінки автографа містять безпосередню вказівку — у Грицьковій розповіді товариству про погрози брата: «Панас зо-стрів мене на шляху да й каже: Забрав хліб із нашого поля, — бодай він тобі ~~глевтяком~~ камінрюкою в горлі сів! Кажи, віддаси тепер землю чи ні? — Ні, — кажу, — не віddaю. — Ну, дак знай же, що я тебе або підпалю, або вб'ю. І на шляху мені вдруге не зо-стрівайсь, бо тут тобі й смерть буде! Сказав та й пішов. Дак я те-пер боюся з їм і стріватися, щоб і справді чого не було»²⁴⁴. Якби такі свідчення залишилися у тексті, то слухачі цих зізнань — Карпо, Васюта і Зінько — знали б, кого підозрювати у вбивстві товариша.

Так само викреслено значний фрагмент, що безпосередньо передував описові роздумів Панаса Момота про необхідність силою здобути землю. Тут пояснювалися затята мстивість та жорстокість (навіть садизм) цього героя, причини яких закорінені у його минулому. Опис знущань, які Панас дитиною та підлітком з утіхою вчиняв над тваринами, створюють враження не просто бездумної дитячої жорстокості, а прогресу психічної патології: «Буде вже й того, що Грицько над Панасом верховодив, руки об його потирає, як Панас іще хлопцем був! І тоді він такий про-клятий упиряка був, і тоді Панас і духу його ненавидів. З того часу, як він його попобив. Раз тільки й попобив, та не забуде йому цього Панас і повік, хоч се й давно ~~бул~~ сталося, бо Панас був ще хлопчиком років чотирнадцяти. Бо хоч би за яке діло нака-рав, а то так — за чорт-віть-що. Як був Панас іще малий, дак він любив бавитися з кошенятами. Оце скоро почує, що в бур'яні де кавкають викинуті сліпі ще кошенята, — зараз туди з кийком та

²⁴³ Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. Частина перша // КС. — С. 270, 272.

²⁴⁴ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 96—97.

й потрощить їх на гамуз²⁴⁵. А як підріс, то се вже йому надокучило. Тоді він іншу іграшку вигадав: візьмe цурупалок, росколе його трохи з одного боку та так і носить із собою, аж поки якого кота впіймає. Тоді вщикне йому хвіст у ту росколюватину та й пустить. Ех, тоді кіт як майн! Цурупалок чавить йому хвіст, а він ~~крянніть~~ верещить, нявчить та кидається як скажений та біжить нявчуши скільки видко, аж поки забіжить куди, або здохне, або хтось дурний піймає та визволить йому хвіст. А Панас регочеться, аж за живіт береться, аж качається!.. Бо так чудно, що аж-аж-аж!.. А одного разу дак він вигадав собі ще луччу іграшку. Упіймав пару сусідських кішок, поз'язував їх хвостами (уже ж і руки йому пошкрябали прокляті!) та й почепив на гілляку. Ну й сміху ж було!.. Коти висять та верещать та гризуть один одного!.. А Панас іще штуку вимудривав: узяв та й запалив під їми на землі огнище маленьке. Воно їх не пече, — так тільки, морди трохи гріє, — дак димом у ніс здорово гарно б'є. Оттоді вони гвалт ізчили, — трохи кишок не порвав з реготу Панас!.. А чортяка й приніс Грицька на те нявкання. Як побачив він, як кинеться до котів, як вихопить ніж, — так і перечикнув мотузок, що їм хвости зв'язано було!.. Коти як гепнуть додолу, як дременуть!.. А Грицько до Панаса: як ухопить лозину, що тут лежала, як почне його шмагати по жижках та приказувати:

— А не муч, клятий нелюде, звіряти!.. А не муч... Тобі болить, як я б'ю? От так же й йому болить!.. Отак і йому!.. Б'ю, щоб знов зізнав, як воно болить, та не робив того.

Держить та й хвіська, та й хвіська, та й хвіська! Мабуть, разів зі десяток оперезав, аж поки Панас вихопився з рук та й утік. Ну й злий же він тоді на його був! Зараз же побіг, ізнайшов пропір²⁴⁶, укачав у хліб та й дав іззісти улюбленному Грицьковому со-баці Бровкові. Той і опрігся²⁴⁷. Ніхто й не знов через що, тільки Панас радів: Оце ж тобі маєш! Не бий мене! От!.. Та хоч і помстився він так над Грицьком, а вже ніколи не покидав гніватися на його та й досі він йому осоружний²⁴⁸. Намагання старшого брата провчити Панаса обернулося затаєною кривдою та ненавистю, які призвели до трагічної розв'язки.

²⁴⁵ Потрощити на гамуз — «разбить вдребезги» (Словаръ. — Т. 1. — С. 270).

²⁴⁶ Пропір — «игла без ушка» (Словаръ. — Т. 3. — С. 485).

²⁴⁷ Опрагтися — «умереть, околеть» (Там само. — С. 61).

²⁴⁸ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 120—121 зв.

Авторські зміни тексту повісті торкнулися обговорення Зіньковим товариством причин братовбивства та їхніх подальших дій для добра громади, а також наради сільських глітайв супроти цих планів. Ці частини тексту письменник значно скоротив, однак на змісті це суттєво не позначилося²⁴⁹.

Особливості творчої манери Грінченка відкриваються у різноманітних графічних деталях, зафікованих у автографі твору. Яскравий приклад — ілюстративний матеріал поруч із текстом повісті, два малюнки-схеми. Вочевидь, вони були потрібні авторові для точнішого просторового уявлення описаного. В одному випадку замальовано розташування земельних ділянок із прізвищами їх власників (коли мовиться про прагнення сільських багатіїв замкнути громадську землю у кільці). В іншому місці Грінченко уточнив для себе описану місцевість та розмістив персонажів. Він зобразив поле і між деревами — стежку, якою Зінько виходить на галечину; там біля груші і катраги (хижки бджоляра) він бачить Гайнку та її діда²⁵⁰.

Враховуючи вищесказане, можна засвідчити, що порівняння текстових варіантів автографа «Під тихими вербами», а також зіставлення з текстом, опублікованим у журналі «Киевская старина», засвідчують продуктивність вивчення авторського опрацювання твору шляхом паралельного аналізу рукописних та друкованих варіантів.

Попри варіативність тексту повісті, слід констатувати досить швидкий темп її написання (первісну версію завершено менше ніж за три місяці). Як уже зазначалося, письменник довго був змушений відмовлятися від наміру писати художні твори через елементарний брак часу. Тож після звільнення він сповна використав можливість відпочинку від канцелярської рутини, узявшися до літературної творчості: «...затягають мене всякі інші роботи, переважно повістярські [...] опанувало мене лише бажання багато всячини висловити в повісті чи в драмі»²⁵¹.

Динамічність постання твору можна пояснити усталеністю світоглядних уявлень автора, попередньо обміркованими харак-

²⁴⁹ Там само. — Арк. 192—193 зв., 203—204.

²⁵⁰ Там само. — Арк. 12, 26 зв.

²⁵¹ Див. його лист до Агатангела Кримського від 30 липня 1901 р. (ІЛ. — Ф. 80, од. зб. 67, арк. 2). У публікації листа в цитованому фрагменті випущено «лише» (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. — С. 318).

терами та типами персонажів. Очевидними є перегуки соціальних і національних переконань Грінченка із сюжетом та образами твору. Так, приміром, у «Листах з України Наддніпрянської» автор розмірковував про причини змоскалення українського селянина, «мужика»: «Мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і заздрить йому. Він бачить, що пан має більші права і більший достаток і — як здається мужикові — мало що робить. <...> І мужик думає собі, що задля того, щоб такого життя зазнати, треба так робити, як пани... Що з цього виходить? Те, що мужик переймає у пана (звісно, скільки може й розуміє) *позверховність* і, звісно, вкупі з нею і такі гарні речі, як розпуста і т. ін. А проте, власне, і не в панів він се переймає: до пана все ж через лад високо задля нього. Тим переймання йде від лакеїв та від куховарок.

З'являється цілий шар суспільний: перевертні»²⁵². Очевидним представником цієї суспільної верстви у повісті «Серед темної ночі» є Роман Сивашенко, який переконаний, що «мужича робота важка, нечиста, часом голодна й холодна. Та кожен чорт з тебе знущається, та нема такого начальника, щоб тобі до пики з кулаком не ліз! А городянське життя не таке: і робота легша, і менше з тебе воду варять, і заробіток більший»²⁵³. Його ідейний «побрратим» у «Під тихими вербами» — Микита Тонконоженко. Повернувшись «з города», цей «образований» парубок дивує всіх своїм чудернацьким (бо «панським») вбранням: «чоботи “бутілками”, штанці-галанці вузенькі, сорочка ситцева червона на випуск, ще й поясом синім з китицями підперезана, а зверху ще й “паджак з іскрою”, — так він сам його звав». А так герой, уживаючи мовних покручів, оповідає про порядки міського життя: «Пустяк униманія, нуль обращенія!... Це по вашому, сельському, дак нікак нільзя, ще й нівозможно, а в городі — го-го! Там, брат, кожна баріння свого любовника юміть і даже не то што баріні, а й горнишні й кухарки. Мені один лакей знакомий росказувал. Діла — перший сорт!»²⁵⁴. «Начебто пана» Микиту викривають як перевертня, «шарлатана». Як бачимо, подібність поведінкових

²⁵² Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — С. 38.

²⁵³ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. Частина друга // КС. — С. 403.

²⁵⁴ Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. Частина перша // КС. — 1902. — Т. 76. — Февр. — С. 266.

моделей, змальованих у публіцистичному та художньому текстах є дуже виразною.

Опозиційний Тонконоженку Зінько Сиващенко — інший докладно продуманий автором персонаж. На думку Ірини Борисюк, він «є яскравим прикладом щасливого поєдання патріархальних етичних ідеалів та “міської” освіченості». Дослідниця стверджувала, що міське середовище формувало не лише сурогатні (приклади персонажів Микити Тонконоженка, Романа Сиващенка, писаря та інших), а й істинні вияви культури, письменність та освіченість головного героя²⁵⁵. І справді, саме у місті Зінько здобуває своїх головних життєвих учителів — книжки.

У своїй публіцистиці Грінченко неодноразово підкреслював визначальність ролі літератури та творчості українських письменників у справі народної просвіти²⁵⁶. Розвиток особистості насамперед через самоосвіту і читання, а також осмислення ідеалів громадського життя сповна представлені в образі головного героя «Під тихими вербами». Під цим оглядом цікаво зіставити деякі характеристики цього персонажа з Грінченковими поглядами, окресленими у «Листах з України Наддніпрянської». Зокрема, показовими в обох випадках є наголошення ролі художньої літератури (особливо Шевченкових творів) для естетичного та національного розвитку особистості, а також формулювання прагнень українських «націонал-народолюбців» (вислів Грінченка):

«Листи з України Наддніпрянської»	«Під тихими вербами»
<p>«Історичних українських традицій ніяких... Відкіля ж тут візьметься національне самопізнання? Як дійде до нього людина? Звичайно робить се Шевченко або яка інша українська книжка. Прочитає люди-</p>	<p>«Зріс трохи Зінько, парубком уже був, заманулося йому вивчитися читати. <...> ...книга була Зінькові така зрозуміла, така зрозуміла, як ще ні одна в світі: кожне тобі словечко в їй Зінь-</p>

²⁵⁵ Борисюк І. В. Криза патріархальності в прозі Б. Д. Грінченка (на матеріалі дилогії «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами») // Мрії, вистраждані життям... (До 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка): Кол. монографія: У 2 ч. — К., 2009. — Ч. 2. — С. 134, 140.

²⁵⁶ Див. наприклад: Б. Г. [Гринченко Б.]. Земские книжные склады. — Чернігов, 1895. — С. 71—72.

<p>на, і як ще не зіпсована, світла, щира, то спиниться. Вразить її краса, правда. Почне думати...</p> <p style="text-align: center;"><...></p> <p>Вчиться людина сама з книжок. Які перші книжки потрапляють їй до рук, ті зроблять, запевне, і найбільше враження, бо вони ляжуть підвалиною в тих студіях. Добре, як книжки писані мовою гарною, а якщо ні?»²⁵⁷</p>	<p>ко тямив, розумів і почував, бо воно йому якось до душі, до серця промовляло. Звалася та книга “Кобзарь Тараса Шевченка”, і як Зінько читав її, то так, мов батька рідного чув, або до пісні, що кохана дівчина співає, прислухався.</p> <p style="text-align: center;"><...></p> <p>Купував і читав багато і врешті покинув. Здебільшого йому траплялися недотепні, а часом і гідкі книжки»²⁵⁸.</p>
<p>«Тим можемо ми тепер тільки дбати про те, щоб, розвиваючи серед наших людей культуру й освіту, робити їх здатними до кращого громадянського ладу — того, що колись має бути [...]»²⁵⁹.</p>	<p>«... все дужче опановувала Зінька одна думка і не давала йому спокою: думка завести в громаді такий лад, щоб по правді все робилось. Хотілось бачити свою громаду в усіх справах розумною, правдивою та дружною. Тоді б усім було добре, всі щасливо та гарно жили б»²⁶⁰.</p>

Прагнення Зінька не позбавлені національних устремлінь, однак головними питаннями для нього є радше соціальні («правильний» суспільний лад, рівноправність людей у громаді, справедливість) та загальнолюдські (пізнання таємниць світобудови). Як відзначила Тамара Гундорова, тип «народного інтелігента», репрезентований героєм повісті, пізніше активно використовувався у радянській літературі. Розповідна модель повісті «Під тихими вербами» (зрештою, як і «Серед темної ночі») була традиційною для тогочасної української літератури. Мова йде про націю «з чітко вираженою емоційно-ціннісною домінантою». Принципово те, що автор досить однозначно моделював власну структуру читача, закладену в тексті. Вона передбачала емоційне

²⁵⁷ Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — С. 48.

²⁵⁸ Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. Частина перша // КС. — С. 246—249.

²⁵⁹ Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — С. 107.

²⁶⁰ Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. Частина перша // КС. — С. 296.

співпереживання і раціональну оцінку доброго, позитивного на противагу злому, негативному»²⁶¹. Зразком схиляння реципієнта тексту до відповідної емоційної реакції та оцінки суджень може слугувати тональність зображення образів Зінька та Микити у «Під тихими вербами».

Протягом восьми місяців 1901—1902 рр. Грінченко тричі звертався до роботи над текстом «Під тихими вербами» (при цьому перерви у творчому процесі були значно триваліші, ніж під час написання «Серед темної ночі»). Напис наприкінці автографа твору свідчить: «Почато 1901, V, 9, але писано тільки два дні (перший розділ написано), а тоді знову почато 1901, V, 28. Вперше дописано: 1901, VII, 30. Вдруге дописано: 1901, X, 6. Третю частину перероблено й переписано знову: 1902, I, 4»²⁶². У день, коли письменник завершив первісний варіант повісті, він у листі до Кримського окреслив її як, «мабуть, трохи більшу за “Серед т[емної] ночі” і [...] цікавішу». Обробку «Під тихими вербами» він планував закінчити у 1901 р. та наступного року надіслати до «Київської старини»²⁶³. Пізніше уточнив самопоставлене завдання (завершити до Різдва 1902 р.)²⁶⁴ і впорався з ним: «Перші дві частини відіслано до «Киевс[кой] старини» ще р[оку] 1901, останню — в січні 1902» (першу частину було надіслано восени, а другу взимку)²⁶⁵. Повість було опубліковано в журналі у 1902 р.: першу та другу частину — відповідно, у лютневому та березневому випусках, третю частину — у квітневій книзі.

У контексті історії створення та публікації повісті варто згадати деталі епістолярного діалогу Грінченка та Грабовського, які набули в українському літературознавстві значного розголосу та необґрутованого наповнення. Йдеться про згадку останнім повісті (варто наголосити — ще до ознайомлення з її текстом) під назвою «Зінько Сиваш» у листі від 3 лютого 1902 р.²⁶⁶ Чимало

²⁶¹ Гундорова Т. Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. — К., 2009. — С. 100, 327.

²⁶² ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 228 зв.

²⁶³ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. — С. 317—318.

²⁶⁴ Див. його лист до Сергія Єфремова від 5 грудня 1901 р. (ІЛ. — Ф. 120 (Сергія Єфремова), од. зб. 39, арк. 2 зв.).

²⁶⁵ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 228 зв.

²⁶⁶ Грабовський П. Зібр. творів: У 3 т. — Т. 3. — С. 309.

дослідників (зокрема, Олександр Білецький, Іван Пільгук, Микола Грицюта та Петро Хропко) стверджували, що саме так автор спершу назвав твір. Доказів цього ні в автографі повісті, ані у будь-яких інших джерелах тексту (в тому числі архівних) не виявлено.

Також у критичних працях у різних формулюваннях транслювалася теза про те, що Грінченко, мовляв, дослухався до поради Грабовського (висловленої в листі від 16 березня 1902 р.) щодо логіки завершення твору²⁶⁷: «мені здається, що в дальших главах Вашої повісті [...] варварське село поглине носителя градських думок — Зінька»²⁶⁸. Часова співвіднесеність виявляє неможливість такого впливу на створення тексту повісті. Як уже зазначалося, ще до отримання листів колеги з приводу повісті Грінченко встиг не лише завершити «Під тихими вербами», а й надіслав її до редакції «Киевской старине». Таким чином, Грабовський був лише одним із небайдужих читачів твору, а збіг його уявлені з авторськими ще раз засвідчує переконливість і вмотивованість сюжетного вирішення.

Збережене листування дає змогу відтворити цікаві подробиці підготовки тексту до публікації у «Киевской старине». У листі від 28 вересня 1901 р. редактор журналу Науменко заохочував письменника надсилати «нове оповідання» (так визначено жанр твору), яке той саме готовував (і, вочевидь, повідомив про це листовно)²⁶⁹. Грінченко і не збирався шукати інше місце для вміщення своєї повісті, «бо раз, що там найлегше цензура пускає, а друге, що то мій заробіток, бо «Киевская старина» дає нині невелику плату»²⁷⁰. До 5 грудня він надіслав до журналу першу частину твору і незабаром планував вислати другу²⁷¹. Безумовне схвалення редактором повісті (як і «Серед темної ночі») промовисто засвідчує та обставина, що вже 14 січня нового року автор отримав коректуру першої частини свого твору — для лютневого

²⁶⁷ Див., наприклад: *Погрібний А. Г. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості*. — С. 200; *Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції*. — К., 1990. — С. 152.

²⁶⁸ Грабовський П. Зібр. творів: У 3 т. — Т. 3. — С. 311.

²⁶⁹ Названий лист. — Арк. 1.

²⁷⁰ Див. його лист до Володимира Гнатюка від 8 жовтня 1901 р. (*Яременко В. Листи Бориса Грінченка до Володимира Гнатюка*. — С. 169).

²⁷¹ Див. його лист до Сергія Єфремова від 5 грудня 1901 р. — Арк. 1.

числа журналу. Розгляд надісланих до «Киевской старины» рукописів іноді тривав досить довго, часом автори діставали редакторські відповіді і за місяць-два²⁷².

Науменко дозволив собі вилучити з тексту другого розділу одне речення, мотивувавши таке рішення недоречністю персональних закідів у художньому творі: «*Викидаю я дві стрічки на сторінці* [44-й] *Вашого рукопису:* “зdebільшого єму”²⁷³ траплялися недотепні, а часом і гідкі книжки” (з написами “издание Губанова”, “издание Шарапова” чи ще когось такого). Оці слова, що “в скобках”, я пропустив, бо мені здається, що в белетристиці це не годиться: якесь вражіння робиться таке, ніби тут рахунки зводимо. Все останнє в 1-ій главі дрюкується по Вашому рукопису»²⁷⁴.

Оцінки інших авторів, подібні до Грінченкової, з'являлися на сторінках періодики: наприклад, у відгуку на видання «Михайло Зіронька. Заблукавсь. — К., 1910» у газеті «Рада»: «якийсь Губанов чи Шарапов замовить малоросійському письменникові Грицькові Булаві “сочинить” малоросійську книжку, видрукує її безграмотною ярижкою, намалює на обгортці “танцуючих хахлов” або “девчину з въодрами”, напхне в “короб” коробейникові цілі сотні цієї друкованої погані й посилає його “по весям” українським ширити цю “літературу” [...] хто купує тільки добре книжки, той, глянувши на зверхній вигляд видання отих Шарапових, одразу впізнає, що то за “товар”»²⁷⁵.

Про Петра Шарапова — московського купця, власника книжкової та хутряної крамниць — Микола Телешов свідчив як про «известного в то время»²⁷⁶ издателя лубочных картин, всяких сонників и песенников, “царей Соломонов” с их предсказаниями судьбы, “Битвы русских с кабардинцами”, “Бовы-Королевича”, “Солдата Яшки” и тому подобных листовок [...]²⁷⁷.

²⁷² Див. лист Володимира Науменка до Євгена Чикаленка від 9 квітня 1900 р. — Арк. 2.

²⁷³ Мова йде про Зінька Сиващенка.

²⁷⁴ У листі від 28 вересня 1901 р. — Арк. 1.

²⁷⁵ *Провінціал* [Черкасенко С.]. Михайло Зіронька. Заблукавсь [рецензія] // Рада. — 1911. — 12 трав. — С. 4. Автора статті встановлено за довідковим виданням (Лей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). — К., 1969. — С. 314).

²⁷⁶ Ідеться про Москву середини 1860-х років.

²⁷⁷ Телешов Н. Д. Записки писателя: Воспоминания и рассказы о прошлом. — М., 1980. — С. 160. Олександр Пругавін стверджував, що підприєм-

Що ж до Губанова, то під цим прізвищем приховуються відразу два видавці-підприємці, брати Єгор і Тимофій²⁷⁸. Іван Белоусов називав їх серед найуспішніших крамарів московського Нікольського книжкового ринку 1880-х років²⁷⁹. Як свідчив історик книжкової справи Михайло Муратов, Єгор Губанов «в молодості був крестьянином Алексинського уезда Тульської губ[ернії], по професии “коновалом”. Подобно многим своим землякам и товарищам по ремеслу во время своих странствий он брал с собой на продажу картины и книги. Потом, собравши кое-какие деньги, переселился в Москву, купил маленькую лавочку и начал сам издавать лубочные картины и книги. Зная хорошо, что требуется от лубочных изданий, и использовав свои связи с земляками-офицерами²⁸⁰, он повел дело очень успешно. Через некоторое время у него оказались уже собственные магазины и лавки не только в Москве, но и в Казани, Киеве, Воронеже и Саратове»²⁸¹. Характеристику діяльності його брата у Києві подав дослідник історії місцевого книговидання Сергій Петров: «Не зважаючи на особисту неосвіченість (він ледве міг підписатися під кошторисами [...]), Т. О. Губанов стає найзначнішим видавцем у місті саме літератури лубочного характеру [...] наймає власних письменників, які “за копійки” поставляли тексти, що видавалися із збереженням всіх традицій лубочних видань — яскраво і недоладно оформлені, величезними тиражами, із значною кількістю друкарських помилок [...]»²⁸².

ство Шарапова — «наиболее старинная из существующих лубочных фирм» (*Пругавин А. С. Издание и распространение народных книжек // Русская мысль.* — 1887. — Кн. 9. — С. 79.)

²⁷⁸ Цілком очевидно, що в автографі повісті йшлося не про Івана Тимофійовича Губанова, який перейняв родинну справу лише на початку 1910-х років.

²⁷⁹ *Белоусов И.* Литературная Москва: Воспоминания 1880—1928. — [М.], 1929. — С. 40.

²⁸⁰ О ф е н я — книгоноша.

²⁸¹ *Муратов М. В.* Книжное дело России в XIX и XX вв. ... — С. 119. Докладніше про походження і «кар'єрне зростання» книгопідприємця див.: *Пругавин А. С. Издание и распространение народных книжек.* — С. 76—77.

²⁸² *Петров С. С.* Книжкова справа у Києві. — С. 135—136. У довідковому виданні за 1902 р. подано дві тогочасні київські адреси Тимофія Губанова — фактично, у сусідніх будинках: вул. Костянтинівська, 1 (тут була книгарня, також продавалися картини) та Чорна грязь, 2 (інша назва — Флорівська) (Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1902 г. — К., 1903. —

На сторінці 44 автографа «Під тихими вербами» справді є фрагмент, якого немає у журнальній публікації: «Здебільшого йому траплялися недотепні, а часом і гідкі книжки з написами “Издание Губанова”, “Издание Шарапова”, чи ще когось такого»²⁸³. Імовірною причиною появи прізвища Губанових у такому контексті був Грінченків досвід стосунків із ними.

Ще 1892 р. у Москві за посередництва Кримського було укладено угоду про видання упорядкованої Грінченком збірки у Єгора Губанова²⁸⁴. Великий інтерес у саме його послугах як публікатора українських книжок пояснювався, зокрема, тим, що в інших лубочників «не зорганізовано товариства задля розповсюдження книжок неодмінно на Україні: в супротивність [Є.] Губанову, іх оfenі захожають до України більше-менче випадково»; з цієї ж причини не задовольняв Грінченка та Кримського і варіант видання Санкт-Петербурзьким комітетом народної грамотності²⁸⁵. Велике значення мали також значні наклади та доступність книжок Єгора Губанова. За свідченням самого лубочника, у нього «наклад у 12.000 примірників розходиться в один або часом у два роки. Він їх продає рознощикам по шість копійок [...], а ті — за скільки трапиться: за 15 коп[ийок], або й менш [...] в Україні продаж книжок іде “очень шибко” [...]»²⁸⁶.

Результатом договору з видавцем були виплата упорядникові 6 рублів і видання «Веселого оповідача» (1893 р.)²⁸⁷. А за десять років письменник порушив питання про недотримання його ав-

С. 90, 193, 570, 573, 631). Олександр Лотоцький відзначав виграшність розташування крамниці: «на Подолі, коло популярного серед прочан “лева”» (*Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. 1. — С. 258*).

²⁸³ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 24.

²⁸⁴ Див. листи Агатангела Кримського до Бориса Грінченка від 20 березня, 20 грудня 1892 р., 19 січня 1893 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. — С. 66, 133, 139).

²⁸⁵ Див. лист Агатангела Кримського до Бориса Грінченка від 23 лютого 1892 р. (Там само. — С. 58—59).

²⁸⁶ Хванько Кримський. Українсько-руські видання московських лубочників // Зоря. — 1890. — Ч. 21. — С. 335.

²⁸⁷ Див. лист Агатангела Кримського до Бориса Грінченка від 19 вересня 1892 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. — С. 121). Детальніше про історію підготовки та зміст збірника див.: Єсипенко Д. О. Вимущений союз світоглядних антагоністів: Б. Грінченко і книгопідприємці Губанови // Кубань—Україна: вопросы историко-культурного взаимодействия. — 2013. — Вып. 7. — С. 58—60.

торських прав під час видання відразу декількох книжок («Веселій оповідач», «Казки та оповідання», «Серед крижаного моря»). «Сі Губанови (сей та його брат) давно вже мені дошкуляють: видають мої книжки так, що я й не знаю», — скаржився він у листі до Сергія Єфремова²⁸⁸. Той і сам мав подібне враження від діяльності видавця: «З Губановим я пробував завести зносини, щоб через його ширити свої видання в народі, але він, собачий син, страшенно важкі умови пропонує, так що мусів порвати з ним усякі зносини»²⁸⁹. У відкритому листі, вміщенному в «Киевской газете» на початку 1902 р., Грінченко висунув Тимофієві Губанову обвинувачення: «Недавно мне случайно попалась в руки книжка “Веселый оповидач”, на которой значится, что она издана в Киеве, книгопродавцем Т. А. Губановым, в 1901 г. Сборник народных анекдотов под заглавием “Веселый оповидач” принадлежит мне, равно и другой — “Казки и оповиданья”, который в издании г[осподина] Губанова зачем-то присоединен к первому (раньше оба издавались каждый отдельно).

Ни за соединение двух совершенно разных вещей, ни за грубейшие корректурные ошибки и нелепый рисунок на обертке помянутой книжки я не принимаю на себя ответственности, так как перепечатка эта сделана г[осподином] Губановым без моего ведома, самовольно, за что издатель привлекается мною к ответственности»²⁹⁰.

Поява контрафактного видання змусила Грінченка освіжити подробиці укладеної з Єгором Губановим домовленості. На його прохання Кримський письмово засвідчив авторство упорядника та факт одноразового права на видання²⁹¹. За спогадами Марії

²⁸⁸ Лист від 1 лютого 1902 р. (ІЛ. — Ф. 120, од. зб. 45, арк. 2).

²⁸⁹ У листі до Бориса Грінченка від 28 січня 1902 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37130, арк. 1). «Воловодження з чужими видавцями, ріжними Губановими та Наголкініми, було дуже несмачне [...] почувалася потреба заснувати власне видавництво — бодай найскромніше», — свідчив співробітник Єфремова у видавництві «Вік» Олександр Лотоцький (*Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. 1. — С. 259).

²⁹⁰ Киевская газета. — 1902. — 19 січ. — С. 3. У перекладі українською мовою текст подано у монографії Сергія Петрова «Книжкова справа у Києві» (с. 137).

²⁹¹ У листі від 7 березня 1902 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. — С. 332).

Грінченко, її чоловік «загрозив [...] Губанову судовим позовом на підставі артикулу закона, що за такий вчинок карав великою пенюю і ув'язненням до двох років»²⁹². Видавець, здивувавшись існуванню закону про оборону авторських прав (протягом життя авторів їм гарантувалися майнові права), вирішив укласти мирну і сплатити компенсацію²⁹³. Таким чином, конфлікт було врегульовано. У листі до Єфремова Грінченко дотепно змалював цей епізод у віршованій формі:

Губанов
 Сей усталений просвітник
 (Чи уміє він читати?)
 Заходивсь хахлацькі книги
 Дуже широ видавати.
 “Оповідача” він видав,
 Далі — “Серед крижаного”:
 Я розсердивсь і з законом,
 Шрага вмент послав на його²⁹⁴.
 Ізлякався москалюга,
 До Чернігова гуркоче:
 «Контрафакція» не жарти, —
 Помиритися він хоче.
 Цілий день сидів у мене,
 Торгувався до нудоти, —
 Триста й 25 oddав він
 Та й скінчились тим клопоти²⁹⁵.

²⁹² Див. чернетку її листа до ДВУ від 20 листопада 1923 р. (ІР НБУВ. — Ф. 170 (Грінченків), спр. 34, арк. 1—3).

²⁹³ Див. лист Бориса Грінченка до Сергія Єфремова від 26 січня 1902 р. (ІЛ. — Ф. 120, од. зб. 44, арк. 2 зв.), розписку Грінченка про отримання коштів від Тимофія Губанова (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31887), недатовану [січень 1902] чернетку листа Марії Грінченко до Губанова (Там само. — Спр. 32432, арк. 1—2).

²⁹⁴ Дослідниця біографії Шрага згадувала про його участь у перемовинах із Губановим, «до якого Шраг виставив претензії, що він незаконно, без відома автора, надрукував дві брошюри Грінченка. Підприємець у відповідь на різкий лист Шрага виправдовувався незнанням прізвища автора, не зазначеного на титульній сторінці, але визнав його правоту і виявив готовність зустрітися з останнім або його адвокатом, щоб уладнати справу» (Демченко Т. Батько Шраг. — Чернігів, 2008. — С. 53). Єгор Губанов стверджував, що він «надлежашим порядком» отримав право на видання від брата, Тимофія Губанова, і Степана Гомолинського (див. його лист до Іллі Шрага від 20 січня 1902 р.: ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 34087).

²⁹⁵ Лист від 1 лютого 1902 р. — Арк. 2.

Резонанс від діяльності видавця був значним у творчій долі письменника. Для нього — і не лише — прізвище Губанова стало прозивним, уособленням цілого явища лубочного видання. Навіть через роки це засвідчили відгуки близьких літератора. Приміром, так через два десятиліття характеризувала книгопідприємця Марія Грінченко: «людина темна (він ледві розбірав надруковане великими літерами, а писаного зовсім не розбірав). [...] хижак-визискувач і не було нічого дивного, що він дозволяв собі грабувати авторів»²⁹⁶. Не змінив із плином часу свого негативного ставлення до видавничої діяльності Губанова та інших «лубочників» і Сергій Єфремов: «Поміж дрібкою добрих книжок випускали вони далеко більше всякої макулатури [...]»²⁹⁷.

Як слушно зазначали Володимир Данилов і Володимир Дорошенко, видання російськими лубочниками української книжки красномовно свідчило про великий попит на неї²⁹⁸. Втім, якість літератури, яку поширювали ці «комерсанти», залишала бажати кращого. В епістолярії та публіцистиці Грінченка наявні неодноразові заклики до сучасників провадити активну і згуртовану просвітню працю, у якій книговидання займало б особливе місце. Він вважав за необхідне «пустити трохи свіжої течії» у лектуру селян: «чому ми ж досі не виженемо ції паскудної белетристики пущаю Українською?»; «нам треба якомога більш книжок для народу», «мусимо пустити у народ багато, дуже багато українських книжок. Кажучи просто: мусимо “зробити” свою “лубочну літературу”, — себто мусимо книжки зробити дешеві»²⁹⁹.

У цитованому вище листі Науменко, повідомляючи Грінченка про правки у тексті «Під тихими вербами», згадав про своє погане самопочуття. Невдовзі він виїхав на лікування до Криму,

²⁹⁶ У чернетці листа до ДВУ від 20 листопада 1923 р. — Арк. 2—3.

²⁹⁷ Єфремов С. В тісних рямцях. Українська книга в 1798—1916 pp. // Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упор., передм. та прим. Е. Соловей. — К., 2002. — С. 169.

²⁹⁸ Данилов В. Українские лубочные песенники // КС. — 1905. — Т. 89. — Іюнь. — С. 214; Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. — С. 60.

²⁹⁹ Див. його листи до Трохима Зіньківського: недатований [кінець серпня — початок вересня], від 11 жовтня 1889 р. (Віддати зумієм себе Україні: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. — С. 164, 174; Чайченко В. [Грінченко Б.]. Популярні книжки // Зоря. — 1891. — Ч. 1. — С. 16; Його ж. Перед широким світом. — С. 248—249).

і його обов'язки частково перебрав на себе Сергій Єфремов. Із кінця 1901 р. і до весни 1902 р. він також був секретарем «Київської старины»³⁰⁰. «Науменко в Ялті хворий, за його робить Єфремів», — свідчив Іван Липа у березні 1902 р.³⁰¹ Листування з Грінченком дає підстави вважати, що Єфремов опікувався публікацією творів письменника в антології «Вік», імовірна його участь і в підготовці до друку повісті «Під тихими вербами». Згадки про «коректу» знаходимо в листах Єфремова кінця січня — початку лютого 1902 р. Завантаженість редакційними справами (зокрема, вичитуванням коректур) часом спричиняла затримки відповідей на листи Грінченка. З цього приводу Єфремов навіть склав жартівливого вибачального вірша:

Господине мій ласкавий!
Вже давненько лист цікавий
Принесли до житла мого
Із Чернігова старого.
Одписати була несила,
Бо ворожа рать обсіла:
Воювати приходесь пильно
Із коректов божевільнов.
Вибачайте ж за провину —
За невідпис господину
У саміську тоту днину:
Розломила руки й спину
Та коректа без упину...
Ой, рятуй ми, бо вже гину,
Преласкавий господине!..³⁰².

Публікований твір сподобався вже першим читачам — співробітникам «Київської старины». «Спасибі, дуже велике спасибі од всіх Вам шлю за чудесну повість, що друкується зараз у «Старині», — писав авторові «Під тихими вербами» Федір Матушевський³⁰³. Кожен вдячний відгук читачів доводив письменникові потрібність його праці, засвідчував правдивість і правильність

³⁰⁰ Див.: Єфремов С. О. Щоденник. Про дні минулі (спогади) — С. 498; лист Єфремова до Грінченка від 6 листопада 1901 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37139, арк. 2).

³⁰¹ З листа до Марії Грінченко від 21 березня 1902 р. (Там само. — Спр. 43132, арк. 2 зв.).

³⁰² З листа до Грінченка від 6 лютого 1902 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37128, арк. 1).

³⁰³ У листі від 1 березня 1902 р. (Там само. — Спр. 38703, арк. 19).

обраного формально-змістового вирішення порушених проблем. Про це мовиться у листовній відповіді Грінченка на схвалення його твору: «Дуже і широко дякую Вам за Ваші прихильні слова про мою повість. Авторові завсігди дуже дорога така прихильність од читачів: се найбільша їому нагорода за його працю. Бо, чуючи такі слова, як Ваші, автор бачить, що він не дурно працював, що його думки озиваються в чесних душах, а задля цього ж кожен автор і пише...»³⁰⁴.

Несправедливо було б стверджувати, що Грінченко відтворив у повісті утопічні характери, спрощені поведінкові схеми та ідилічні сільські замальовки. Подібні дорікання чи не найгостріше висловив Павло Грабовський. Він вважав впливи села на особистість регресивними, антипросвітницькими, вбачаючи справжній культурний потенціал у представниках міського середовища; вказував на ідилічність Грінченкового змалювання сільських реалій — і способу життя персонажів, і пейзажів³⁰⁵. Особливо категорично Грабовський не погоджувався із можливістю виникнення на селі подібних до Зінька позитивних типів, вважаючи його образ художньо непереконливим: «се не жива людина з тіла та кісток, а якась абстракція без типових виразних рисів»³⁰⁶. «Необробленість» позитивних типів повісті на відміну від художньої переконливості негативних завважував і Володимир Дорошенко³⁰⁷.

Підтверджують відповідність художнього зображення історичним реаліям свідчення Георгія Касьянова. Згідно з ними серед українства межі XIX—XX ст. «бракувало економічно міщанські, відповідно, політично активні соціальні верстви. Більшість становило економічно відстале і політично інертне селянство». Водночас відбувалася «демократизація складу української інтелі-

³⁰⁴ У листі до Трохима Романченка від 27 червня 1902 р. (ІЛ. — Ф. 46 (Трохима Романченка), од. зб. 629, арк. 1).

³⁰⁵ У листах до Бориса Грінченка від 3 лютого та 16 березня 1902 р.: *Грабовський П.* Зібр. творів: У 3 т. — Т. 3. — С. 309—311. Цікаво, що подібний закид майже синхронно зробив і сам Грінченко Любові Яновській, аналізуючи її повість «Городянка»: «...нельзя не сказати, что в конце своей повести автор несколько идеализировал село» (*Гринченко Б.* Из новостей украинской литературы // Волынь. — 1902. — 20 февр. — С. 3).

³⁰⁶ У листі від 16 березня 1902 р. — С. 310.

³⁰⁷ *Дорошенко В.* Борис Грінченко. — С. 452. У нарисі з позитивною оцінкою твору Микола Євшан назвав альтруїзм єдиною дійсною вартістю життя Зінька, представника художнього типу «тихого героя» (*Євшан М.* Борис Грінченко і характер його творчості // Діло. — 1910. — 24 квіт. — С. 1).

генції [...] «оселянювання» джерел її формування безпосередньо³⁰⁸ або через покоління»; внаслідок чого більшість представників розумової праці зосереджувалася саме в селі³⁰⁹.

До здобутків автора «Під тихими вербами» Григорій Ковalenko-Коломацький заразовував досконале використання народної мови, переконливість образу Гайнки, показу їхніх із Зіньком взаємин, а також окремих яскравих епізодів³¹⁰. Натомість він уважав недоліками повісті відсутність показу соціальної боротьби, а також брак оптимізму і надмір «мелодрами та сентименталізму». Рецензент не передбачав успіху повісті в читацької аудиторії: «...г[осподин] Грінченко [...] дал мелодраму, неющую удовлетворить своим содержанием ни народ, который к тому же может понять идею сочинения превратно, ни, тем более, интеллигенцию, которая ищет и в художественных произведениях разрешения более современных, более животрепещущих вопросов»³¹¹. У свою чергу, Гнат Хоткевич визнавав, що «Під тихими вербами» є справжньою знахідкою для видавців «народної книжки». Однак він критично оцінював її літературну вартість («я лічу цю річ досить таки незграбною і примітивною»), вузько обмежуючи коло читачів («Грінченко ж у сій речі, на жаль — письменник лише для дітей»)³¹². Згодом авторові повістей також не раз дорікали в тому, що він «спрошував» свої тексти (їх зміст, мову, структуру), «принижуючи» до рівня неносвіченого селянина³¹³.

Такі закиди суперечили уявленням Грінченка про художній текст і його призначення. Письменник обрав орієнтирами для своєї творчості реалістичність, переконливість, корисність та повчальність; можна погодитися з думкою Миколи Чернявського з цього приводу: «Грінченкові більше подобались твори вільні

³⁰⁸ Як це власне і бачимо на прикладі Грінченкового Зінька.

³⁰⁹ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX ст.: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 24, 41–42.

³¹⁰ У листі до Бориса Грінченка від 10 травня 1902 р. (ІР НБУВ. — Ф. 170, спр. 200, арк. 1).

³¹¹ Ковalenko-Коломацький] [Г.]. Из литературных обозрений // Юг. — 1902. — № 1199. — С. 215.

³¹² У недатованому [травень 1902 р.] листі до Михайла Коцюбинського // Листи до Михайла Коцюбинського. — Т. 4. — Ніжин, 2003. — С. 211.

³¹³ Скажімо, Петро Колесник назвав творчість письменника «літературою для слуг» (Колесник П. Й. Коцюбинський — художник слова. — С. 71–72).

від штучності, він любив писання реальне, правдиве й доступне широким масам»³¹⁴. Письменник бачив призначення літератури радше у досягненні суспільних цілей, у служінні громаді, ніж у реалізації ідеї чистого мистецтва, «штуки для штуки»: «Не люди для літератури, а література для людей...»³¹⁵. Він не за чутками знов сільські реалії, тому мав підстави стверджувати, що «протестанти проти кривди, борці за життя по правді існують не тільки в повістях та драмах українських письменників, а суть на селі справді»³¹⁶.

Історія читацької рецепції «Під тихими вербами» довела правдивість відображення у повісті реалій, зокрема образу головного героя. Чикаленко повідомляв літератора про свій намір ознайомити селян Кононівки з повістю, пояснюючи це так: «“Серед темної ночі” і інчі Ваші повісті вони читали, але мене особливо цікавить, яке враження на їх зробить “Під тихими вербами”. Я Вам, здається, казав, що в Кононівці є у мене приятель, дуже схожий на Вашого Зінька, навіть і звуться так само. Він і касу заснував, і читальню гуртом, гуртом і боряться з “людоїдами”, але він ще не дожив до сього кінця, а до такого, як дожив Ваш Зінько, напевне не доживе»³¹⁷.

Марія Грінченко відзначила подібність іншого персонажа повісті, Дороша Колодія (Гайнчиного діда), до реальної особи, такого собі діда Терешка. Цей сусід подружжя та добровільний шкільний сторож у Олексіївці на Катеринославщині, де Борис Дмитрович учителював у 1887—1893 рр., так само, як і герой твору, «гарно, епічно вмів оповідати»³¹⁸. На сторінках повісті з автобіографічними деталями «Брат на брата» (1907) також з'являється дід Терешко³¹⁹.

Високо оцінював публіковані в «Киевской старине» прозові твори письменника Іван Франко, стверджуючи, що разом з по-

³¹⁴ Чернявський М. Кедр Ливана. — С. 23.

³¹⁵ З його зошита з нотатками під титулом «Думки» (1894—1902 рр.) (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31476, арк. 2).

³¹⁶ Грінченко Б. Гр. Григоренко. Наши люде на сели. — ([Рецензія] // Літературно-науковий вісник. — 1898. — Т. 3, кн. 9. — С. 121).

³¹⁷ У листі від 6 червня 1902 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 39960, арк. 13 зв. — 14).

³¹⁸ Загірня М. [М. Грінченко]. Спогади / Передм., упор., прим. Л. Л. Неживої. — Луганськ, 1999. — С. 53—54.

³¹⁹ Грінченко Б. Твори: У 2 т. — Т. 2. — К., 1991. — С. 313.

переднім доробком вони «ставлять його високо в ряді наших по-вістярів»³²⁰. Зрештою, і сам автор відзначав змістові та формальні якості своїх повістей у огляді української прози під назвою «Повесть українська»³²¹.

На думку Тамари Гундорової, історичне значення творчості письменників народницько-просвітнянського напряму (зокрема і Грінченка) полягало в охопленні найширших верств населення за допомогою доступної художньої інтерпретації ідей³²²; у прагненні піднести загальнокультурний рівень, не вивищуючи, але й не відкидаючи естетичний елемент; в опікуванні моральним удосконаленням особистості як необхідної передумови загальнолюдського прогресу. «Тематика та проблематика в цій програмі відігравали основну роль»³²³.

Слухність зауваг літературознавця засвідчив вплив повісті «Під тихими вербами» на читацьку аудиторію. У своїх спогадах Дмитро Дорошенко переказав історію, що відбулася у Діївці на Катеринославщині. Молоді українці-«москалі» на далекому Забайкаллі прочитали спершу саме цю повість Грінченка. Під час служби вони ознайомилися також з іншими його творами, які пробудили їхню національну свідомість: «У нас тепер тільки [...] розкрилися очі, хто ми такі, чиї сини; тепер тільки зрозуміли ми, що рідну мову треба любити й шанувати, бо веде вона до світла, до науки, навчає любити рідний край і братів своїх». Повернувшись додому, четверо свідомих українців зініціювали відкриття у селі філії «Просвіти»³²⁴. Віктор Приходько, випускник Подільської духовної семінарії 1905 р., під враженням від

³²⁰ Франко І. Зібр. творів: У 50 т. — Т. 35: Літературно-критичні праці (1903—1905) / Ред. тому П. Й. Колесник, упор. та комент. Н. О. Вишневської, М. С. Грицюти. — К., 1982. — С. 106.

³²¹ Грінченко Б. Брульйони розвідочок писаних задля «Большой Энциклопедии». 1900—1904 рр. — Арк. 572 зв.

³²² Згодом дослідниця змінила позицію стосовно цього питання: «Твори Куліша, Квітки-Основ'яненка, Грінченка написані нібито для народу. Насправді ж їх читачами були поміщики, чиновники, учителі» (Гундорова Т. Чоловік — або начальник, або хоче ним стати // Країна. — 2011. — № 24. — С. 27).

³²³ Гундорова Т. І. Початок ХХ ст.: загальні тенденції художнього розвитку // Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. — Кн. 1: 1910—1930 рр. / За ред. В. Г. Дончука. — К., 1993. — С. 22.

³²⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901—1914 рр.). — К., 2007. — С. 173.

прочитання «Під тихими вербами» мріяв про вчительську працю на селі³²⁵.

У березні—квітні 1902 р. повість готувалася до друку окремою відбиткою. До цього видання також безпосередньо причетний Єфремов. Саме у нього автор «Під тихими вербами» цікавився перебігом процесу підготовки книги, йому адресував свої побажання щодо її оформлення: «Як стойти справа з одбитками моєї повісті?», «чи не можна фірму друкарні поставити на той бік, де цензурний дозвіл, а на першому боці лишити тільки “У Києві, 1902”? Коли можна, дуже прошу се зробити (я поставив там фірму по вкр[айнському], але друкар сказав, що не можна). Та ще треба допильнувати, щоб не дуже високо поставили заголовок, — у друкарів К[иевской] ст[арины] се хвороба»³²⁶.

Єфремов пильнував за виконанням прохань автора, передаючи їх до друкарні. А наприкінці квітня він повідомив, що відбитки вже готові, і поцікавився, як ними розпорядиться³²⁷. Наклад становив 700 примірників; Грінченко виявив бажання отримати лише незначну його частину: 75 доправити до Чернігова, 15 залишити до його приїзду у Києві, а решту передати до книгарні «Киевской старини»³²⁸. За підрахунками письменника, у травні—грудні 1902 р. було продано 86 примірників. Із 608 книжок, що надійшли до книгарні журналу, у 1903 — першій половині 1907 рр. придбали щонайменше 270³²⁹.

Друкарні було сплачено майже 140 рублів, за рахунок частини авторського гонорару (який склав 570 рублів і 142 рублі «до-плат»)³³⁰. Слід відзначити, що текст відбитки мав суттєвий гандж: у ньому відсутня одна сторінка, що була у журнальній публікації.

³²⁵ Приходько В. Під сонцем Поділля: Спогади. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. — Ч. 1. — С. 97.

³²⁶ З листів від 20 і 25 березня 1902 р. (ІЛ. — Ф. 120, од. зб. 46, арк. 1. Там само. — Од. зб. 47, арк. 1—1 зв.).

³²⁷ У листі від 27 квітня 1902 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37122, арк. 1). Цензурний дозвіл на видання датовано 3 квітня.

³²⁸ Див. Його лист до Сергія Єфремова від 1 травня 1902 р. (ІЛ. — Ф. 120, од. зб. 48, арк. 1).

³²⁹ Див. Його розрахунки з журналом і книгарнею «Киевской старини» (1902—1907 рр.) (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32130—32146).

³³⁰ Див. нотатки Марії Грінченко під титулом «Видання Бориса Грінченка», її ж записи витрат і прибутків [1902—1903 рр.] (Там само. — Спр. 33076,

Варто згадати про досить сприятливі цензурні обставини публікації повістей. Це і вже згадане звільнення від попередньої цензури, яке переносило весь тягар відповідальності на місцевого цензора. За свідченням Костянтина Арсеньєва, під час керування Головним управлінням у справах друку Миколи Шаховського протягом 1900 — початку 1902 рр. не з'являлися нові закони та правила, що ускладнювали б публікацію³³¹. Загалом він мав репутацію «ліберального»³³². Що такий голова цензорного відомства був не найгіршим варіантом для українських літераторів, промовисто засвідчили відгуки з приводу його звільнення Сергія Єфремова («Шаховського прогнано з посади через те, що не швидкий був на репрессалії та й взагалі занадто м'який») та Миколи Чернявського («Шкода князя Шаховського! Що то буде?...»)³³³.

Результати вивчення історії створення та першопублікацій повістей доводять, що такі дослідження не розривають біографічну та творчу цілісність — життєтворчість — на окремі локальні сюжети, натомість дозволяють виявити і прояснити «затемнені» місяця, сприяють подоланню шаблонності та інерційності літературознавчих інтерпретацій доробку письменника. Нові деталі до характеристики творчого процесу Бориса Грінченка дають зіставлення та аналіз рукописних і друкованих варіантів.

Не менш важливим є вивчення історії перевидань повістей у 1910 р. Головними текстологічними питаннями при цьому є визначення останніх авторських видань, міра участі письменника у їх підготовці, а також встановлення основного тексту творів.

арк. 2—2 зв.), листи Бориса Грінченка до Сергія Єфремова від 1 травня 1902 р. (ІЛ. — Ф. 120 (Сергія Єфремова), од. зб. 48) та Володимира Науменка до Бориса Грінченка від 7 травня 1902 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 38819, арк. 1).

³³¹ Арсеньев К. К. Законодательство о печати. — СПб., 1903. — С. 186, 225.

³³² Сидоров А. А. Из воспоминаний цензора. Начальники Главного управления по делам печати с 1893 по 1905 г. и Адикаевский В. С. // Цензура в России в конце XIX — начале XX века: Сб. воспоминаний / Сост. Н. Г. Патрушева. — СПб., 2003. — С. 242.

³³³ Див. листи Сергія Єфремова до Бориса Грінченка від 7 травня 1902 р. (Арк. 2 зв.) та Миколи Чернявського до Сергія Єфремова від 9 травня 1902 р. (ІЛ. — Ф. 120, од. зб. 460, арк. 1 зв.).

У ПОШУКАХ ОСНОВНОГО ТЕКСТУ: ВИДАННЯ 1910 р.

Обставини підготовки повістей до другої едиції. Питання останніх прижиттєвих (авторських) видань

Другим виданням повісті «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» вийшли 1910 р. У листуванні, спогадах сучасників, різномірних архівних матеріалах не зафіксовано згадок про авторське опрацювання тексту творів у 1902—1908 рр. Для з'ясування міри участі Грінченка у підготовці видань 1910 р. важливо докладніше розглянути біографічний контекст 1909—1910 рр.

Проблеми зі здоров'ям супроводжували письменника та його дружину ще замолоду. Однак наприкінці 1908 — на початку 1909 рр. дедалі очевиднішою для Грінченка була необхідність інтенсивного лікування: «восени я таки мушу на зіму поїхати з Київа, чи краще: обое ми мусимо, бо треба здоров'я полатати¹. Наприкінці квітня 1909 р. подружжя вийшло до Будаївки (залізнична станція Боярка), відомої з кінця XIX ст. як лікувально-кліматичний курорт для хворих на легені. Навколоїшній сосновий ліс забезпечував цілюще повітря. Тут містилася земська лікарня, де працювала Віра Матушевська. Подружжя Матушевських і допомогло організувати лікування, знайти помешкання поблизу шпиталю².

Уявлення про тогочасний побут письменника можна скласти на підставі спогадів Івана Белоусова: «Будаевка, — местность, довольно густо населенная, песчаная, пыльная. Искать пришлось довольно долго, так как небольшая дачка, в которой Б[орис]

¹ З листа до Василя Доманицького від 15 березня 1909 р. (ІЛ. — Ф. 47 (Василя Доманицького), од. зб. 117, арк. 1).

² За оренду дачі господареві, Григорієві Кривоносу, було сплачено 135 рублів (див. нотатки Бориса Грінченка під титулом «Як ставилися до “Просвіти” свої люде». [1900-х років] (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31544, арк. 1); також його лист до Дмитра Дорошенка від 29 квітня 1909 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 40752, арк. 2); Сенченко І. Нові документи Бориса Грінченка. — С. 33).

Д[митриеви]ч занимал только половину, мало кому была известна. Наконец, мы отыскали дачу, подошли к терраске; на ней никого не было, только на столе лежали и сушились на солнце какие-то растения. Услышав наши шаги, на терраску вышла Мария Николаевна, жена Гринченка, и пригласила нас в комнаты.

Мы вошли в кабинет. Небольшая в одно окно комнатка, уютно обставлена: мягкий диван, чисто прибранный письменный стол, этажерка, полная книг, на стенах портреты писателей, на первом месте Шевченко, рядом — Гейне. Одна стена была зашита ковром, к которому были приколоты свежие сосновые ветки. На диване сидел Б[орис] Д[митриеви]ч, откинувши голову на подушку; лицо осунувшееся, уставшее...»³.

Елегійні ноти настрою письменника у цей час передають рядки обраної ним для перекладу поезії Олександра Пушкіна — «Чи йду майданами гучними»:

«Я думаю: проминуть роки,
І всі, — хоч як багато нас, —
Всі в ями ляжемо глибокі,
І чийсь уже надходить час...»⁴

Як здалося слухачеві цих рядків Белоусову, саме близькість власної смерті дала можливість письменниківі відчути настроєність поезії і майстерно виконати давно задуманий переклад⁵.

Кількамісячне перебування у Будайці бажаного полегшення не принесло⁶. Дмитро Дорошенко, що того літа мешкав по сусідству з письменником, був свідком того, як «сили його танули з кожним тижнем. Він поривався до роботи, трохи писав, правив коректу, але сил уже йому не ставало. Колись такий енергійний, повний життя, жвавий, він став кволій, тихий і лагідний, як дитина»⁷. Лікарі настійливо радили провести зиму на півдні, у теп-

³ Белоусов И. Из воспоминаний о Б. Д. Гринченке // Украинская жизнь. — 1913. — № 7/8. — С. 112—113.

⁴ Охрименко О. И он наводил мосты дружбы... (К 125-летию со дня рождения Б. Д. Гринченко) // Радуга. — 1988. — № 12. — С. 125.

⁵ Белоусов И. А. Литературная среда: Воспоминания. 1880—1928. — М., 1928. — С. 201.

⁶ Див. лист Євгена Чикаленка до Петра Стебницького від 23 червня 1909 р. (Чикаленко Є., Стебницький П. Листвуання. 1901—1922 рр. / Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. — К., 2008. — С. 135).

⁷ Дорошенко Д. [Мої спомини про Бориса Грінченка...]. — Арк. 7.

лішому кліматі⁸. У липні Грінченко з прикрістю свідчив: «Це ж поїхали до сосон, щоб тут лічитися мені. Однаке краще не стає, а ще й гіршає і на зіму неминуче їхати до Італії. Чи вона поможе — цього не знаю»⁹. До цієї країни та мови він мав особливу прихильність і раніше заявляв про своє бажання щозими жити «в Італії чи в якій іншій теплій країні»¹⁰. Варіант здавався вдалим також з огляду на велику любов Марії Грінченко до моря¹¹.

Мрія письменника побувати на Апеннінах здійснилася ще у квітні — травні 1907 р. Тоді разом із Сергієм Єфремовим він відвідав Флоренцію, Венецію, Болонью, Пізу, Рим, Мілан, Неаполь та Капрі¹². Під враженням од відвідин Ватикану літератор створив оповідання «На замку св. янгола»¹³.

Поїздка до Італії восени 1909 р. стала можливою великою мірою завдяки фінансовій допомозі батька: у липні Дмитро Грінченко виділив 1000 рублів. Також подружжя розраховувало на прибутки від вистав своїх п'єс — надходження від Товариства російських драматичних письменників та оперних композиторів. У січні 1909 р. Грінченко отримав від нього близько 450, а в липні — майже 540 рублів¹⁴. У грудні він попросив надсилати до

⁸ Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка. — С. 77.

⁹ З листа до Данила [Ткаченка] від 24 липня 1909 р. (ІР НБУВ. — Ф. II, спр. 41077, арк. 2—2 зв.).

¹⁰ У листі до Агатангела Кримського від 3 лютого 1897 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. — С. 246). Див. також переклади та нотатки Бориса Грінченка під титулом «La lingua italiana» (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31362); спогад Марії Грінченко «В Оспедалетті» (Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті / Упор. С. Єфремов. — К., 1910. — С. 104).

¹¹ Див. недатований [кінець березня 1902 р.] лист Марії Грінченко до Івана Липи (Нежива Л. Листи Марії Загірньої до Івана Липи. — С. 71).

¹² Див. його нотатки (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31351, арк. 2. Там само. — Спр. 31605, арк. 53), листи до Марії Грінченко від 22 квітня—13 травня 1907 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 42075—42086), до батьків від 1 травня 1907 р. (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 15. (Бориса Грінченка), оп. 1, спр. 5, арк. 7—8 зв.), а також лист Бориса Грінченка та Сергія Єфремова до київської «Просвіти» [травень 1907 р.] (ІР НБУВ. — Ф. 114 (товариства «Просвіта» у Києві), спр. 185).

¹³ Грінченко Б. Твори. — Т. 2: Оповідання / Ред. М. Грінченко. — Х.; К., 1927. — С. 278—279.

¹⁴ Див. нотатки письменника під титулом «Свої трати за рік 1909-й» (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32194, арк. 1).

Італії також винагороди за постановки драм, перекладених Настею Грінченко¹⁵. Зростання розмірів гонорарних виплат (порівняно з надходженнями кінця XIX — початку ХХ ст.) свідчило про досить жваве сценічне життя Грінченкових п'єс.

Попри потребу в коштах письменник не хапався за кожну можливість їх отримати. Іванові Белоусову спершу не вдалося передати йому матеріальну підтримку від фонду імені А. П. Чехова, заснованого московським Літературно-художнім гуртком. Грінченко попрохав віддати кошти тому, кому вони потрібніші. Довелося вдатися до хитрощів: письменник отримав ці гроші від Сергія Єфремова як аванс за виконання літературного замовлення¹⁶.

Перед від'їздом із Будаївки, наприкінці серпня 1909 р., Борис та Марія Грінченки склали заповіти, згідно з якими один член подружжя діставав право власності на твори другого у випадку його смерті. Виконавцями волі письменника стали Володимир Дурдуківський, Сергій Єфремов і В'ячеслав Прокопович, що засвідчили Андрій В'язлов, Дмитро Дорошенко та Василь Степаненко¹⁷.

7 вересня подружжя прибуло до Оспедалетті, міста на узбережжі Лігурійського моря. Тимчасове полегшення незабаром після приїзду змінилося серйозним погіршенням самопочуття Грінченка¹⁸. Надія Кибальчич (Козловська) пригадувала враження від побачення з ним в Італії: «Стомлений і худий з типичною постаттю й хodoю хворого на груди, з великими блакитними очима, що іноді здавались очима розумної хворої дитини, стільки в їх було покори та невимовної журби»¹⁹. Хоч і недужий,

¹⁵ Див. чернетку його листа до Товариства російських драматичних письменників та оперних композиторів від 15 грудня 1909 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31730, арк. 1—1 зв.).

¹⁶ *Белоусов И.* Из воспоминаний о Б. Д. Гринченке. — С. 113—114; *Його ж. Литературная среда.* — С. 200—201.

¹⁷ Див. духівниці Бориса Грінченка від 21 серпня 1909 р. та Марії Грінченко від 26 серпня 1909 р (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31671, арк. 1—2; Там само. — Спр. 32759, арк. 1).

¹⁸ Див. листи Бориса Грінченка до Костя Паньківського від 22 вересня 1909 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 44819, арк. 2 зв.), до Василя Доманицького від 25 вересня 1909 р. (ІЛ. — Ф. 47, од. зб. 119, арк. 1).

¹⁹ *Кибальчич Н.* Останні часи Б. Д. Грінченка // Над могилою Бориса Грінченка. — С. 37.

письменник не полішав звичного способу життя, прагнув виповнити побут працею. Разом з дружиною вивчав італійську мову, почав готовувати італійсько-український словник²⁰. Планував переорієнтуватися з художньої літератури та публіцистики на написання наукових (передовсім історичних) досліджень: про Петра Дорошенка, Івана Мазепу, Тараса Шевченка²¹. Раніше реалізації цього прагнення перешкоджали життєві обставини: брак часу і необхідність мати роботу, яка б оперативно забезпечувала сімейні матеріальні потреби. Марія Грінченко свідчила: «Борис Дмитрович увесь вік марив про чисто-наукову працю, а життя вимагало іншого, розривало на всі боки, та й мусив усе відкладати тую чисто наукову працю надалі»²². В Італії він особливо гостро відчував брак своєї бібліотеки, без якої не мав можливості повноцінно працювати.

Як уже мовилось, у підготовці видання повісті «Під тихими вербами» 1902 р. активну участь узяв Сергій Єфремов. Восени 1909 р. Грінченко залишив його як свою довірену особу і до Республікації повісті «Серед темної ночі». Через нього автор провадив перемовини з Володимиром Бондаренком про видання твору в друкарні Першої київської друкарської спілки, у якій з'являлася значна частина тогочасних українських видань, зокрема книжки київської «Просвіти»²³. 19 вересня Єфремов повідомив автора, що «книжку друкарні здав давно вже. [...] складають, але помалу. Прохав підігнати»²⁴.

На початку жовтня сталося нове загострення Грінченкової хвороби: «температура піднялася, він ледве ходив». Близькі по'язували це з роковинами смерті дочки²⁵. Незважаючи на погане самопочуття, письменник активно переймався справою видання повістей. На листовне запитання Єфремова — «Як іде

²⁰ Див. лист Бориса Грінченка до Сергія Єфремова від 12 вересня 1909 р. (ІЛ. — Ф. 120, од. зб. 76, арк. 1).

²¹ Грінченко М. В Оспедалетті. — С. 95—98; Загірня М. [Грінченко М.]. Спогади. — С. 100.

²² У листі до Миколи Плевака від 11 травня 1911 р. (ІР НБУВ. — Ф. 27, спр. 231, арк. 4).

²³ Петров С. С. Книжкова справа у Києві. — С. 266—268, 287.

²⁴ У листі від 19 вересня 1909 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37072, арк. 1).

²⁵ Грінченко М. В Оспедалетті. — С. 95; Кибал'чич Н. Останні часи Б. Д. Грінченка. — С. 38. Настя Грінченко померла 1 жовтня 1908 р.

друкування повістей? Може, друкарню підігнати?»²⁶ — він жалував, що підготовка тексту затримується і прохав сприяти прискоренню справи: «за ввесь час, відколи ми виїхали з Києва (більш як півтори місяці), я відібрав коректу тільки раз — аркуш першої. Коли так швидко буде робитися й далі, то останню коректу другого аркуша я підпишу до друку вже в Боярці. Дуже прошу Вас ухопити за горло Бондаренка, і тиснути його доти, поки витиснеться найбільша кількість коректу»²⁷.

Єфремов виконав прохання автора повісті: «В друкарні був і Бондаренка за горлянку вхопив. Пустив його тільки тоді, як обіцяв регулярніше посылати Вам коректу. При мені принесено од Вас картку, з якої видно, що Ви дістали вже й другу коректу»²⁸. Надалі він продовжував ретельно контролювати, аби підготовка видання не затримувалась, і невдовзі вкотре звернувся до автора повісті: «Сьогодні Бондаренко казав мені, що вже либо в десятій день немає од Вас коректи. Він тривожиться, чи не пропала, а через те ми рішили послати Вам її вдруге»²⁹.

Участь Єфремова пришвидшила підготовку тексту «Серед темної ночі» до друку, однак ненадовго. Причиною гальмування справи і цього разу могло бути чергове серйозне погіршення стану здоров'я Грінченка. Незначні і нетривалі поліпшення змінювалися дедалі загрозливішими проявами загострення хвороби. Наприкінці листопада 1909 р. у нього кілька разів йшла горлом кров, протягом трьох тижнів не вставав. Наприкінці грудня лікарі діагностували ослаблення серця та набряк легенів і прогнозували близький летальний кінець³⁰.

²⁶ 18 жовтня 1909 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37071, арк. 1).

²⁷ Лист від 20 жовтня 1909 р. (ІЛ. — Ф. 120, од. зб. 77, арк. 1). Грінченко планував повернутися до України навесні 1910 р. і замешкати у Будаївці-Боярці.

²⁸ З листа від 27 жовтня 1909 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37070, арк. 1).

²⁹ У листі від 4 листопада 1909 р. (Там само. — Спр. 37069, арк. 1).

³⁰ Див. лист Бориса та Марії Грінченків до Данила [Ткаченка] від 29 листопада 1909 р. (Там само. — Спр. 41076, арк. 1 зв.); також див.: Грінченко М. В Оспедалетті. — С. 95—96; Кібальчич Н. Останні часи Б. Д. Грінченка. — С. 38. Небагато шансів на одужання Грінченка бачив і Євген Чикаленко, жалкуючи, що після його від'їзду у Києві не виявилося достойних кандидатур на голову місцевої «Просвіти» (Чикаленко Є. Щоденник (1907—1919): У 2 т. — Т. 1. — С. 74, 78; Чикаленко Є., Стебницький П. Листування. 1901—1922 рр. — С. 176). Проблема «безголів'я» організації виявилася неактуальною вже у квітні 1910 р., коли після циркуляру міністра внутрішніх

На початку 1910 р. плеврит прогресував, Грінченко був украй знесилений гарячкою. «Руки тремтять так, що ледве може ложку вдергати [...]», — писала Марія Грінченко у листі до Модеста Левицького³¹.

Вочевидь, письменник просто не міг продовжувати перегляд коректури повісті, тож Єфремов перебрав на себе цей обов'язок³². Але навіть за таких обставин Грінченко пильно контролював правки своїх творів, даючи докладні вказівки щодо їх публікації. Єфремов повідомляв авторові: «Коректу “Серед темної ночі” залюбки правитиму, вже й сказав у друкарні, щоб мені присилили її. Може хоч так підженемо, щоб книжка не забарилася дуже вийти в світ». За місяць він звітував про успіхи: «“Серед темної ночі” надруковано вже 4-й аркуш, 7-й коректую. Маю надію, що тепер друкування піде швидше [...] Я сказав у друкарні, щоб Вам посилали чистий примірник кожного надрукованого аркуша. Чи одібрали? І чи не зробите яких уваг? У Вас були всякі одміни в правопису ламаної мови на початку з останнім мені присланим аркушем, то я вже додержую останнього зразка»³³.

Останнє слово у змінах, зокрема у переведенні тексту з «ярижки» на український фонетичний правопис, лишалося за автором твору. Інша справа, що надіслані з друкарні аркуші не завжди знаходили адресата в Оспедалетті: «...чисті аркуші “Серед темної ночі” Ви послали, а ми їх не одержали [...] Маємо надруковані 64 стор[інки] “Серед темн[ої] ночі”», — повідомляла Марія Грінченко³⁴. Таким чином, до середини лютого автор ознайомився лише з двома друкованими аркушами майбутнього видання. На цей момент Єфремов уже завершував перегляд коректури

справ Петра Столипіна київську «Просвіту» було закрито. Грінченко дізnavся про це за десять днів до смерті (*Грінченко М. В Оспедалетті.* — С. 100).

³¹ Лист від 9 січня 1910 р. (ІР НБУВ. — Ф. 213 (Модеста Левицького), спр. 12, арк. 1).

³² Соломон Рейсер писав про поширеність практики, коли «автор передоверяєт издание тем или иным лицам, давая им большие или меньшие полномочия касательно правки текста» (*Рейсер С. А. Основы текстологии.* — С. 18).

³³ У листах від 7 січня та 5 лютого 1910 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37064, арк. 2; спр. 37063, арк. 2 зв.)

³⁴ У листі до Сергія Єфремова від 14—15 лютого 1910 р. (ІЛ. — Ф. 120, од. зб. 79, арк. 1).

всього твору: «Оце сьогодні продержав коректу аркушу 8-го. Ще лишилося, мабуть, не більш, як на ½ аркуша, та й книжці кінець». Він прохав Грінченка визначити деякі характеристики видання та заходи щодо його поширення: «дайте розпорядок: 1) що друкувати на обкладці (заголовок), 2) якого кольору і паперу обкладка, 3) які оповістки, 4) яка ціна, 5) по скільки і в які книгарні дати, — і може ще щось треба зробити?»³⁵.

Грінченко оперативно відповів на всі запитання, тож друк не забарився. На початку березня друге видання повісті «Серед темної ночі» побачило світ³⁶. Вийшло 1250 примірників книжки обсягом 9 друкованих аркушів³⁷. Питаннями оплати за папір (майже 80 рублів) та за друк (173 рублі) заопікувався все той самий Єфремов (після повернення Марії Грінченко до Києва передав їй відповідну документацію). За розпорядженням автора повісті, частину накладу він спрямував у продаж та до деяких періодичних видань — для розміщення повідомлень про нове видання: «25 примірників» Череповському, 200 — книгарні Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника [...] 50 заховав у себе [...] примірників дав я по 1 в редакції “Ради”, “Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника” та “Киевск[их] Вистей”³⁸. Ціна книжки у книгарнях склала 75 копійок³⁹. До кінця 1913 р. у книгарні Євгена Череповського⁴⁰ майже не залишилося примірників цієї повісті — так само, як і «Під тихими вербами». Непродані видання було передано до крамниці «Час»⁴¹.

Безпосередня участь Грінченка у підготовці видання «Серед темної ночі», вирішальність його волі не лише у змінах тексту, а й у визначенні зовнішнього вигляду книжки є безсумнівною. Це засвідчує огляд біографічного контексту із залученням епістолярію, спогадів та документів відповідного періоду. Тож видання

³⁵ У листі від 15 лютого 1910 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37062, арк. 1).

³⁶ Див. лист Сергія Єфремова до Бориса Грінченка від 2 березня 1910 р. (Там само. — Спр. 37061, арк. 1).

³⁷ Див. рахунок типографії Першої київської друкарської спілки від 11 березня 1910 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31937).

³⁸ З листа від 22 березня 1910 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37060, арк. 1).

³⁹ Рада. — 1910. — 20 берез. — С. 4.

⁴⁰ Володимир Дорошенко називав її «властиво українською» (*Дорошенко В. Українство в Росії. Новийші часи.* — С. 60).

⁴¹ Див. нотатку М. Грінченко від 28 вересня 1915 р. у розписці книгарні Євгена Череповського (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31919, арк. 15).

1910 р. є всі підстави вважати останнім прижиттєвим для повісті «Серед темної ночі». Натомість авторська причетність до підготовки другого видання «Під тихими вербами» видається мало-ймовірною.

У 1910 р. стан хворого Грінченка дедалі погіршувався. Василь Доманицький із сумом повідомляв про враження від відвідин письменника, «худого, немічного, що говорить то пошепки, то на ввесь голос, а особливо — як почне він тяжко дихати: з серцем було вже недобре...»⁴². У березневому листі до Чикаленка Доманицький зізнавався, що «надії дуже-дуже мало»⁴³.

Грінченко майже не підводився і не писав. Винятком став його дарчий напис для подружжя Козловських на початку квітня — на новому виданні «Серед темної ночі»⁴⁴. Яких зусиль це коштувало письменникові, описувала Надія Кибальчич: «Трудно було йому писати, мій чоловік, при якому він це почав, не міг дивитися і вийшов з хати...»⁴⁵

За тиждень до смерті у Грінченка почалися галюцинації. Його висловлювання губили звичну ясність думки, однак у затемненому змісті все ж відчitувалися характерна проблематика роздумів та активна життєва позиція. Марія Грінченко записала від чоловіка: «Звичайна річ, що естетичні втіхи, розпреділяючись поміж масами, повинні були б ділитись своїм родом, скількістю і якістю відповідно не тільки до бажання тих чи інших людей мати їх, але відповідно до потреби суб'єкта мати їх для гармонійного розвитку взагалі, а надто їх талантів. Але до цього, звісно, ще дуже далеко, коли ми хоч так-сяк не рішили проблеми про справедливе розпреділення поміж масами тільки їх матеріальних благ. Але далеко — не значить зовсім неможливо, і ми повинні щодня тепер про це пам'ятати не тільки пишучи свої політичні програми, а найбільше в своїй практичній діяльності»⁴⁶. Письменник помер 23 квітня 1910 р. у віці 46 років.

⁴² Доманицький В. Памяти Б. Д. Грінченка // Над могилою Бориса Грінченка. — С. 46.

⁴³ Лист від 13 березня 1910 р. (Старовойтенко І. Євген Чикаленко і Василь Доманицький у короткому епістолярному діалозі (1908—1910) // Сіверянський літопис. — 2006. — № 6. — С. 12).

⁴⁴ Грінченко М. В Оспедалетті. — С. 100; Загірня М. [Грінченко М.]. Сподіди. — С. 101—102.

⁴⁵ Кибальчич Н. Останні часи Б. Д. Грінченка. — С. 40.

⁴⁶ ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32656, арк. 1.

Важливо з'ясувати, чи можна вважати текст «Під тихими вербами», вміщений у виданні 1910 р., останнім авторським варіантом. У лютому, повідомляючи про завершення перегляду тексту «Серед темної ночі», Єфремов цікавився у Грінченка: «Чи й другу повість (“Між тихими вербами”) друкувати? Якщо вона у Вас переглянута, то можна б почати зараз, щоб до літа випустити»⁴⁷. Ймовірно, за підготовку тексту повісті до друку він узявся ще до смерті її автора. Принаймні у Грінченковому некролозі 27 квітня Федір Матушевський, співробітник Єфремова в газеті «Рада», згадував «Під тихими вербами» серед творів, які нещодавно вийшли другим виданням⁴⁸. Утім жодних свідчень про участь автора у підготовці тексту «Під тихими вербами» до друку у 1910 р. не виявлено. Згадка Матушевського на декілька місяців випередила фактичну появу другого видання повісті на початку серпня 1910 р. Книжка мала той самий, що й «Серед темної ночі», наклад — 1250 примірників. Обсяг її становив 11 друкованих аркушів, ціна — 85 копійок⁴⁹.

У вересні 1910 р. Володимир Дорошенко згадав «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» серед творів Грінченка, що «являються доступними найширшим кругам нашого суспільства»⁵⁰. Критик чи не вперше вжив стосовно повістей визначення «класичні», дефінітивно закріплюючи естетичну вагу та історичне значення цих творів в історії української літератури. Приметно, що у листі до Миколи Сумцова Марія Грінченко наголосила на виданні за життя чоловіка лише однієї повісті: «посилаю Вам чотири книжечки: “Серед темної ночі” надруковано ще при йому, а останні три вже без його»⁵¹.

⁴⁷ У листі від 15 лютого 1910 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 37062, арк. 1).

⁴⁸ Некролог «Б. Д. Грінченко. 23 априля» підписано «Ф. М.» (Рада. — 1910. — 27 квіт. — С. 2).

⁴⁹ Див. рахунок типографії Першої київської друкарської спілки від 4 серпня 1910 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31938), повідомлення у газеті «Рада» (1910. — 10 верес. — С. 4).

⁵⁰ Дорошенко В. Борис Грінченко. — С. 452.

⁵¹ Лист від 17 вересня 1910 р. (Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 2052 (Миколи Сумцова), оп. 1, спр. 347). Okрім «Під тихими вербами», це були «Сам собі пан» та «Миротворці» (див. нотатки Марії Грінченко під титулом «Кому які книги послано» [1910—1913 рр.] (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 33347, арк. 3).

Отже, сума фактів дозволяє робити висновок про неучастів автора у підготовці тексту «Під тихими вербами» до видання у 1910 р. Тому останнім прижиттєвим слід вважати видання повісті 1902 р.

Встановлення основних текстів «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»

Установлення достовірного тексту твору належить до ключових завдань текстології. Попри деяку термінологічну неузгодженість назви цього тексту (зокрема, пропонувалися визначення «дефінітивний», «автентичний», «канонічний», «стабільний», «точний»), переважно використовують поняття «основний текст», трактуючи його таким, що відображає завершальний етап авторського опрацювання твору. У практиці текстологічного дослідження встановлення основного тексту неминуче передбачає докладне вивчення джерел тексту, епістолярної та мемуарної спадщини автора і його сучасників, з'ясування історико-літературної долі твору.

Вибір основного тексту передбачає дотримання принципу непорушності творчої волі автора. Як і кожній людині, письменникові властива змінність поглядів; це стосується і його бачення завершального варіанта власного твору. З огляду на ознаку динамічності текстолог повинен зважати насамперед на останню творчу волю автора. Мова не лише про ідейно-художній задум, а й про неусвідомлені уявлення літератора, його психологію, матеріально втілені у тексті. Іноді поняття творчої волі письменника охоплює і його пасивність та байдужість до підготовки видання свого тексту. Ширше кажучи, у текстології важить сама творча постать автора⁵².

Принцип хронологічно останньої творчої авторської волі не є універсальним для вибору основного тексту. Необхідне всебічне вивчення усіх аспектів руху тексту в його зв'язках та зумовленості

⁵² Див. про це, наприклад: *Рейсер С. А. Основы текстологии*. — С. 13—14; *Прохоров Е. И. Текстология (принципы издания классической литературы)*. — М., 1966. — С. 40, 55; *Гришунин А. Л. Исследовательские аспекты текстологии*. — М., 1998. — С. 96—97; *Лихачев Д. С. Общие принципы реконструкции литературно-художественных текстов // Текстология славянских литератур*. — Л., 1973. — С. 135.

тях. Природно, письменник прагне покращувати свій твір під час підготовки до кожного наступного видання. Однак нетворче опрацювання (під примусом, за інших несприятливих обставин), а особливо редакторські та цензурні втручання нерідко знижують художню вартість написаного. Тому останній авторський варіант тексту не обов'язково варто визнавати основним.

Установлення основного тексту повістей Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» не супроводжується настільки значними труднощами, як для деяких інших українських письменників. Приміром, у розвідках про твори Панаса Мирного дослідники однією з найгостріших визначали саме проблему основного тексту⁵³.

Серед факторів біографічного та історико-літературного характеру, які дають підстави вважати повісті Грінченка сприятливим грунтом для текстологічного вивчення, можна вирізняти такі:

- відносна повнота збереженого особистого архіву письменника, його дружини, а також їхніх сучасників, які відіграли значну роль у долі повістей (Володимира Науменка, Сергія Єфремова, Євгена Чикаленка, Агатангела Кримського, Миколи Плевака та ін.);
- можливість простежити творчий процес від задуму до реалізації на матеріалі листування, спогадів, а також шляхом зіставлення творів Грінченка;
- особлива авторська заангажованість, активна позиція у процесі підготовки творів до публікації;
- сприятливий для видань редакторський та цензурний «клімат»;
- добрий стан та доступність найважливіших джерел тексту: автографів, журнальних текстів та окремих видань повістей.

Остання обставина дозволяє безперешкодно застосовувати настанову Дмитра Лихачова, який стверджував, що без художньої оцінки всіх варіантів та редакцій принцип останньої авторської волі використовувати не можна. При цьому йдеться про аналіз тексту як динамічної структури / динамічних струк-

---

⁵³ Гончарук М. Проблема основного тексту прозових творів Панаса Мирного 1870-х рр. // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. — Т. 3. — 2007. — С. 57.

тур⁵⁴. Соломон Рейсер запропонував методологію відповідної текстологічної роботи: «Для того, чтобы установить основной текст произведения, текстологу в первую очередь приходится сверять различные издания или различные рукописи (либо издания с рукописями) [...]»⁵⁵.

У першому розділі цього дослідження увагу було зосереджено на порівнянні текстів автографів «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» із публікаціями в «Киевской старине» та з текстами окремих видань.

Важливо з'ясувати, чи тексти повістей в останніх авторських виданнях можна вважати основними. Для цього потрібно порівняти варіанти «Серед темної ночі» (1901 р. та 1910 р.) і «Під тихими вербами» (1902 р. та 1910 р.)

Помітною зміненою характеристикою обох творів є правопис⁵⁶. Мова йде про перехід від «ярижки», яка вийшла з ужитку після 1905 р., до українського фонетичного правопису, так званої «грінченківки», раніше використаної у «Словарі української мови».

Також відбулося часткове стирання фонетичних діалектних особливостей («сі» — «ци», «сього» — «цього», «проміннєм» — «промінням», «житте» — «життя» та ін.). Про важливість збереження регіональних мовних ознак у текстах повістей свідчать висновки лінгвістів, які досліджували творчість Бориса Грінченка. Вони не тільки називали письменника «типовим представником степової України» в літературі (Віталій Русанівський), але й підкреслювали, що мова автора та герой творів засвідчила вихід поза межі територіальних говорів Слобожанщини, переорієнтацію на південно-східну діалектну базу (Катерина Глуховцева, Борис Шарпило)⁵⁷.

⁵⁴ Це відрізняє дослідження текстолога і критика: останній розглядає єдиний стабільний текст (Лихачев Д. С. Текстология. Краткий очерк. — М., 2006. — С. 134).

⁵⁵ Рейсер С. А. Основы текстологии. — С. 29.

⁵⁶ Погляди Грінченка на питання орфографії відображені, зокрема, у його статті «Три питання нашого правопису» (1908).

⁵⁷ Русанівський В. М. Історія української літературної мови: Підручник. — К., 2001. — С. 262; Глуховцева К. Д., Шарпило Б. А. Рідна говірка Б. Д. Грінченка в його мовно-творчій спадщині // Борис Грінченко: Тези доповідей республ. наук.-практ. конф. — Ворошиловград, 1988. — С. 100.

У повістях трапляється орфографічний та лексичний паралізм, який автор вважав природним для української мови на етапі становлення: «В молодих літературних мовах раз у раз стриваються паралельні форми того самого значення»⁵⁸. У своїх творах «з народного життя» письменник послідовно застосовував — зі стилістичною метою — також суржикові елементи у мові персонажів.

Порівняно з першими виданнями повістей зміни торкнулися й інших моментів орфографії текстів 1910 р., наприклад, написання слів із займенниками, прийменниками та частками («він-же» — «він же», «щож» — «що ж», «вдвох» — «в двох», «по троху» — «потроху», «до-дому» — «додому», «де-які» — «деякі»). Порівняно змінено пунктуацію. Втім цій характеристиці письменник приділяв порівняно незначну увагу.

Зміни у тексті видання «Серед темної ночі» 1910 р. у зіставленні з попереднім — систематичні та значні за обсягом (хоча це і не дає підстави говорити про нову редакцію повісті). Ще під час першої публікації письменник висловлював невдоволення якістю опрацювання твору⁵⁹. Тож і не дивно, що підготовка тексту до нового видання супроводжувалася суттєвими переробками. Як слушно наголошували дослідники і видавці повісті Анатолій Погрібний та Василь Яременко, «у порівнянні з першодруком останнє прижиттєве видання повісті не містить концептуально-змістових відмінностей. Однак тут здійснено мовно-стилістичне редактування та внесені посутні зміни в мову персонажів-конокрадів»⁶⁰.

Уже зазначалося, що в епістолярному діалозі з автором, який передував виданню, редактор «Киевской старины» Володимир Науменко приділив значну увагу мові головного персонажа. Автограф твору та журнальний текст зафіксували змінені репліки Романа Сиващенка, однак — лише у спілкуванні з односельцями. Натомість у тексті видання 1910 р. герой говорить характерною суржиковою мішаниною як у селі (тут внесених змін порівняно небагато), так і в місті⁶¹.

⁵⁸ Гринченко Б. Тяжким шляхом: Про українську пресу. — К., 1906. — С. 42.

⁵⁹ У листі до Кримського від 23 червня 1901 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. — С. 313).

⁶⁰ Гринченко Б. Твори: У 2 т. — К., 1991. — Т. 2. — С. 589.

⁶¹ Пор.: СТН 1901. — С. 36, 39, 43, 48, 60, 62—66, 69—72, 74—75, 84—85, 89, 133, 135—137, 139, 143, 150, 153—157, 159—163; СТН 1910. — С. 53, 57,

Автор замінив окремі українські слова та вислови у мові героя на російські варіанти або російсько-українські покручі на зразок: «зроблю» — «зделаю», «як та скеля» — «как пень», «ушкварим» — «вдеръом штуку», «нехай» — «пуштай», «почому» — «скудова», «уперше» — «у первой раз», «хиба» — «разлі», «мабуть» — «должно», «дуже» — «сильно», «хата» — «кватиря», «трохи» — «нємножко». Граматичні форми дієслів також наближені до російської мови: «знал», «ночувал», «прийметь» і т. п. Додавання та зміна реплік Романа у тексті 1910 р. увиразнили деякі його риси: хвалькувальність («Бо я сам — копитал»), нахабність («Десяtkу давай!»), любов до чарки («А где б тут можно купить чего закусить?»)⁶². Характерно, що відповідна лексика героя наклада відбиток навіть на авторську мову, що супроводжує описи побуту Романа. Замість «міських» бульварів та саду в тексті видання 1901 р. герой блукає вже «городськими» у варіанті видання 1910 р.

Винятком у ряді послідовних змін стали слова героя у фіналі — кульмінації повісті. У смертельній небезпеці, перед розлученними односельцями Роман говорить звичайною, «чистою» мовою⁶³. Це художньо виправдано: у момент граничної напруги він уже не самовпевнений колишній «салдат» перед «мужвою репаною», а прохач, який звертається з надією на помилування⁶⁴.

Грінченко вирішив змінити мову також деяких інших персонажів. У тексті видання 1910 р. не лише Роман вважає себе надто «образованим», щоб розмовляти «мужичною мовою». Дуже подібний слововживток у деяких його односельців — учителя, писаря, крамарчука, а також у міських мешканців — крамаря Квасюка, коноводів Лукаша та Яроша⁶⁵. У мові останнього відобразилося авторське увиразнення характеру персонажа. Скеровуючи побратимів-конокрадів на чергову справу, Ярош як отаман чітко

62, 69, 85, 88—94, 99—102, 106, 120, 126—127, 188, 192—194, 197, 203, 212, 218—223, 226—231.

⁶² СTH 1910. — С. 57, 69, 91.

⁶³ СTH 1901. — С. 182—183; СTH 1910. — С. 258—260.

⁶⁴ Цікавими у цьому контексті видаються міркування Ірини Борисюк про вияв неостаточності розриву Романа із сільським товариством у його жесті: він закриває обличчя руками, аби не втратити «обличчя роду» (*Борисюк I. В. Криза патріархальності в прозі Б. Д. Грінченка*. — С. 137).

⁶⁵ Пор.: СTH 1901. — С. 14—16, 18, 59, 63—65, 73—75, 77, 81—82, 89, 131—132, 142—143, 147—151, 154, 156—157, 171; СTH 1910. — С. 22—24, 27, 85, 90—93, 104—106, 110, 115—117, 126—127, 186—187, 201—202, 209—214, 218, 221—223, 242.

орієнтується, скільки здобичі вони мають узяти: «четверо добрих коней» (у виданні 1901 р. було «пари зо дві добрих коней»)⁶⁶.

Зазнала змін і мова, мабуть, найхаризматичнішого героя повісті, Патрокла Хвигуровського. Він, хоча й злочинець, симпатичний читачеві, незвичайний та колоритний зовнішністю і поведінкою. Іван Липа визнавав, що авторові «Серед темної ночі» вдалося створити переконливі образи коноводів, серед яких Хвигуровський постав найоригінальнішою фігурою: «Я просто дивувався, де він видрав такі типи? Де він зміг зазнати це злодійське життя?»⁶⁷ Колишній семінарист з ім'ям античного героя вирізняється з-поміж своїх побратимів насамперед мовою: в обох варіантах повісті його репліки містять екзотичні для вуха інших героїв канцеляризми: «давність земська», старослов'янізми: «тварь» («творіння Боже»), «довлієть бо пища алчущому оної», «неключими» («недостойний»), латинізми: «стульрус» («дурень»), «сус» («свиноматка»), «азінус» («віслюк»), «сервус» («раб», «невольник»), «каніс» («собака») та біблійну лексику: «халдейський», «Хома невірний»⁶⁸. На додаток до цього різноманіття у тексті видання 1910 р. у мові героя з'явилися поодинокі русизми⁶⁹.

Інші зміни реплік Патрокла увиразнили його вміння зацікавити співрозмовника, своєю впевненістю переконати у власній правоті навіть отамана:

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
<p>«— Чого ж ви пропали? — спитав Роман. — Чого? Того що в мене ім'я геройське. — Як то — ім'я геройське?»⁷⁰</p>	<p>«— Чого ж ви пропали? — спитав Роман. — Чого? ... Чув ти мое ім'я? — Чув... — Ну, то через його. — Та каким же образом? — А таким... Того, що ім'я геройське. — Как — ім'я геройське?»⁷¹</p>

⁶⁶ СТН 1901. — С. 82; СТН 1910. — С. 117.

⁶⁷ У листі до Марії Грінченко від 6 грудня 1901 р. — Арк. 1. Про життєві прототипи коноводів, яких Грінченко міг бачити на судовому засіданні, вже мовилося вище. Варто додати, що про нічліжан — свідків конокрадства — оповідалося в гумористичній історії з упорядкованого Грінченком збірника «Веселий оповідач» (М., 1893. — С. 23).

⁶⁸ СТН 1901. — С. 62, 65–66; СТН 1910. — С. 88–89, 92–95.

⁶⁹ Пор., наприклад: СТН 1901. — С. 62; СТН 1910. — С. 89.

⁷⁰ СТН 1901. — С. 66.

⁷¹ СТН 1910. — С. 94.

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
<p>— Ой, сказав Ярош, — чи не наробить нам якого лиха цей кавалер?</p> <p>— Ніякогісінського! — відказав Патрокл. — <u>Яке ж би?</u>⁷²</p>	<p>— Ой, сказав Ярош, чи не подложити нам свині отої кавалер?</p> <p>— Hi черта! — відказав Патрокл.⁷³</p>

Також письменник додатково підкреслив вірність Патрокла жорстоким приписам злодійського братерства:

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
<p>— Добре! А коли зламаєш присягу, то я тебе і під землею знайду. Ціла голова не буде. Це пам'ятай!⁷⁴</p>	<p>— Добре! А коли зламаєш присягу, то я тобі зламаю шию... І під землею знайду. Ціла голова не буде. Цього не забудь!⁷⁵</p>

Колоритність героя виявилася не лише в його мові:

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
<p>«Поважний тезко грецького героя мав сьогодня обличче колоритніше, ніж звичайно, бо під лівим оком процвітав у його величезний синяк»⁷⁶.</p>	<p>«Поважний тезко грецького героя мав сьогодні обличча квітчастіше, ніж звичайно, бо під лівим оком процвітав у його величезний синяк»⁷⁷.</p>

У варіанті видання 1910 р. автор уточнив, що йдеться саме про кольорову гаму зовнішності героя. І справді, синя барва «гармонійно» відтінила світло-червонясті тони його рудого пальта, русявого волосся, червоного («від випитої горілки») обличчя, «щетини рудих вусів» та бороди⁷⁸.

⁷² СTH 1901. — С. 77.

⁷³ СTH 1910. — С. 110.

⁷⁴ СTH 1901. — С. 71.

⁷⁵ СTH 1910. — С. 101.

⁷⁶ СTH 1901. — С. 80.

⁷⁷ СTH 1910. — С. 114—115.

⁷⁸ СTH 1901. — С. 62, 65; СTH 1910. — С. 88—89, 92.

Можна стверджувати, що під час підготовки видання повісті «Серед темної ночі» 1910 р. Грінченко — свідомо чи несвідомо — вніс деякі зміни з урахуванням попередніх порад редактора «Київської старини». Мова йде насамперед про численні переробки у мові Романа Сивашенка.

Однак вплив Науменка цим не вичерпувався. На його думку, фрагмент тексту про ворожнечу між коноводами та селянами не містив нової інформації, а стилістично надавався для публіцистичного, а не для художнього твору⁷⁹. Як уже зазначалося, під час роботи над повістю у 1900—1901 рр. автор дещо зменшив обсяг цієї частини. Текст повісті у виданні 1910 р. ішо суттєвіше скорочено:

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
<p>«Скоро воно переступало межу, захоплювало щось з території сусіднього товариства, то з цього повставала проміж двома товариствами сварка, а часом і бійка: коли одно товариство ловило людей з іншого на вчинку на своїй землі, то без жалю било їх і прогонило. <u>Поділ сей краю на частки був давній, і те чи інше товариство, обороняючи свої межи, покликалося на те, що се їх частка «з давніх давен»...</u></p> <p>Але було дещо... <...></p> <p>Врешті коноводи завсігди знали, скільки за яку коняку можна б узяти, то вже коли грошей приходило менше, часом сварилися, і це примушувало інших бути обачнішими й чеснішими.</p> <p><u>Таким ладом складена спілка злодійських товариств була страшним ворогом мужикові. Кінь та віл — то були, після землі, дві найголовніші підвали-</u></p>	<p>«Скоро воно переступало межу, захоплювало щось з території сусіднього товариства, то з цього <i>зараз</i> повставала проміж двома товариствами сварка, а часом і бійка: коли одно товариство ловило людей з іншого на вчинку на своїй землі, то без жалю било їх і <i>проганяло</i>.</p> <p>Але було дещо... <...></p> <p><i>Ta</i> коноводи завсігди знали, скільки за яку коняку можна б узяти, то вже коли грошей приходило менше, часом сварилися, і це примушувало інших бути обачнішими й чеснішими.</p> <p>Коноводи, поруч з паліями, були завсігди нашому</p>

⁷⁹ Див. його лист до Бориса Грінченка від 28 березня 1901 р. — Арк. 1 зв.

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
<p><u>ни в хисткій, непевній будівлі вбогого мужицького добробуту. Нема їх у хазяїна, — пропаший чоловік, бо в боротьбі за змогу жити вже нічим йому подужувати ті перешколи, які він завсіди міг подужати тільки з своїми стародавніми помішниками — конем та волом. Тоді вже він не хазяїн, а замалим не старець, що ходить по заможніших полях та випрохує тісі скотинячки на день-лва... Тяжко прохати, а ще тяжче люде дають, та й дають не толі, як треба... І хазяйство руйнується...</u></p> <p><u>А коли й пощастиТЬ, після того лixa, загорювати працею-крівавицею на яку худобину, — гляди, тільки почав чоловік трохи вибиватися нагору з грузького болота вбозтва, а вже набігли знову дихі люде, забрали й те, і знов нещасливий господарь пірне в тєє болото аж на дно, та так пірне, що иноді там і зостанеться на-віки...</u></p> <p><u>От через те коноводи, поруч з паліями, були завсідги нашому селянові найлютішим ворогом»</u>⁸⁰.</p>	<p>селянинові найлютішим ворогом, бо вони руйнували йому хазяйство⁸¹.</p>

Про скорочення Грінченком цього фрагмента повісті згадано в одному з пізніших зібрань творів письменника⁸².

Порівняння текстів видань «Серед темної ночі» 1901 та 1910 рр. виявляє також велику кількість інших — назагал дрібніших — коректив. Причини їх внесення зазвичай прозорі: прояснення змісту, стилістичне акцентування, скорочення обсягу через вилучення самозрозумілих елементів. Автор докладно переглянув текст повісті, звернувши увагу на окремі смислові невідповідності. Яскравим прикладом великої ваги не лише кожного слова, а й літери слугує виправлення письменником алогічного виживання вбитого коновода після помсти селян:

⁸⁰ СТН 1901. — С. 92—94.

⁸¹ СТН 1910. — С. 131—132.

⁸² Грінченко Б. Твори: У 2 т. — К., 1991. — Т. 2. — С. 589.

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
«Піднімають та й кидають, — аж поки вдовольняться. На тілі нема ніякої признаки, що бито, а в катованого коновода все в середині повідривається. Мало таких, що виживали після того довго» ⁸³ .	«Піднімають та й кидають, — аж поки вдовольняться. На тілі нема ніякої признаки, що бито, а в катованого коновода все в середині повідривається. Мало таких, що виживали після того довго» ⁸⁴ .

Заміна однієї літери в іншому фрагменті дозволила уникнути двозначності:

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
«— То ваша онука, тая дитина, тату. — Що ти мені вибиваєш очі тією онучою?» ⁸⁵	«— То ваша онука, тая дитина, тату. — Що ти мені вибиваєш очі тією онукою?» ⁸⁶

У першому варіанті помилково вжито іменник жіночого роду «онучка» (у значенні тканини для обмотування ніг) замість лексеми середнього роду «онучка», синонімічної до «онука»⁸⁷.

Зазнав скорочення опис відвідин Денисом та Терешком псевдоznахаря Гостроголяда:

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
«У хату вступили не то з повагою до неї, а з де-яким навіть страхом. <u>Хазяїн був дома. Силів за столом і розкладав якесь сушене зілле. І по стінах на кілочках, скрізь висіло тесе зілле.</u> Увійшовши в хату, — знахаръ мов і не чує їх і не гляне. <...>	«У хату вступили не то з повагою до неї, а з дея-ким навіть страхом. <u>Увійшли</u> в хату — зна-харъ мов і не чує їх і не гляне. <...>

⁸³ СТН 1901. — С. 95.

⁸⁴ СТН 1910. — С. 134.

⁸⁵ СТН 1901. — С. 107.

⁸⁶ СТН 1910. — С. 152.

⁸⁷ Словаръ. — Т. 3. — С. 54.

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
<p>А знахаръ усе не йде та й не йде. <u>Довго</u> <u>шось ливиться. Мабуть нелегенька штука.</u> <u>Гляди, що скаже — пропало.</u> Рипнули двері, — Денис із кумом здрігнулися»⁸⁸.</p>	<p>А знахаръ усе не йде та й не йде. Рипнули двері, — Де- нис із кумом здрігнули- ся»⁸⁹.</p>

Шахрай, з огляду на його справжню діяльність, навряд чи мав потребу тримати у хаті лікарські трави (хіба лише для піддурювання довірливих клієнтів). Також було вилучено опис міркувань-переживань, які належали чи то Денисові, чи його куму.

Під час підготовки «Серед темної ночі» до видання 1910 р. Грінченко уточнив окремі подробиці тексту задля сприйняття читачем зображеного як цілком реального. Письменник спостеріг сумнівний момент у епізоді із сутичкою братів Сивашенків у Чорному яру. Йому не без підстав здалося, що замашний удар Дениса у зміненій версії виглядатиме правдивіше:

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
<p>«Вискочив і став перед їм, лівою рукою вхопив його за горло, а правою, держучи кійок посередині, розмахнув і вдарив з усієї сили в груди»⁹⁰.</p>	<p>«Вискочив і став перед їм, лівою рукою вхопив його за горло, а правою, держучи кийок посередині, розмахнув і вдарив з усієї сили в <i>бік</i>»⁹¹.</p>

Питанням місця та часу автор також надавав важливого значення. Це виявляється, зокрема, у зміні такого речення:

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
<p>«До села було тільки п'ятнадцять верстров, і вона вступила в його ще до снідання»⁹².</p>	<p>«До села було тільки <i>вісім</i> верстров, і вона вступила в його ще до снідання»⁹³.</p>

⁸⁸ СTH 1901. — С. 112—113.

⁸⁹ СTH 1910. — С. 159—160.

⁹⁰ СTH 1901. — С. 120.

⁹¹ СTH 1910. — С. 170.

⁹² СTH 1901. — С. 125.

⁹³ СTH 1910. — С. 177.

Аби зрозуміти мотивацію скорочення відстані, варто звернутися до передісторії приходу Левантини до іншого села. Незадовго до цього відбулися події, що змусили її шукати крашої долі деінде поза Диблями. Як уже згадувалося вище, Роман пішов звідти ще роком раніше, наприкінці літа — на початку осені. Їхня з Левантиною донька могла б з'явитися на світ наприкінці весни — на початку літа наступного року. У тексті справді мовиться про те, що під час пологів героїні «наближалася жнива» (тобто, мова йде про травень або червень). Немовля прожило лише два тижні, після смерті дитини героїня на світанку літнього дня пішла з рідного села⁹⁴. Оскільки у липні—серпні сонце сходить близько четвертої—п'ятої години, то Левантинна вийшла саме тоді. У цитованому реченні мовиться, що до сусіднього села вона прийшла ще «до снідання». Жнива були саме у розпалі, тому вона могла застати господаря у дворі (після сніданку перед виходом у поле⁹⁵) не пізніше шостої—своєї години ранку. Тож дорога дівчини тривала орієнтовно від години до трьох.

За метричною системою вимірювань відстань від Левантинного села до сусіднього склала 16 кілометрів згідно з виданням 1901 р. та 8,5 кілометра — у виданні 1910 р. Слабка після пологів, виснажена психологічно, героїня навряд чи пройшла б відповідний шлях так швидко (не менше 5,5—8 км/год), як це подано у першому виданні. Власне, вона й не потребувала особливого поспіху. Імовірнішою постає швидкість 4—6 км/год — як у другому варіанті. Okрім того, авторське підкреслення («До села було *тільки* вісім верстов [...]») додатково мотивує слухність зміни кількості перейдених Левантиною верст.

Становить інтерес і Грінченкова переробка опису наприкінці повісті. Мова про перелік осіб, присутніх на судовому засіданні під час розгляду справи Романа та Левантини:

⁹⁴ СТН 1901. — С. 100, 108—109; СТН 1910. — С. 142, 153—155.

⁹⁵ Див.: СТН 1901. — С. 125; СТН 1910. — С. 177.

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.
<p>«Просто суддів, за барієром, посіла публіка, кільки панночок і паній, <u>що не вловольняючися з еротично-патолого-гічних друкованих повістей, прийшли, чи не пощастить послухати ще кращих з живих уст на суді</u>; двоє-тroe паничів, якийсь <u>пан з газети</u>, кільки мішан...»⁹⁶</p>	<p>«Просто суддів <i>трохи дали</i> посіла публіка, кільки панночок і паній, двоє-тroe паничів, якийсь <i>пан з газети</i>, кільки мішан...»⁹⁷</p>

Письменник прибрав виразно оціочне судження про популярну літературу та її читачок, а також замінив вузькопрофесійне «репортер» на зрозуміліше читачеві формулювання «пан з газети».

Як у 1900—1901 рр., так і в 1910 р. життєві обставини не сприяли неквапливому та ретельному авторському опрацюванню тексту «Серед темної ночі». Незважаючи на це, підготовка другого видання повісті характеризувалася внесенням значної кількості змін. За їх допомогою Грінченко увиразнив мовну характеристику ряду персонажів (насамперед Романа Сивашенка), удосконалив деякі фрагменти тексту задля достовірнішого зображення. Прикметною особливістю історії тексту твору є врахування побажань редактора «Киевской старини» Володимира Науменка не лише для журнальної публікації повісті, але й для видання 1910 р.

Основним для «Серед темної ночі» є всі підстави вважати текст видання 1910 р. Саме в ньому найповніше відображенено останню творчу волю автора. Тож у майбутніх републікаціях повісті слід орієнтуватися саме на друге видання.

Натомість для «Під тихими вербами» останнім авторським слід визнати видання 1902 р. Нагадаємо, що його текст у відбитці не цілком ідентичний публікації в «Киевской старине». В окремій книзі випущено одну журнальну сторінку — від слів: « — А ми ще клопочемось за їх, за громаду! — казав Карпо [...]» до «Додумався тільки до того, що йому самому треба завсігди роби-

⁹⁶ СТН 1901. — С. 184—185.

⁹⁷ СТН 1910. — С. 261.

ти так, як він [...]»⁹⁸. Згаданий текст мав бути вміщений між сторінками 68 та 69 окремого видання (1902 р.). У тексті повісті зразка 1910 р. цей фрагмент поновлено⁹⁹.

Більшість змін, зафікованих у другому виданні повісті по-рівняно з попереднім, стосуються орфографії та пунктуації. У тексті 1910 р. виправлено друкарські помилки (у словах «здуувавсь», «здорово були», «вона криничана» та ін.). До суттєвіших модифікацій належать скорочення — за рахунок випущених повторів, самозрозумілих або малоінформативних зворотів на зразок «— Коли в тебе зараз усіх нема, то можна тобі на який час позичити, здобути [...]; «Коли вона буде в громаді, — в громаді буде й сила [...]»; «А Панаса обняла лютість, страшна лютість на се бездушне тіло за те, що воно вже бездушне, що воно не ворушиється, не озивається»; «Невпокій обнімав його, стискав йому груди»; «Гайнка послухалась і вкинула писарчукові півкарбованця в руку...»; «Вже вона всі молитви перемолила, всі благання передбагала. Ні одного слова молитовного не знаходила тепер у своїй душі. І ні одного слова до людей у неї не було»; часом автор вилучав окремі деталі розлогіших описів: «То громада пила Денисову горілку. П'яніючи, галасуючи, точучись, цілуючись і лаючись, вона забувала [...]»; «Вона тільки ридала старими виплаканими очима, ридала, припавши до його [...]»; іноді знімалися сумнівні формулювання на зразок «серед пучечків торішньої відмолоділої трави [...]», «другого дні йому знову трохи полегшало [...]» (перед цим у тексті не йшлося про поліпшення стану Зінька) та ін.¹⁰⁰

Окрім скорочень, здійснено також численні заміни. Це насамперед використання інших граматичних форм (іноді — частин мови): «турбувало йому розум і серце» — «турбувало його розум і серце», «не буде нічого з того добра» — «не буде нічого з того доброго», «сказав якийсь дід, махнув рукою» — «сказав якийсь дід, махнувши рукою», «я й хотів знати» — «я й хочу знати», «коїли все лихо та недобре» — «коїли все лихе та недоб-

⁹⁸ Гринченко Б. Під тихими вербами. Повість. Частина перша // КС. — 1902. — Т. 76. — Февр. — С. 296.

⁹⁹ ПТВ 1910. — С. 101—103.

¹⁰⁰ Пор.: ПТВ 1902. — С. 8, 33, 65, 69, 124, 147, 163, 185, 187, 191, 194, 211, 218; ПТВ 1910. — С. 15, 51, 97, 103, 181, 214, 236, 268, 276, 279, 280, 305, 315.

ре»; особливо поширені заміни категорії виду дієслова: «поплуталося» — «путалося», «розважувала» — «розважала», «добігала» — «добігла», «не вбивав» — «не вбив», «зоставався» — «зостався», «затихало» — «затихло», «ішов» — «пішов» і т. д.

Деякі з перелічених замін слід визнати вдалими, інші — не зовсім слушними. Особливо виразними є недогляди у двох фрагментах тексту 1910 р. Якщо вірити варіанту цього видання, вранці після власної смерті Грицько виходить із сіней, у цей час його бачить сусід (насправді йдеться про Зінька). Також у тексті другого видання стверджується, що «слідствуватель прийде» до місця злочину аж із сусіднього міста. Першодрук подає доречніший варіант: «слідствуватель *приїде*»¹⁰¹.

Найцікавішими з дослідницької точки зору є додані до тексту 1910 р. фрагменти. Обсяг однієї вставки дуже незначний, причиною її появи могла стати помилка під час друкарського набору: «роса лягла важкими краплями на траву *й на хліб [...]*»¹⁰². Однак інша додана частина має вагоміше змістове наповнення:

«Під тихими вербами» 1902 р.	«Під тихими вербами» 1910 р.
<p>«— Ат! Які там ящірки? — не згожувався один дядько. — Хиба не чуєш? Про ящура, а не про ящірок написано.</p> <p>— Не розсуждай!»¹⁰³</p>	<p>«— Ат! Які там ящірки? — не згожувався один дядько. — Хиба не чуеш? Про ящура, а не про ящірок написано. <i>Щоб дівчата й парубки не гуляли по весні в ящура, а то на скотину моровиця буде.</i></p> <p>— <i>Пху, чорт батька зна що! I за дідів, i за прадідів наших гуляли в ящура, та й не було нічого скотині, а тепер масш: уже й того не можна!</i></p> <p><i>Що ж це за напаст тaka? — сердилися люде.</i></p> <p>— Не розсуждай!»¹⁰⁴</p>

Відновлений за автографом фрагмент¹⁰⁵ увиразнює нерозуміння сільською громадою змісту припису земської управи. Саме цю зміну слід визнати найвагомішою у тексті «Під тихими вер-

¹⁰¹ ПТВ 1902. — С. 22, 44, 61, 63, 86, 129, 130; ПТВ 1910. — С. 36, 66, 91, 93, 126, 189, 191.

¹⁰² ПТВ 1902. — С. 34; ПТВ 1910. — С. 53.

¹⁰³ ПТВ 1902. — С. 61.

¹⁰⁴ ПТВ 1910. — С. 90—91.

¹⁰⁵ ПТВ ІР НБУВ. — Арк. 65 зв.

бами» 1910 р. Однак немає жодних свідчень причетності автора як до цієї, так і до інших коректив, внесених до другого видання повісті.

Подальше вивчення архівних матеріалів, виявлення нових джерел історії видання 1910 р. може привести до уточнення відповіді на питання вибору основного тексту. Наразі ним слід вважати варіант 1902 р. При цьому журнальна публікація має перевагу перед текстом окремої відбитки через уже згадуваний брак сторінки в останній. У орфографії майбутніх видань «Під тихими вербами» варто орієнтуватися на текст другого видання повісті з обов'язковою перевіркою суперечливих моментів орфографії та слововживання за основним текстом «Серед темної ночі».

Близько п'яти місяців відділило видання «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами», здійснені у 1910 р. Недуга і смерть автора стали причиною різної міри його участі в підготовці текстів творів до републікації. Внаслідок цього різними виявились і результати встановлення останніх авторських та основних текстів.

ІСТОРІЯ ПОСМЕРТНИХ ПУБЛІКАЦІЙ ТВОРІВ

Видавничий та читацький дискурси 1910-х років Редакторські зміни тексту «Серед темної ночі»

За свідченням сучасника, на початку ХХ ст. Грінченкові твори за рівнем впливу на національну свідомість людини «з народу» стояли поруч із Шевченковим «Кобзарем»¹. «Ім'я його щодня було на вустах у тисячі люда, то тут, то там, скрізь по Вкраїні, бо в яку тільки сферу українознавства не заглянеш, зустрінеш Грінченка», — стверджував Іван Липа². Звістки про смерть, останню дорогу на Україну (перевезення тіла з Італії) супроводжувалися численними відгуками у періодичних виданнях. З ініціативи Миколи Плевака у рік смерті письменника в Харківському університеті було створено студентський видавничий гурток його імені. Впродовж наступного десятиліття Грінченковими найменовано приймні дев'ять освітніх і просвітніх установ у містах та селах різних частин етнічної України. Цю обставину можна трактувати як супутній атрибут процесу введення діяча до національного культурного канону.

На думку Марка Павлишина, у Східній Європі канонізація видатних культуртрегерів — Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна, Янки Купали — нагадує канонізацію церковних святих. Сакралізація творчої постаті письменника огортає ореолом ідеальності і його біографію. Ряд подібних національних ікон формують спільність на зразок церковного іконостасу³. Подібне піднесення на п'єдестал шани відбулося у 1910-х рр. і з Борисом Грінченком. Деякі публікації цього періоду хибували вибірковістю у переказі його життєпису. Акцент зосереджувався передовсім

¹ Жученко М. [Дорошенко Д.]. Пам'яті великого діяча на ниві народній // Дніпрові хвили. — 1913. — № 9. — С. 138.

² Липа І. Ecce homo // Українська хата. — 1910. — № 5. — С. 312.

³ Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. — К., 1997. — С. 190—191.

на громадській діяльності, формуванні образу зразкового борця за справу народної просвіти. Внаслідок цього схематизувалася, спрошуvalася багатогранна постать Грінченка — талановитого і продуктивного творця та водночас — людини з непростим характером.

Для самого письменника це за життя був очевидним алгоритм поцінування праці культурного діяча: «Ціну людині живій люде живі не вміють складати. Вони про се починають трохи додумуватися, як людина стає перед смертю, більше розбірають, як людина вмре, а зовсім можуть скласти тільки тоді, як побачать, скільки діла їм треба підняти на себе — того діла, яке досі вони могли не робити, бо його робив той, хто вмер»⁴. Бажаючи компенсувати згаяну за життя можливість віддячити за здійснену культурницьку працю, сучасники шукали для Грінченка відповідну перфектну номінацію. Промовисті епітети, якими рясніли нариси про небіжчика — «великий трудівник», «незломний працьовник», «людина повинності», «співець горя народного» та подібні увиразнювали лише окремі якості особистості. Тож не дивно, що часом у того, хто не знав письменника особисто, могло скластися враження про поверховість та безпредметність таких оцінок⁵.

Про контроверсійність характеру письменника та труднощі співпраці з ним згадувалося лише в окремих статтях 1910-х рр. Іван Липа відзначав його «чар» у приватному спілкуванні — і суровість та навіть жорстокість при обговоренні громадських справ⁶. Із першою частиною цього твердження заочно солідаризувалися Сергій Єфремов та Микола Чернявський, із другою — Євген Чикаленко та Володимир Самійленко⁷.

Таким чином, спрацьовував принцип «про померлих або добре, або нічого»; натомість за життя письменника навіть його

⁴ Див. його зошит із нотатками під титулом «Думки» (1894—1902 рр.) (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31476, арк. 3).

⁵ Див., наприклад, лист Андрія Ніковського до Євгена Чикаленка від 14 травня 1910 р. (*Чикаленко Є., Ніковський А.* Листування. 1908—1921 рр. / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. — К., 2010. — С. 51—52).

⁶ *Липа І. Ecce homo.* — С. 315.

⁷ Єфремов С. О. Щоденник. Про дні минулі (спогади). — С. 512; Чернявський М. Кедр Ливана. — С. 3—4, 32; Чикаленко Є. Щоденник (1907—1919): У 2 т. — Т. 1. — С. 95; Тулуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка. — С. 308.

прихильники висловлювалися значно відвертіше і критичніше. Приміром, у статті з нагоди 25-ліття літературної діяльності Грінченка (1906 р.) Дмитро Дорошенко не замовчував «хибні кроки» та «нерівний характер» діяльності ювілянта, «прикрості» та «тренія» у стосунках із громадою, зауважуючи, що його великі заслуги перед українською культурою переважили всі недоліки і непорозуміння⁸. Сам Грінченко навіть у юному віці був свідомий хиб свого характеру: «Мои дурные задатки — были и есть: безмерное самолюбие и самомнение...»⁹

Після смерті літератора актуалізувалося обговорення його творів. На відміну від оглядів життєвого шляху аналіз художнього доробку досить часто супроводжувався критичними оцінками, особливо з боку теоретиків та прихильників модерних тенденцій розвитку української літератури. У статті 1910 р. Микола Євшан віддавав належне творчості письменників-народників (Грінченка зосібна) з огляду на її суспільно-історичне значення, однак стверджував брак у ній художніх новацій: «вони пережили вже свій час — і не могли нам дати нічого нового». Втім пізніше критик був змушений констатувати більшу читацьку популярність творів Грінченка порівняно з літератором модерного спрямування — Михайлом Коцюбинським¹⁰. Подібні позиції займав і Микита Шаповал, який називав письменника серед авторів, «що значно прибили в собі художників, цебто творців вічних цінностів, а видвигнули каменярів, публіцистів, майстрів временних дібр». Твори Грінченка, у тому числі написані «для зворушення соціальної совісті» повісті, критик оцінював як «ескізне малювання»¹¹.

У нарисах про творчість Грінченка чільне місце займають повісті «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами». Значна заслуга у їх поширенні та популяризації належить Марії Грінченко.

⁸ Д[орошенко] Д. Борис Грінченко (з нагоди 25-літнього ювілею його діяльності) // Рада. — 1906. — 20 груд. — С. 3.

⁹ Цит. за вид.: Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку ХХ ст. ... — С. 16.

¹⁰ Євшан М. Українська література в 1910 р. // Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика / Упор., передм. та прим. Н. Шумило. — К., 1998. — С. 240; Його ж. Над свіжою могилою... // Там само. — С. 167.

¹¹ Сріблянський М. [Шаповал М.]. На сучасні теми (націоналізм і мистецтво) // Українська хата. — 1910. — № 11. — С. 686; Його ж. Поет праці // Українська хата. — 1909. — № 9. — С. 461—462.

Протягом 1910—1913 рр. примірники другого (1910 р.) видання творів від неї отримали багато культурних діячів. Серед них — Микола Сумцов, Олексій Шахматов, Іван Липа, Дмитро Дорошенко, Володимир Гнатюк, Кость Паньківський, Данило Ткаченко, Іван Зозуля, Віра Трусевич. Дружина письменника надіслала видання також до Наукового товариства імені Шевченка, періодичних видань «Світло», «Южный край», «Русское богатство» до Британського музею, Женевської та Нью-Йоркської публічної бібліотек¹².

Більшість згаданих адресатів неодноразово відгукувалися про творчість письменника як приватно, так і публічно. У промові з приводу перших роковин смерті Грінченка Дмитро Дорошенко відзначав плідність праці діяча у Чернігові (видав «півсотні книжок», «написав [...] кілька великих повістей, кілька драм і комедій, багацько статей і наукових росправ, силу віршів»). У частині свого виступу, присвяченій літературній творчості, «повісті з сільського життя» «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» він згадав лише побіжно¹³. У замітці «Пам'яти великого діяча на ниві народній» (1913 р.) критик ширше окреслив надзвичайну популярність цих творів на селі. За його спостереженням, читачі повістей прагнули не просто ознайомитися з текстом, а «неодмінно мати їх в себе як власність». Вже згаданий зразок просвітницького впливу повісті «Під тихими вербами» на молодих «москалів» із Діївки Дорошенко навів у не одній публікації¹⁴.

На початку 1910-х рр. розпочав вивчення життєвого шляху та художньої спадщини Грінченка Микола Плевако, який називав письменника своїм життєвим взірцем («я у *всьому* маю його за вчителя й приклад свій»), а дослідження та популяризацію його творчого доробку вважав за «найдорожчу мені з усіх літератур-

¹² Див. її нотатки під титулом «Кому які книги послано». — Арк. 1—45.

¹³ Див. текст промови у Катеринославі. 23 квітня 1911 р. (ІР НБУВ. — Ф. 318 (Дмитра Дорошенка), спр. 26, арк. 16, 28).

¹⁴ Жученко М. [Дорошенко Д.]. Пам'яти великого діяча на ниві народній // Дніпрові хвилі. — 1913. — № 9. — С. 138—139; Його ж. Мої спомини про давнє минуле (1901—1914 рр.). — К., 2007. — С. 173; Його ж. [Мої спомини про Бориса Грінченка...]. — Арк. 12. Марія Грінченко неодмінно надсидала нові видання своїх та чоловікових творів до «Просвіт», зокрема і до зазначених у мемуарах Мануйлівської та Діївської (див. нотатки «Кому які книги послано». — Арк. 31, 44 зв.).

но-громадських українських справ». Саме він став директором Першої української гімназії імені Бориса Грінченка у Харкові¹⁵.

Повісті «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» Плевако згадав у розвідці «Життя та праця Бориса Грінченка» (1911). На думку автора, письменник правдиво висвітлив ключові теми творів («злідні селянські, темноту народню, панування глитаїв, сварки та бійки між рідними братами»), послуговуючись «прегарною мовою народною». У своїй пізнішій статті він зазначав, що в добу національно-визвольних змагань повісті Грінченка були «найпопулярнішою лектурою для інтелігенції української»¹⁶.

1912 року у перекладі та з доповненнями Плевака було опубліковано статтю Миколи Сумцова про літературно-наукову діяльність Грінченка (уперше надруковану російською мовою ще 1906 р.). У ній високо поціновувався літературний хист Грінченка, втілений у «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»: «В обох повістях виявляється здатність автора до спостереження, добре знайомство його з народнім життям, добрий виклад і чудова мова»¹⁷.

Неодноразово протягом 1910-х рр. звертаючись до творчості товариша та колеги, Сергій Єфремов згадував і про повісті, в яких «особливо гарно списав Грінченко сільське життя»¹⁸. Своєю чергою, Володимир Дорошенко спостеріг у цих творах прагнення автора зобразити сільського героя нового типу¹⁹.

Велику роль у популяризації творчості письменника в другій половині 1910-х рр. відігравали організації «Просвіти». Як свідчив Леонід Смілянський, «його поезії співали просвітянські хорові гуртки, його драми виставляли на просвітянській сцені мало не в кожному селі, а повісті його виходили багатьма виданнями»²⁰. Пе-

¹⁵ Див. його листи до Марії Грінченко від 27 травня 1911 р., 10 лютого—16 липня 1912 р., 2 серпня 1918 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 43518, арк. 2; спр. 45642—45645; Ф. 170, спр. 425, арк. 1).

¹⁶ Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка. — С. 63; Його ж. Борис Грінченко. Великий робітник і громадянин (Пам'яті Бориса Грінченка) // Народне діло. — 1918. — 8 трав. — С. 3.

¹⁷ Сумцов М. Літературно-наукова діяльність Б. Грінченка // Сніп. — 1912. — 22 квіт. — С. 7.

¹⁸ Єфремов С. Борис Грінченко. О житті його та діла. — К., 1919. — С. 53.

¹⁹ Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. — С. 45.

²⁰ Смілянський Л. Борис Грінченко: Критико-біографічний нарис / За ред. Я. Савченка. — Х.; К., 1930. — С. 3—4.

ріод після 1917 р. — добу національно-визвольних змагань — Олександр Білецький називав часом «культу Грінченка»²¹.

Одна з оригінальних та змістовних праць цього часу, присвячених письменниківі, вже цитовані спогади Миколи Чернявського «Кедр Ливана» (написані 1918 р., опубліковані 1920 р.). У них докладно описано побут і працю Грінченка на тлі українського громадського, видавничого та літературного життя Чернігова і Києва кінця XIX — початку ХХ ст. Як і чимало інших, розвідка відзначалася певною ідеалізацією постаті літератора прихильним колегою²².

Важко не погодитися з міркуваннями Михайла Муратова про важливість вивчення історії видавничої галузі для розуміння характерних рис розвитку літератури: «от положения издательского дела зависит в значительной степени состав и качество выпускаемых книг». Межа першого та другого десятиліття ХХ ст. характеризувалася помітним розвитком книговидавничої галузі у Російській імперії. Протягом 1908—1913 рр. кількість видань різними мовами збільшилась у півтора рази, при цьому першість утримувала белетристика²³.

Динамічно зростало україномовне книговидання, частка художньої літератури у якому складала близько половини від загального числа найменувань. Стрімко збільшувалася кількість українських видавництв (від 17 у 1909 р. до 78 у 1917 р. та 120 у 1918 р.). Наприкінці десятиліття частка їхньої україномовної продукції становила понад 2/3. Сергій Єфремов констатував зниження кількості надрукованих українських книжок з початком війни 1914 р. та різке підвищення попиту на них у 1916—1917 рр. Загальна тенденція виявилась актуальною і для творів Бориса Грінченка: книжкове «голодування» 1915—1916 рр. (поодинокі публікації) заступив «прорив» 1917 р. (понад 20 книжкових позицій)²⁴.

²¹ Білецький О. Борис Грінченко. — С. 591.

²² На цьому слушно наголошував Ярослав Поліщук (*Поліщук Я. О. Борис Грінченко-письменник у спогадах Миколи Чернявського // Борис Грінченко: Тези доповідей республ. наук.-практ. конф.* — Ворошиловград, 1988. — С. 60).

²³ Муратов М. В. Книжное дело России в XIX и XX вв... — С. 20, 176.

²⁴ Козаченко А. Минуле книги на Україні: Історичний нарис. — Х.; К., 1930. — С. 76; Ісаєвич Я. Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. — Львів, 2002. — С. 408; С. Єфремов. В тісних рямцях... — С. 178—

Як уже мовилося, письменник заповів право на видання своїх творів дружині²⁵. Протягом короткого часу після його смерті з'явилася велика кількість републікацій художніх текстів²⁶. Здавалося б, вони мали забезпечити матеріальний добробут правовласниці. Тому у грудні 1911 р. Євген Чикаленко дивувався та обурювався, що вдова відомого і заслуженого письменника надрукувала в газеті «Рада» повідомлення, що «береться за переписку, т[о] є[сть] за таку працю, яку беруть тільки голодні люди», компрометуючи українську громаду, а особливо її матеріально забезпечених членів²⁷. На його думку, продаж книжок та вистави п'єс мали б приносити щороку значні кошти.

У свою чергу, Марія Грінченко не розуміла таку реакцію громади на її оповістку: «Зовсім не бажала я, як вони казали, докоряти їм, що не звертають на мене уваги [...] мені не вистачає на життя того, що маю, тим і шукаю заробітку»²⁸. Хоча вона і продовжувала отримувати гонорарні виплати (зокрема, від Товариства російських драматичних письменників та оперних композиторів), фінансів справді бракувало. Готовуючи нові видання творів чоловіка, Марія Грінченко сподівалася на кошти від продажу власної землі²⁹. Своє головне життєве завдання вона вбачала у збереженні та впорядкуванні спадщини чоловіка (бібліотеки, епістолярію), а також у дотриманні його волі в публікованих текстах. Наприкінці квітня 1914 р. повідомляла

|179; Петров С. С. Книжкова справа у Києві. — С. 287—292; Українські письменники: Біобібліографічний словник. — Т. 2: Дожовтневий період (XIX — поч. XX ст.). А—М / Укл. М. Пивоваров, Г. Сингаївська, К. Федоренко; відп. ред. Є. Кирилюк. — К., 1963. — С. 264—265.

²⁵ Див. Його «Духовное завещание» від 21 серпня 1909 р. — Арк. 1.

²⁶ Див., наприклад, свідчення Володимира і Дмитра Дорошенків (*Дорошенко В. Борис Грінченко*. — С. 452; *Жученко М. [Дорошенко Д.]*. Пам'яті великого діяча на ниві народній. — С. 138).

²⁷ З його листа до Андрія Ніковського від 3 грудня 1911 р. (*Чикаленко Є., А. Ніковський А.: Листування. 1908—1921 pp.* — С. 86); подібні міркування Чикаленко висловив також у нотатці від 16 грудня 1911 р. (*Чикаленко Є. Щоденник (1907—1919): У 2 т. — Т. 1.* — С. 181) та листі до Михайла Коцюбинського від 19 грудня 1911 р. (Листи до Михайла Коцюбинського. — Т. 4. — С. 329).

²⁸ З її спогадів під титулом «Як я шукала роботи». [1911—1912 pp.] (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32543, арк. 2—5).

²⁹ Див. листи до неї Миколи Плевака від 10 лютого—16 липня 1912 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 45642—45645).

Миколі Плевакові про брак коштів на видання творів. Однак вихід знайшовся — завдяки добрим людям: «Спітаєте, де гроші беру? А ніде: друкую набор, бо друкарні вірють і знають, що хоч і вмру, то їм буде заплачено. А то ще один чоловік позичив мені на дуже гарних умовах тисячу карбованців, то віддала їх у друкарні»³⁰.

Утретє після видань 1901—1902 рр. та 1910 р. повісті «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» з'явилися окремими книгами у друкарнях Першої київської друкарської спілки, а також Бондаренка і Гніздовського³¹. На відміну від попередніх видань цього разу першою побачила світ «Під тихими вербами» — наприкінці липня 1914 р. Незабаром, на початку серпня, з'явилася і «Серед темної ночі». Наклад кожної з повістей становив 2050 примірників; 400 рублів коштував друк першої книги та майже 340 — другої. Показово, що Марія Грінченко остаточно розрахувалася з друкарнями лише 1916 р. Частину накладу Марія Грінченко передала на комісію до Української книгарні на вулиці Безаківській³².

Тексти повістей 1914 р. подано за попередніми виданнями (1910 р.), однак «Серед темної ночі» — непослідовно. Під час підготовки до публікації цього твору Марія Грінченко активно використовувала також перше видання (1901 р.). Саме за ним було відновлено деякі фрагменти тексту: «— Знаєте що, тату? — почав Роман *свою звичайною ламаною мовою*, — как так нам жить, дак ви лучче oddіліть мене»; «У хату вступили не то з повагою до неї, а з деяким навіть страхом. *Хазяїн був дома. Сидів за столом і роскладав якесь сущене зілля. I по стінах на кілочках скрізь висіло те зілля.* Увійшли в хату — знахаръ мов і не чує їх і не гляне. [...] А знахаръ усе не йде та й не йде. *Довго щось дивиться, мабуть,*

³⁰ З її листа до Миколи Плевака від 21 квітня 1914 р. (ІР НБУВ. — Ф. 27, спр. 284, арк. 2 зв.).

³¹ В останній у 1911—1914 рр. друкувалася значна частина київських украйнівських книжок (Петров С. С. Книжкова справа у Києві. — С. 287).

³² Див. рахунки друкарні В. П. Бондаренка і П. Ф. Гніздовського від 24 липня 1914 р., а також Першої київської друкарської спілки від 7 серпня 1914 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32923, арк. 1; спр. 31953, арк. 1); записи витрат і прибутків Марії Грінченко [1916—1918 рр.] та її нотатки під титулом «Гроші одержані за книжки свого й чужого видання і за портрети (1910—[1918] рр.)» (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 33085, арк. 2; спр. 33073, арк. 6—7).

не легенька штука. Гляди, що скаже — пропало. Рипнули двері, — Денис із кумом здрігнулися»³³.

Так само за виданням 1901 р. відновлено речення у оповіді про громади конокрадів:

«Серед темної ночі» 1901 р.	«Серед темної ночі» 1910 р.	«Серед темної ночі» 1914 р.
<p>«Таких товариств на широкому просторі нашої землі було не одно: вони мов сіткою покрили <u>ввесь</u> край.</p> <p><...></p> <p>коли одно товариство ловило людей з іншого на вчинку на своїй землі, то без жалю било їх і прогонило. Поділ сей краю на частки був давній і те чи інше товариство, обороняючи свої межі, покликалося на те, що се їх частка “з давніх давен”...»³⁴.</p>	<p>«Таких товариств на широкому просторі нашої землі було не одно: вони мов сіткою покрили край.</p> <p><...></p> <p>коли одно товариство ловило людей з іншого на вчинку на своїй землі, то без жалю било їх і проганяло»³⁵.</p>	<p>«Таких товариств на широкому просторі нашої землі було не одно: вони мов сіткою покрили край.</p> <p><...></p> <p>коли одно товариство ловило людей з іншого на вчинку на своїй землі, то без жалю било їх і проганяло. Поділ сей краю на частки був давній і те чи інше товариство, обороняючи свої межі, покликалося на те, що се їх частка “з давніх давен”...»³⁶.</p>

Орієнтуючись на зразки попередніх видань, упорядниця вносила і нові зміни. Були додані уточнювальні слова: «...часом вони приносили пляшечку «монопольки» і зараз же, на якому рундуцьку *сівиши*, а то й навстоячки випивали її [...]»; «Скоро всі *вже* побачуть!...»; «Левантина зрозуміла, що починається *воно*, те, страшне»³⁷.

Деяких фрагментів тексту, що містилися в обох попередніх виданнях, у тексті 1914 р. немає: «— Мабуть Струкова наймич-

³³ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. — К., 1914. — С. 52, 157—158.

³⁴ СТН 1901. — С. 92.

³⁵ СТН 1910. — С. 131.

³⁶ Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. — К., 1914. — С. 130.

³⁷ Там само. — С. 96, 139, 141.

ка, — подумав Роман, і йому згадалось її ділікатне обличчя з довгими віями на шоках і тоненький стан...»; «Писар жив у гарненькому домику, прибраному по міщанському, з стільцями, з тапчаном, з комодою та стареньким «буфетом», поставляним у найпараднішу хату, з ясно-хварбованими малюнками під склом по стінах»; «— А де це? — кивнув на синяк Ярош. <...>

— Сам прибіг?

— Сам... учорашиого дня... вечором...³⁸

У випадку з першим вилученням Марія Грінченко, ймовірно, зважила на автограф повісті, в якому це уточнення було викреслено редактором, Володимиром Науменком³⁹.

Ще однією типовою зміною в тексті видання 1914 р. була заміна окремих слів: «Попід хатами, на призьбах та на колодах, скрізь сиділи **жінки**, лузаючи насіння [...]» (було «баби»); «Роман тим часом сидів уже знов у **жіда**» (було «у жидка»)⁴⁰. Можливо, цими правками упорядниця намагалася пом'якшити тональність описів стилістично нейтральною лексикою.

А от у іншому випадку заміна однієї літери (найпевніше, через недогляд) зумовила порушення логіки викладу епізоду чаркування Романа та писаря. У варіанті видання 1914 р. приятелі «добули закуски, випили пляшку, а тоді писаря послав по другу». Насправді ж єврей-шинкар «сам бігав по горілку», тож власне його «писаря послав по другу» (як стоїть у тексті 1910 р.)⁴¹.

Отже, огляд внесених до тексту видання 1914 р. змін засвідчує, що редактування Марією Грінченко повісті «Серед темної ночі» (хай і здійснене з найкращими намірами) часом порушувало авторську волю, реалізовану в тексті останнього прижиттєвого видання (1910 р.).

У черговий раз повісті републікувалися наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. За спостереженням історика книжкової справи Сергія Петрова, у цей час значно зростали наклади україномовних видань⁴². Справді, четвертим виданням повісті вийшли у

³⁸ СТН 1910. — С. 26, 31—32, 115.

³⁹ СТН ІР НБУВ. — Арк. 25.

⁴⁰ Пор.: Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. — К., 1914. — С. 9, 54; СТН 1910. — С. 9, 55.

⁴¹ Пор.: Грінченко Б. Серед темної ночі. Повість. — К., 1914. — С. 51; СТН 1910. — С. 52.

⁴² Петров С. С. Книжкова справа у Києві. — С. 350.

кількості майже 8000 примірників кожна. Це коштувало понад 8800 карбованців оплати друкарні Київського губернського правління за «Серед темної ночі» та понад 10000 карбованців — Київській губернській земській друкарні за «Під тихими вербами»⁴³. Частину накладу повістей було передано для продажу до магазину Видавничого товариства «Час» і, вже традиційно, до Української книгарні⁴⁴. Тексти повістей четвертої едиції практично не відрізнялися від варіантів попередніх видань (1914 р.).

Востаннє у 1910-х рр. «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» перевидані також у губернській друкарні у 1918—1919 рр. Перша повість вийшла накладом 10 тис. примірників (оплата друкарні склала майже 22 тис. карбованців⁴⁵). У серпні 1918 р. Марія Грінченко повідомляла Миколі Плевакові про намір припинити активну видавничу діяльність, пояснюючи це значними боргами перед друкарнями (станом на середину 1918 р. — понад 9,5 тис. карбованців), бажанням відпочити та зосередитися на іншій діяльності⁴⁶.

Тож цього разу підготовкою видання «Під тихими вербами» заопікувався Всеукраїнський кооперативний видавничий союз («Книгоспілка»), якому вона передала права на видання всіх творів Грінченків (своїх, чоловіка та дочки). Втім у виданні повісті все ж було зазначено: «Видала М. Грінченко». Гонорар правовласниці склав 5700 карбованців⁴⁷.

⁴³ Див. рахунки друкарні Київського губернського правління від 10 листопада 1917 р. та Київської губернської земської друкарні від 30 грудня 1917 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32968, арк. 1 зв.; спр. 32907, арк. 1 зв.). Дмитро Дорошенко свідчив, що підпорядкована йому 1917 р. губернська друкарня переорієнтувалася на україномовні видання, а твори Бориса та Марії Грінченків публікувалися в ній серед перших (Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 рр.). — С. 82.

⁴⁴ Див. записи Марії Грінченко, титуловані «Гроші одержані за книжки свого й чужого видання і за портрети (1910—[1918] рр.)» (Арк. 12 зв. — 13) та «Рахунки з Видавничим товариством «Час» [1917—1918 рр.] (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 33074, арк. 2 зв. — 7 зв.).

⁴⁵ Див. нотатки Марії Грінченко «Свої видання за рр. 1910—1918» (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31851, арк. 6).

⁴⁶ Див. її записи витрат, прибутків та боргів під титулом «Счет». [1918 р.] (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32972, арк. 1), а також лист до Миколи Плевака від 7 серпня 1918 р. (ІР НБУВ. — Ф. 27, спр. 306, арк. 2 зв.).

⁴⁷ Див. її лист до Всеукраїнського учительського видавничого товариства «Всеувіто» від 23 квітня 1919 р. (ІР НБУВ. — Ф. 170, спр. 31, арк. 1), нотат-

Участь нового видавця позначилася на зовнішньому вигляді книжки. Уперше в едиційній історії повістей було використано ілюстративні можливості — обкладинку видання «Під тихими вербами» прикрасило графічне обрамлення з рослинними мотивами авторства Георгія Нарбута. Таке оформлення мало не лише видання повісті Грінченка. Навіть фінансово могутній на той час Всеукраїнський кооперативний видавничий союз вирішив «зекономити» і замовив Нарбутові «обгорту на свої видання [...] з таким розрахунком, щоб славний графік дав рамочку, а в середину, набором, будуть вписувати різні, залежно від видання, назви. Довелося Нарбутові зробити простеньку, прямокутну рамочку з рослинним орнаментом на зразок аканту»⁴⁸.

Тексти повістей п'ятого видання повторювали зразки текстів попередніх видань (1914 та 1917—1918 рр.). Таким чином, упродовж 1914—1919 рр. «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» тричі з'являлися окремими виданнями. Редакторські правки спричинили зміни тексту першого твору, насамперед — під час підготовки третього видання (1914 р.). Як правило, публіковані в кожній наступній книзі тексти були зорієнтовані на попередні зразки. Едиційна популярність повістей, а також інших творів письменника зумовлювалася попитом серед сільської (але не лише) читацької аудиторії. Важливе значення для реалізації видавничих проектів мала активна й цілеспрямована діяльність дружини письменника. Ширший вимір популяризації та пропагування доробку Бориса Грінченка забезпечувався також розвитком мережі читалень та філій «Просвіти».

**Друга половина 1920 — початок 1930-х років:
формування традиції видання зіпсованого тексту
«Під тихими вербами»**

Окреслений період можна розглядати як період розвитку двох антитетичних напрямів оцінки творчості Бориса Грінченка. З одного боку, тривало вшанування літератора: його іменем на-

---

ки під титулом «Рахунки з “Книгоспілкою”». [1918—1921 pp.] (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 33071, арк. 1 зв.).

⁴⁸ Ернст Ф. Г. Нарбут та нова українська книга // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 3. — С. 17. А к а н т — античний орнамент, за назвою трав'янистої рослини.

зивали педагогічні курси на Київщині та Полтавщині, проводилися зібрання його пам'яті (зокрема 10- і 15-ліття з дня смерті), публікувалися спогади, огляди життя і творчості (хоча й рідше, ніж на початку 1910-х років), епістолярна та художня спадщина. В середині 1920-х років значний резонанс викликало видання мемуарів Євгена Чикаленка (три частини його «Спогадів» вийшли окремими відбитками друкарні «Діло» у Львові в 1925—1926 рр.). Обговорення питань об'єктивності зображення у них Бориса Грінченка, а також фактичного авторства «Словника української мови» широко розгорнулося в епістолярії колег та друзів письменника.

Однак уже з другої половини 20-х років ХХ ст. у вітчизняному літературознавстві дедалі яскравіше виявлялася тенденційність у інтерпретації його творчості. Вживачи визначення Вячеслава Чорновола, період «захвалювання» змінювався періодом «відкидання» Грінченкового доробку⁴⁹. «Ідеологічно правильне» критичне прочитання у передмовах видань супроводжувалося свідомим втручанням редакторів у тексти творів.

Наприкінці 1920 — на початку 1930-х років повісті з'являлися друком особливо часто. У цей період «Серед темної ночі» витримала п'ять, а «Під тихими вербами» — десять видань (порівняно з чотирма виданнями кожної у 1910-х роках)⁵⁰. Слід зазначити, що 20-ті роки були періодом активного розвитку видавничої галузі УРСР. Це виявлялося, зокрема, у збільшенні кількості назв книжок, зростанні накладів, а також відносної частки україномовної продукції (особливо під час упровадження курсу українізації, у 1925—1932 рр.). Тим часом формувалася розгалужена система контролю за друком з боку партії⁵¹. За свідченням Ярослава Ісаєвича, «видавничу справу майже повністю централі-

⁴⁹ Чорновіл В. Борис Грінченко на ниві народної освіти (до 100-річчя з дня народження Б. Д. Грінченка) // Чорновіл В. Твори: У 10 т. — Т. 1: Літературознавство. Критика. Журналістика / Відп. ред. М. Коцюбинська, упор. та комент. В. Чорновіл. — К., 2002. — С. 64.

⁵⁰ Художня література, видана на Україні за 40 років.: 1917—1957: Бібліографічний покажчик. — Ч. 1: Українська художня література / Укл. О. О. Майборода та ін.; відп. ред. Г. О. Кравченко. — Х., 1958. — С. 87, 90—91.

⁵¹ Козаченко А. Минуле книги на Україні... — Х.; К., 1930. — С. 90—91; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х—30-х рр.: Соціальний портрет та історична доля. — К., 1992. — С. 28.

зовано і удержанено, одночасно встановлено небувалу за суво-рістю політичну цензуру. Приватних кооперативних видавництв діяло небагато⁵². Визналися флагмани галузі: видавництва «Рух», «Книгоспілка», «Український робітник» та Держвидав (протягом 1919—1934 рр. останнє називалося послідовно: Всевидав — Всеукрдержвидав — Державне видавництво України — Державне видавниче об'єднання України⁵³). Саме з ними пов'язані драматичні перипетії едиційної історії творів Грінченка.

У своєму заповіті письменник наголошував, що дружина може як сама видавати його твори, так і передавати це право іншим особам, отримуючи прибутки від видань⁵⁴. Активно публікуючи власні та чоловікові твори (оригінальні та перекладні), у 1923 р. Марія Грінченко зіткнулася з грубим порушенням своїх авторських прав зі сторони Державного видавництва України. Мова йшла про видання кількох книжок («Розум і почування у живої тварі», «Пригоди Тома Сойєра», «Дядькову Томову хату», «Гека Фінна», «Ксеню» та «Без хліба») або взагалі без згоди авторки-правовласниці, або без зазначення її як перекладача, до того ж — без оплати гонорару⁵⁵. Ця прикра історія мала продовження.

У листопаді 1925 р. Марія Грінченко уклала угоду на багатотомне видання творів Бориса Грінченка з кооперативним видавництвом «Рух». Одним із пунктів домовленості було зобов'язання правовласниці «на протязі двох років після виходу з друку кожної збірки не віддавати права на друк творів Грінченка іншим видавництвам без згоди на це “Руху”», із застереженням про можливість «здати до друку всі твори Бориса Грінченка, коли це буде повне, систематичне видання “Творів” Бориса Грінченка»⁵⁶.

⁵² Ісаєвич Я. Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. — С. 25—26.

⁵³ Руда З. І. До історії Державного видавництва України (ДВУ) // Українська книга. — К.; Х., 1965. — С. 159; Руднєва І. «Державне видавниче об'єднання України» як джерело вивчення історії становлення і розвитку української радянської літератури // Архіви України. — 1971. — № 1. — С. 85.

⁵⁴ Див. «Духовное завещание» Бориса Грінченка від 21 серпня 1909 р. — Арк. 1.

⁵⁵ Див. чернетку її листа до ДВУ від 20 листопада 1923 р. — Арк. 1—1 зв.

⁵⁶ Див. угоду Марії Грінченко з видавництвом «Рух» від 7 листопада 1925 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 32709, арк. 1).

Із листування Марії Грінченко з Миколою Плеваком кінця 1926 — початку 1927 рр. відомо, що саме останньому видавництво запропонувало написати передмову до повістей. Правовласниця погоджувалася на таку кандидатуру і прохала «Рух» ознайомити її з текстом передмови перед тим, як надсилати його до цензури⁵⁷. В співпраці з нею Плевако прагнув оперативно — протягом січня 1927 р. — підготувати бажаний текст. Він жалкував, що видавництво «не так повело справу, і його видання має бути звичайне без критичного апарату», однак планував подати історико-літературний та текстологічний коментарі в тексті передмови⁵⁸. З огляду на етапність такого фахового підходу до єдиніального процесу варто докладніше розглянути епістолярний діалог Плевака з Марією Грінченко.

У січневому листі-відгуку вона підтверджувала, що «ніякого “наукового апарату” щодо текстів у цьому виданні не може бути», а тексти творів буде подано «без ніяких варіантів і приміток», зауваживши, що її редактування обмежиться звіркою текстів творів із рукописом. У передмові до повістей Марія Грінченко порадила «вияснити їх значіння для того часу, коли їх писано [...] показати, як автор дивився на відносини між народом та інтелігенцією»⁵⁹. Листовні питання Плевака свідчать про його інтерес насамперед до подробиць творчої історії повістей, реальних прообразів зображеного, а також можливих впливів інших художніх творів: «як їх задумував Борис Дмитрович, що його на це наштовхнуло, якими взірцями (може) він користувався, хоча з формального боку — з боку композиції, напр[иклад] — може які російські повісті подали йому думку, може які справжні події й особи там виведено, в якій мірі відбилися в їх автобіографічні моменти і т. д.»⁶⁰.

На переконання Марії Грінченко, творчим імпульсом для написання повістей її чоловіком було «життя та його потреби, як він їх розумів. Бо ж він не тільки малював життя, але й desiderata⁶¹

⁵⁷ Див. її лист до Івана Лизанівського від 6 січня 1927 р. (ІР НБУВ. — Ф. 27, спр. 323, арк. 3).

⁵⁸ У листі до Марії Грінченко від 29 грудня 1926 р. (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 45635, арк. 3 зв.).

⁵⁹ У листі від 6 січня 1927 р. — Арк. 1—1 зв.

⁶⁰ З його листа від 29 грудня 1926 р. — Арк. 3.

⁶¹ Від лат. *desideratum* — «бажані речі», «побажання».

ставив, звичайно в такій формі й мірі, щоб можливо було їх друкувати». Вона вказувала на життєву основу сюжетної лінії «Серед темної ночі» — судову справу в Чернігівському окружному суді — а також відзначала життєвість персонажів повістей. Марія Грінченко вбачала незначну частку автобіографізму в художніх текстах, а літературні впливи цілковито заперечувала, стверджуючи, що «ні з яких взірців автор не користувався, ніякі російські повісті не “подавали йому думку”, досить було свого оточення, щоб писати, не запозичаюся. З боку концепції теж наслідування комусь не було»⁶².

Окрім іншого, Плевако хотів ознайомити читачів із джерелами текстів та історією їх публікації, вказати на модифікацію творів та її можливі причини: «хотілося б подати й історію тексту, почавши з рукописів — де вони і чи є? Які зміни перетерпіли вони з волі автора чи й редакторів та видавців при друкуванні»⁶³. Також автор передмови вважав за необхідне пояснити сучасному читачеві «ідеологічні» питання. Останній намір Плевако реалізував у передмові до повісті «Сонячний промінь», здійснивши огляд біографії Грінченка у суспільно-політичному контексті другої половини XIX ст. Дослідник подав коротку характеристику ранньої творчості письменника (1880—1890-х років) і докладніше проаналізував його першу повість. Натомість з інших великих прозових текстів побіжно згадано лише «На розпутті»⁶⁴.

Восени 1927 р. до Марії Грінченко звернувся Іван Капустянський, із котрим, як з'ясувалося, «Рух» також уклав домовленість про написання окремих передмов до кожної з чотирьох повістей Грінченка. У листі від 1 жовтня він навіть зазначив, що вже підготував текст для «Сонячного променя»⁶⁵. Марія Грінченко несхвально поставилася до нової кандидатури автора передмови:

⁶² З її листа від 6 січня 1927 р. — Арк. 1 зв.

⁶³ З його листа від 29 грудня 1926 р. — Арк. 3.

⁶⁴ Плевако М. Повість «Сонячний промінь» та її автор // Б. Грінченко. Твори. — Т. 3: Сонячний промінь. Повість / Ред. М. Грінченкової. — Х.; К., 1928. — С. VII—СІІ. Слід зауважити, що Марія Грінченко допускала можливість єдиної вступної статті для всіх повістей, яка б розміщувалася в одній книжці з «Сонячним променем» (див. її лист до Миколи Плевака від 6 січня 1927 р. — Арк. 2 зв.).

⁶⁵ Також Капустянський указував термін, до якого мав подати решту: 28 жовтня — для «На розпутті» і 28 листопада — для «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» (ІР НБУВ. — Ф. III, спр. 45611, арк. 1).

«Думаю, що “Рух” з самого початку пішов тут хибним шляхом»⁶⁶. Немає жодних свідчень про те, що вона сприяла Капустянському у підготовці передмов (той прохав її надіслати «якісь рукописні плани повістей, різні редакції їх, замітки до них, листування про них, колекцію рецензій, що були на них і т. п.», а також переглянути й відредактувати текст його передмови до «Сонячного променя»⁶⁷).

Таким чином, вимоги до формату видання, а також непослідовна кадрова політика «Руху» не дозволили Плевакові здійснити свій намір — розглянути у передмові до повістей Грінченка їх видавничу історію, а також окремі джерелознавчі та текстологічні питання. За редакцією Марії Грінченко твори з'явилися у п'ятому («Серед темної ночі») та шостому («Під тихими вербами») томах відповідно у 1928 та 1929 рр. Синхронно з «Рухом» повісті видало також кооперативне видавництво «Книгоспілка»⁶⁸. Тексти «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» у цих виданнях було передано в цілому коректно, без суттєвих редакторських втручань. Однак не обійшлося й без окремих недоглядів. Приміром, із тексту першої повісті (поданого переважно за виданням 1910 р.) зник вирізний фрагмент: «Сам він прожив уже півсотні й шість літ, але сивина ледві починала проблискувати в його у темному волосі. Він був ще при здоровљу, здужав усе робити, а оці три сини — такі косарі, що й тра-ва перед ними горить»⁶⁹.

Інша справа — видання «Під тихими вербами» Державного видавництва України 1927 р. (серія «Дитяча бібліотека українських письменників»). Книжка з'явилася без відома Марії Грінченко і порушувала укладені домовленості про повне видання творів її чоловіка. Власниця авторських прав вимагала від видавництва припинити друк Грінченкових книжок, оскільки це ставило під загрозу продовження видання творів «Рухом». Водно-

⁶⁶ З її листівки до Миколи Плевака. [18 жовтня 1927 р.] (ІР НБУВ. — Ф. 27, спр. 331, арк. 1 зв.).

⁶⁷ У листі від 1 жовтня 1927 р. — Арк. 1—2 зв.

⁶⁸ Спеціалізацією останнього були книжки для масового, в тому числі сільського читача (*Білозуб В. Розвиток видавничої справи в республіці // Українська радянська культура: Зб. ст. — К., 1957. — С. 216*).

⁶⁹ СТН 1910. — С. 6. Пор. з відповідним фрагментом у вид.: *Грінченко Б. Твори. — Т. 5: Серед темної ночі. Повість / Ред. М. Грінченкової. — Х.; К., 1928. — С. 8.*

час вона намагалася пояснити обставини правлінню видавництва «Рух»⁷⁰.

Від імені Державного видавництва України їй відповів головний редактор, Сергій Пилипенко, листом ввічливим за формуєю та безапеляційним за змістом. Він наголосив на державному замовленні (доручення Наркомосвіти УСРР) та освітньому призначенні видання (для шкіл-семирічок), не погодивши з тим, що вихід твору окремою книжкою міг би вплинути на багатотомне видання. Окрім того, Пилипенко натякнув про «безтактність» можливих очікувань на гонорар і повідомив про намір видати ще одну книжку творів Грінченка. Лише наприкінці листа знайшлося місце проханню повідомити про можливу незгоду та подати свої пропозиції⁷¹.

Редакторами видання Державного видавництва України зазначено двох педагогів, ідеологів системи соціального виховання: Василя Арнаутова, вчителя історії та літератури, та Олександра Попова (Попіва), директора Українського науково-дослідного інституту педагогіки у Харкові. Щільно, що останній у 1919—1921 рр. завідував гімназією імені Бориса Грінченка, реорганізувавши її у трудову школу та педагогічні курси⁷². Можливо, саме Попова (і/або Миколу Плевака) мав на увазі Володимир Коряк, говорячи про «опозицію деяких кіл» у справі перейменування цього закладу на школу імені Карла Маркса наприкінці 1920-х років⁷³.

⁷⁰ Див. чернетку її листа до ДВУ від 11 березня 1927 р. і недатований [березень 1927 р.] лист до київської філії видавництва «Рух» (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 31741, арк. 1. Там само. — Спр. 33175, арк. 1—1 зв.).

⁷¹ Лист від 22 березня 1927 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 33217, арк. 1).

⁷² Хилліг Г. Прометей Макаренко і «главбоги» педолімпа: Соколянський, Залужний, Попов. — Марбург, 1997. — С. 75. Семирічну школу 1923 р. було перетворено у денний дитячий будинок для дітей віком від 4 до 15—16 років (...), Харківська школа ім. Б. Грінченка (з нагоди 6-их роковин її існування) // Червоний шлях. — 1923. — № 9. — С. 220).

⁷³ Коряк В. Борис Грінченко (1863—1910) // Коряк В. Нарис історії української літератури. — Т. 2: Література буржуазна. — Х., 1929. — С. 444. Про Арнаутова і Попова див. також: Особова картка співробітника ДВУ (Арнаутів В). 21 листопада 1924 р. (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 177 (ДВУ), оп. 3, спр. 195, арк. 3); Арнаутов В. О. Короткий нарис історії соцвіху на Україні // Записки Харківського інституту народної освіти. — 1927. — Т. 2. — С. 3—18; Самоплавська Т. О. Попов (Попів) Олександр Іванович (1891—1958) // Маловідомі першоджерела української педагогіки (2 пол. XIX—XX ст.): Хрестоматія / Упор. Л. Д. Березівська та ін. — К., 2003. — С. 235—236).

Більше за обставини появи видання вражає його зміст. У передмові Арнаутов визнав незаперечний факт — значну читацьку популярність творів Грінченка, а також мотивував вибір до друку саме цього твору: «Читач повісті “Під тихими вербами” знайомиться одночасно і з життям селянства, як воно уявлялося нашій радикальній інтелігенції на початку ХХ століття, і з самим Грінченком, як з одним з найвиразніших представників цієї інтелігенції». Повне ототожнення світогляду письменника та героя його твору особливо підкреслено у ставленні до міста і села: «Зінько вважає місто [...] за джерело same поганого впливу на село [...] Натяки на це маємо в ставленні Зінька до Микити Тонконоженка, що повернувся на село з міста, де він служив у наймах, і якого Грінченко малює виключно чорною фарбою. <...> Говорячи за Зінька, ми маємо на думці Грінченка, який улюбив свого героя і вклав у нього свої власні думки про село»⁷⁴.

Діагнозувавши «класову несвідомість» Грінченка («поривання до якоїсь надкласової правди»), редактори Державного видавництва України вирішили усунути наслідки його ідеологічної недалекоглядності безпосередньо у тексті повісті. Послідовні втручання призвели до суттєвих за змістом та значних за обсягом змін. Псування торкнулося насамперед таких тематичних пластів твору, як інтимні та релігійні аспекти життя героїв, мотивів міста та солдатчини як причин моральної та соціальної деградації особистості.

Із тексту повісті вилучено уривки, з яких читач міг би скласти негативне враження про міський побут і звичаї. До таких належить, зокрема, фрагмент, у якому вищезгаданий Микита Тонконоженко навчає сільських парубків та дівчат жити, як у місті: заводити собі коханців і коханок та не зважати на традиційні моральні приписи. Із цього приводу у нього починається суперечка з сільським дотепником Васютою, з якої останній виходить переможцем⁷⁵. Уявлення про «життя по-міському» може да-

⁷⁴ Арнаутів /В. І. Передмова // Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. — [Х.]: ДВУ, 1927. — С. 8—9, 11. Подібні оцінки демонструють нехтування зasadничими принципами історико-літературного коментування: «Комментатор [...] должен не столько “уличать” автора в тех или других ошибках, сколько постараться их анализом выявить творческий метод писателя» (Рейсер С. А. Основы текстологии. — С. 149).

⁷⁵ ПТВ 1902. — С. 39—40.

ти така вилучена з видання Державного видавництва України 1927 р. розмова Тонконоженка з приятелями: «— А скажи, Микито, — невже справді в городі так живуть, що хто з ким хоче, з тим і любиться — чи вінчаний, чи невінчаний — однаково? — спитав званий Ванькою.

— Ще й як!

— От штука!

— А што, харашо? Не журись, Ванька, — і в нас завидьом! Вот тольки нимного поживу з вами, дак ми такоє завидьом, що тільки ну да й оближись! А то ви царамонитеся! Вот я вас навчу!

Ішли далі, і він подавав їм науку»⁷⁶.

Аж надто непривабливим видалося редакторам таке змалювання життя міського пролетаріату, тож йому не знайшлося місця у виданні.

Перш ніж розглянути інші зміни тексту повісті, варто згадати свідчення Григорія Ващенка про спеціалізацію на «антирелігійній пропаганді» одного з редакторів видання Державного видавництва України 1927 р. Олександра Попова⁷⁷. Цілком імовірна суб'єктивність, навіть упередженість такої оцінки педагогом діяльності свого колеги. Приміром, Олександр Биковець стверджував, що Попов — син священика — з дитинства зберігав поважне ставлення до релігії; навіть у 1920-х роках, в часи «войовничого безвір'я», відвідував богослужіння, перебував у церковному шлюбі, організував поховання свого вчителя, Миколи Сумцова, за церковним обрядом⁷⁸.

Однак факт залишається фактом: якщо й не сам Попов, то інший редактор видання, Арнаутов, причетний до вилучення значного за сукупним обсягом текстового масиву з метою завулювати властиву персонажам релігійність. Ідеться не про цілковите уникнення будь-яких згадок цієї теми (навряд чи така тотальна «чистка» була б можлива). Усунення фрагментів тексту задумувалося як непомітне для читача. Тому часом елементи описів віри героїв твору, відповідна лексика у їхніх репліках зберігалися (особливо коли мовилося про критичну оцінку), але

⁷⁶ Там само. — С. 42.

⁷⁷ Ващенко Г. Г. Український ренесанс ХХ ст. (фрагменти) // Маловідомі першоджерела української педагогіки (2 пол. XIX—XX ст.)... — С. 389.

⁷⁸ Хилліг Г. Прометей Макаренко и «главбоги» педолимпа: Соколянський, Залужний, Попов. — С. 74, 110.

стилістично знижувалися. У написанні імен Бога, Божої Матері, назв релігійних свят початкову літеру змінено на малу (хоч і не завжди). Окрім цього, залишені зразки вживання відповідної лексики у просторічному контексті (як примовки), без емоційно-смислового наснаження — в той час як питання релігійності є визначальним для розуміння лінії поведінки героїв Грінченка. Формальна, поверхова набожність баби Мокрини, Рябченка та Микити Тонконоженка протиставлені ширій і глибокій Зіньковій, Гайнчиній та Грицьковій. Яскраво і своєрідно відображені старозавітня віра Карпа та поєднання язичницьких і християнських вірувань у світогляді діда Дороша.

У тексті повісті, виданому Державним видавництвом України, в роздумах Зінька немає згадки про його улюблenu святу книгу — Євангелію. У зіставленні відповідних фрагментів двох видань — 1902 та 1927 рр. — добре видно, як редактори намагалися приховати вилучення тексту, обмеживши читацькі зацікавлення героя світською літературою:

«Під тихими вербами» 1902 р.	«Під тихими вербами» 1927 р. (Державне видавництво України)
<p>«Він уже багато книжок попрочи- тував. <u>З святих книг Євангелію най-</u> <u>більше вполобав. Злорово тяжко роз-</u> <u>брати, а книжка справлі свята, бо</u> <u>написано, як по правлі жити, людей не</u> <u>криєлючи. А з <u>несвятих</u> книжок най-</u> <u>більше йому до смаку припало дві»⁷⁹.</u></p>	<p>«Він уже багато книжок попрочи- тував. А з книжок найбільше йому до смаку припало дві»⁸⁰.</p>

Частину тексту про Зінькову лектиру скорочено ще на два абзаци. Це спричинило вилучення двох рядків поезії Шевченка:

«Бо хто матір забуває,
Того Бог карає.

Спершу він не розумів, до чого се тут матір ізгадується, але далі, багато разів прочитавши “Кобзаря”, за малим не вивчивши його всього, думавши про його часто, таки зрозумів...

І тоді сказав сам собі, що буде він поважати свою хату, не хоче відбиватися від своїх людей і буде *вчитися*⁸¹.

⁷⁹ ПТВ 1902. — С. 19.

⁸⁰ Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. — [Х.]: ДВУ, 1927. — С. 36.

⁸¹ ПТВ 1902. — С. 20—21.

У тілі художнього тексту слова з «Кобзаря» виявилися зв'язаними з наступним абзацом⁸².

У повісті зразка видання Державного видавництва України 1927 р. бракує також свідчень про постійні відвідини Зіньком церкви, окремих його реплік: «Хвалити Бога», «що Бог дасть»⁸³. У оповіді про останні хвилини життя героя немає згадки про катяття діда Дороша та Зінькове прощення, а також про прихід священика:

«Враз він схилився до землі і вдарив перед ліжком поклона.

— Сину! Зіньку!.. прости мене!..

— Бог простить, дідусю, — я на вас не гніваюся... Тільки не кажіть про се ні кому, ні кому!.. І Гайнці звеліть, щоб не казала...

Дід, хлипаючи, встав.

— Сину! — промовила мати: — Покличу батюшку, — може, через те Бог полегкість пошле.

Хворий помовчав, тоді сказав тихо:

— Добре... А ви, дідусю, підіть — покличте моїх товаришів... усіх... А до мене хай Гайнка тим часом увійде... <...> У сінях затутіло. Се прийшов батюшка...

Відбули його...»⁸⁴.

Через відсутність у виданні Державного видавництва України 1927 р. фрагментів тексту викривається і сприйняття образу молодої Зінькової дружини, Гайнки. За спостереженням дослідниці повісті Ірини Борисюк, пантеїстичний і міфологічний первіні свідомості героїні підказує вже її ім'я (повна форма — «Гаїння»), етимологічно близьке до слова «гай»⁸⁵. Варто також нагадати, що ім'я «Гаїа» мала богиня землі у давніх греків. Тому особливо прикметні міркування Гайнки про Бога — господаря землі: «бо її ж сам Бог орав і засівав...». Їх вилучено з тексту повісті так само, як і свідчення про містичне переживання вразливою героїнею свята Великодня: «як от на Великдень усі люде й батюшка перед церквою стоять, перед дверима зачиненими, та: Христос воскрес! А воно відтіля, як з того світу, Воїстину воскрес!.. Та й одчиниться... Ой!.. І дивно, і страшно, й весело!..», а

⁸² Зразок неавтономного, зв'язаного варіанту тексту (*Рейсер С. А. Основы текстологии. — С. 38*).

⁸³ ПТВ 1902. — С. 25, 30, 60, 98.

⁸⁴ Там само. — С. 230—232.

⁸⁵ *Борисюк І. В. Криза патріархальності в прозі Б. Д. Грінченка. — С. 138.*

також її емоційний відгук про гріховність шлюбу брата й сестри з легенди про квітку. Немає згадок про образі у їхній із Зіньком хаті, які «співпереживають» емоційний стан геройні: «І боги так похмурно неначе поглядають з божника своїми виразними білястими очима» та «Боги з божника ласково й прихильно всміхалися до Гайнки». З видання усунено значний фрагмент тексту, де йдеться про палкі молитви Гайнки, яка чекає на чоловіка⁸⁶.

У книзі Державного видавництва України 1927 р. чи не найбільше колориту втратив образ Зінькового товариша Карпа⁸⁷. У його світогляді віра є наріжною. Однак набожність героя суттєво різиться від релігійних уявлень інших персонажів: він — релігійний книжник. Словами зі Старого Завіту Карпо коментує життєві колізії та аргументує власні переконання. Однак чимало таких цитат вилучено з тексту твору: «Блажен муж, іже не йде на совіт нечестивих...»; «і казав, що і в Письмі святому написано, що з жінок усяке лихе встає, та ще й починав проказувати: “Реку горчайшу паче смерти жену, — благий пред лицем Божім ізиметься от нея, а согрішай ят будеть от нея”»⁸⁸. Вилучення авторських характеристик персонажа та окремих реплік не дає можливості увиразнити протиставлення релігійно-світоглядних уявлень Зінька та Карпа. Вони обидва прихильники читання, однак Карпо — винятково духовного, що зазначено у випущеному фрагменті тексту: «Страшенно любив божественні книжки і чимало мав їх у себе купованих. Інших не любив, думаючи, що то все дурниця, казки та й годі. “Нащо воно нам?” — казав. Розмовляв більше про божественне та про громадські справи»⁸⁹.

А от старосвітський дід Дорош уособлює традиційні народні уявлення про персоніфікацію добрих і злих сил природи у русалах, мавках, полісунах, польовиках, болотяниках, манах, марах

⁸⁶ ПТВ 1902. — С. 45, 74, 75, 111, 112, 115.

⁸⁷ Микола Грицюта називав його радикальним і найбільш правдивим (на противагу Зінькові та решті його гурту) позитивним героєм повісті (*Грицюта М. С. Селянство в українській джовтневій літературі*. — К., 1979. — С. 270). На думку Анатолія Погрібного, цей персонаж став справжнім відкриттям Грінченка, до того ж «йому віддані виразні авторські симпатії» (*Погрібний А. Г. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості*. — С. 201—202).

⁸⁸ ПТВ 1902. — С. 50, 56, 95.

⁸⁹ Там само. — С. 48.

та моровицях. Архаїчні язичницькі вірування поєднані з християнськими, от тільки деякі свідчення про це вилучено з видання 1927 р., наприклад: «І де вона в Бога, оця ясочка, взялася? — шепотів дід»⁹⁰.

Унаслідок вилучення великої кількості фрагментів тексту релігійної тематики (реплік і авторської мови) знівеловано важливий, виразно індивідуалізований та психологічно вмотивований аспект образів персонажів. Утрачено не просто додатковий ілюстративний матеріал. Підважуються основи будь-яких категоричних узагальнень у процесі літературознавчого вивчення. У таку «пастку» зіпсованого тексту потрапила Ірина Борисюк, висловивши думку про мимобіжність загадки Біблії у дилогії Бориса Грінченка⁹¹.

До вилучених із видання Державного видавництва України належать також фрагменти, які можна умовно класифікувати як «сороміцькі». Маємо на увазі як чуттєво-пристрасні (з легким еротичним відтінком), так і тілесно ледь виражальні описи й репліки персонажів. До перших можна віднести недвозначні натяки та запрошення Івги, що змінюються активними діями молодиці та спробою спокусити любого її Зінька:

«Зачервонівшись од бігу, а потроху й од чарки, стояла перед їм уся рум'яна, дихала швидко, аж тонкі ніздри роздималися, і високо зводилися з-під розхристаної керсетки груди [...] і від усього її молодого дужого тіла повійнуло на Зінька тим пекучим запалом.

І враз вона обхопила його за шию рукою і припала до його грудьми, вся тремтючи, і впилася в його своїми устами. Він почув, що в його туманіє голова... на мить... а тоді, вхопивши її обома руками за плечі, відштовхнув од себе, скрикнувши:

— Ївго! — чи ти не збожеволіла? У тебе ж чоловік!..

— Що мені чоловік?! Я його ненавидю, я тебе люблю! — і вона знов простягла до його руки»⁹².

У варіанті тексту Державного видавництва України 1927 р. Зінько відсторонив Івгу після перших же її гарячих поривань⁹³.

⁹⁰ Там само. — С. 28.

⁹¹ Борисюк І. В. Криза патріархальності в прозі Б. Д. Грінченка. — С. 143.

⁹² ПТВ 1902. — С. 87—88.

⁹³ Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. — [Х.]: ДВУ, 1927. — С. 112.

Вилучено також фрагменти тексту з міркуваннями героїні про пристрасть і тілесний потяг як основу взаємин між чоловіком і жінкою, що яскраво виявляють психологію її почуття: «Звикла до того, що на кого оком гляне, той і її. А сей один не глянув на неї ласково, не прихилився ніколи до неї, і може через те й покохала його так, як ще нікого не кохала. <...> А сьогодні... Вона сама не знає як це сталося... Вона не могла вдержатися, її всю обняло божевільне почуваннє, жадоба кинулась до його і цілувати... цілувати!.. Скоро побачила його там, на вулиці... І ось тепер!..» Так само не знайти у тексті повісті 1927 р. промовистого свідчення про ставлення до Івги її колишньої «симпатії» — Микити Тонконоженка: «Ну, ся така, що довго не тупцяється, — сама слідком бігала. Все літо з нею прокуїовдив [...]»⁹⁴.

«Завдяки» пильній редакторській роботі на сторінках видання не можуть бути вповні прочитаними ніжні та водночас палкі стосунки Зінька і Гайнки. Непросто відшукати щось заборонене, скажімо, у таких випущених фрагментах:

«А він реготав іще гірше, вхопив її дужою рукою за стан і пригорнув на груди та й почав цілувати в очі, в щоки, в уста.

— Геть! Геть!.. капосний!.. Не хочу! Не зайдай!..

Вона відбивалась, не давалась, але згодом затихла, заплющивши очі, знеможена його поцілунками, аж поки враз вихопилась із рук, одбігла трохи, стала і подивилась на його: чи не гнатиметься за нею. Він не гнався.

Вернулася, сіла біля його на траву, а він, лежучи, зіперся на лікоть, і дивився, як вона ховала пальчиками під очіпок неслухняне русяве волоссє, що оточало вже все її рожеве личко.

— Ат, се мені волоссє!.. <...> зараз же знову сіла біля самісінького Зінька, взяла його голову і положила собі на коліна».

Подібних вилучень не бракує і в інших частинах тексту: «І враз Зінько почув, як маленькі руки вхопили його, почали тягти, торсати, смикати»⁹⁵. Не знайшлося місця у виданні цілком невинному опису зовнішності Гайнки, в якому виразно відчувається авторське замилування нею; годі шукати в тексті і грайливу бесіду на пасіці:

---

⁹⁴ ПТВ 1902. — С. 89, 106.

⁹⁵ Там само. — С. 72, 74, 114.

«А ясочка вибігла на сонце і стояла вся променисто-золота, і золоті бджоли бреніли, вилися круг неї, не займаючи її. Вона хитала маленькою чепурною голівонькою, кивала рукою на Зінька й казала:

— А що? Втекла! І не доженеш тепер, і не доженеш!.. Бо по пасіці бігати не вільно, — дідусь не велять! А що?

— Годі вже! Я не наздоганятиму. Іди та сідай з нами!

— От! А ти мені знову руки крутитимеш?

— Іди, іди, — я не дам, — казав дід.

— Ну йди ж! — закликав і Зінько.

— А не займеш?

— Та не займу, кажу ж тобі! Ось я ляжу, — сказав Зінько і справді ліг, розкинувшись в холодку. — Ну та й гарно як тут після спеки!

— Бач, гарно!.. А чого досі не приходив сюди? — сказала Гайнка, сідаючи біля його.

— Поки справився дома — та те та се...

Вона почала ховати під очіпок непокірне русяве волоссє, що вилося круг усієї голови:

— Ат, се мені волоссє!..»⁹⁶.

У виданні Державного видавництва України 1927 р. не повністю передано репліку дотепника Васюти, який не знаходить собі пари, стверджуючи про дівчат: «Однієї не обніму, бо руки не сягнуть, а другої не стає на обнімання». В деяких місцях тексту немає навіть форми дієслова «цілувати»: як от у оповідях про стосунки Зінька та Гайнки та гуляння п'яної громади Диблів⁹⁷.

Мотиви деяких редакторських вилучень пояснити важко: часом їхнім найвірогіднішим поясненням видається елементарна неуважність під час набору тексту. Значніші за обсягом приклади — це випущені репліки, висловлені під час наради сільських глитаїв:

«— Щоб не бришкав!

— Ніхто тепер не бришкатиме!

— Прив'яжемо колодку свині.

— А коли й з колодкою полізе, — по мордяці!..», а також на зібранні громади на адресу перекинчика Кирила: «— Оце ж ізрадив! — сказав Карпо»⁹⁸.

⁹⁶ Там само. — С. 28—29.

⁹⁷ Там само. — С. 49, 69, 104.

⁹⁸ ПТВ 1902. — С. 12—13, 60.

Таким чином, різночитання тексту повісті у варіанті Державного видавництва України 1927 р. порівняно зі зразками попередніх видань вказують на свідомий характер більшості змін. Текстологічний розгляд дав змогу з'ясувати ймовірні причини редакторського втручання у конкретні фрагменти художнього твору. Численні помилки набору не становлять значного дослідницького інтересу, оскільки не лежать у смисловому полі тексту⁹⁹.

Про подібні випадки редакторського втручання і його наслідки свідчив Микола Гончарук (характеризуючи текст «Хіба ревуть воли» Панаса Мирного у виданні 1936 р.): «спаплюжені тексти визначних художніх творів, тиражовані в десятках і навіть у сотнях тисяч примірників протягом багатьох десятиліть, формували той підмурок, на якому побудувано шкільні підручники, наукові літературознавчі студії, курси історії літератури»¹⁰⁰.

Особливо прикметно, що така підготовка тексту цілком віправдовувалася тогочасними вимогами до видань художньої літератури. Приміром, у резолюції Першого Всеукраїнського з'їзду бібліотечних працівників (1926 р.) наголошувалося на необхідності публікації текстів «як по змісту, так і по формі викладання — доступних масовому читачеві [...] видання та перевидання українських класиків з необхідними купюрами щодо масової літератури»¹⁰¹.

Як уже згадувалося, Марія Грінченко не надавала Державному видавництву України дозволу на публікацію чоловікової повісті, та ще й із такими скороченнями. Однак варто зазначити, що можливість редакторських купюр вона допускала — приміром, у виданнях своїх творів для дітей¹⁰².

Видання Державного видавництва України започаткувало стійку традицію публікації зіпсованого тексту «Під тихими вербами». 1927 року співробітники видавництва «Український робітник» поцікавилися у Марії Грінченко про наявність у неї пере-

⁹⁹ Лихачев Д. С. Текстология. Краткий очерк. — С. 38—39.

¹⁰⁰ Гончарук М. Проблема основного тексту прозових творів Панаса Мирного 1870-х рр. — С. 58.

¹⁰¹ Цит. за вид.: Сивокінь Г. М. Соціологічний та літературознавчий підходи до вивчення читача (з історії дослідження) // Сивокінь Г. М. У вимірах сприймання: Теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функції. — К., 2006. — С. 207.

¹⁰² Див. чернетку її листа до Олександра [Донченка] від 18 жовтня 1927 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 33168, арк. 1 зв.).

кладу повісті російською мовою — і отримали негативну відповідь¹⁰³. Того ж року в ньому вийшов переклад твору за варіантом видання Державного видавництва України 1927 р. Протягом 1928—1931 рр. у Державному видавництві України (у 1928, 1929 та 1931 рр.; останнє — вже у Державному видавничому об'єднанні України) та в «Українському робітнику» (1928) було надруковано понад 50 тис. примірників книжок із таким текстом. Оглядач свідчив, що завдяки невисокій вартості ці видання швидко розкуповувалися¹⁰⁴.

Значно меншого поширення набув не зіпсований редакторським втручанням текст твору. Окрім вищезгаданих видань «Книгоспілки» та «Руху», «Під тихими вербами» вийшла у виданні Наукового товариства ім. Шевченка (1928) та ще раз у «Книгоспілці» (1930). Загальний наклад видань 1928—1930 рр. із цим варіантом повісті у декілька разів менший від накладу видань із зіпсованим текстом.

Тональність оцінки твору та доробку письменника суттєво відрізнялася у передмовах перелічених видань. У вступній статті до перекладу повісті російською мовою 1927 р. Михайло Самарін досить м'яко вказував на ідейні «недоліки і прорахунки» повісті та її автора¹⁰⁵. Автор передмови до львівського видання Антін Крушельницький (знаний педагог, літературний та громадсько-політичний діяч), розглядаючи твір з точки зору розгортання класової боротьби, вбачав причину художньої недовершеності тексту в суперечності між іпостасями Грінченка як «обсерватора» (спостерігача), письменника та народника¹⁰⁶. У статті Івана Їзотова у виданні повісті 1931 р. обмаль аналізу самого ху-

¹⁰³ Лист видавництва «Український робітник» до Марії Грінченко від 14 листопада 1927 р. (ІР НБУВ. — Ф. I, спр. 33133, арк. 1).

¹⁰⁴ Штоке Г. 100 номерів «Дешевої бібліотеки красного письменства» // Культуробітник. — 1928. — № 7. — С. 43.

¹⁰⁵ Самарин М. Борис Дмитрович Грінченко (1863—1910) // Грінченко Б. Д. Под тихими вербами. Повесть / Пер. с укр. П. Боковенко под ред. И. Айзенштока. — Х., 1927. — С. 20—22. Автор переднього слова — фахівець у галузі російської словесності та історії (див. його звіт про наукову роботу за 1922 р. та матеріали для викладання російської літератури // ІЛ. — Ф. 162 (Олександра Білецького), од. зб. 4620, 4621).

¹⁰⁶ Крушельницький А. Соціальний роман Бориса Грінченка // Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість / Ред. А. Крушельницького. — Львів, 1928. — С. 3—8.

дожнього тексту, зате достатньо звинувачень на кшталт: «Грінченко не вірив у пролетаріат, у революцію і боявся її», «не тільки байдуже, а часто й вороже ставиться він до міста» та подібних¹⁰⁷.

Едиційна історія повісті «Серед темної ночі» склалася сприятливіше. Після вже названих видань «Книгоспілки» та «Руху» 1928 р. твір републікувався двічі: Українською видавничою спілкою в Канаді 1929 р. та «Книгоспілкою» 1930 р. Окремим частинам текстів едиції «Книгоспілки» властива компілятивність — вони «сконструйовані» з текстів видань як 1914 р., так і 1901 р., у той час як текст вінніпезького видання відповідає зразку видання 1910 р. На відміну від «Під тихими вербами» текст «Серед темної ночі» у виданнях кінця 1920 — початку 1930-х років не супроводжувався передмовою або вступною статтею.

Наприкінці 20-х і особливо на початку 30-х років ХХ ст. в оглядах і статтях Володимира Коряка, Сергія Пилипенка, Леоніда Смілянського та Степана Рудниченка літературне надбання Грінченка визначалося як невідповідне вимогам радянської доби. Про значний вплив повістей на читачів свідчив Коряк: «німи зачитувалися провінціяльні панночки і національно свідома інтелігентська молодь». Спрямування цього впливу критик убачав шкідливим та навіть небезпечним: «безперечно, ті писання Грінченка багато одвернули тієї молоді з соціалістичного на націоналістичний шлях, апoteозою якого була петлюрівщина». Тож найвідповіднішою для повістей Коряк уважав дефініцію «просвітянські агітки», що й не дивно, якщо врахувати, що їх автор «стояв на межі поміж письменником і графоманом». Незважаючи на таку риторичну тональність, критик відзначив певну творчу еволюцію Грінченка у «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»: мовляв, драматичні спроби навчили письменника «унікати балаканини». Утім короткі тези властиво літературознавчого аналізу (хай і досить поверхового) неодмінно завершу-

¹⁰⁷ Ізотов І. Життя і творчість Грінченка (1863—1910) // Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. — Х.; Одеса, 1931. — С. 3—15. Ізотов — дослідник і викладач української та світової літератури у харківських вищих навчальних закладах, автор лекції «Література за доби розвитку промислового капіталізму в Галичині й Буковині (ІІ половина XIX ст.)» у «Загальному курсі української літератури» за редакцією Олександра Білецького (Х., 1930) (див. про нього також у вид.: Ізотов И. Т. Ранние исторические романы Лиона Фейхтвангера. — Москва, 2010. — С. 4—5).

валися підсумковими ідеологічними присудами: «Перша повість є побутова, друга соцільна, обидві побудовані на авантурному сюжеті. Зненависть до міста і сприймання класової боротьби на селі як безглуздого хаосу — такі “помилки” Грінченка». У широкому лексиконі звинувачень Коряка знайшлося місце апеляції до релігійної тематики (у цьому контексті варто пригадати міркування Марка Павлишина про збіжність літературної та церковної канонізації, а також згадку Олександра Білецького про «життєність» біографії Грінченка у 1910-х роках). Здається, читач мав дійти думки про «святість» Грінченка та ним написаного в очах сучасників і послідовників. Письменник згадується то як «просвітянський апостол», то як автор «cateхизму українського націоналізму». Критик діяв за принципом «багаторазово повторена неправда стає правдою», у різних публікаціях іменуючи літератора творцем «уславленої теорії українського націоналізму»¹⁰⁸.

Приметна поява 1930 р. статті про письменника у московській «Літературній енциклопедії». Її автор, Сергій Пилипенко, припустився кількох фактичних і орфографічних помилок у загалом негативному огляді громадської та літературної діяльності Грінченка. Він ствержував про низьку художню якість творчості літератора («риторичность изложения, ходульность и идеализацию героев, сравнительную бедность художественных приемов»), обґрунтовував її регресивний характер («произведения Грінченко пользовались громадной популярностью, так как в лозунгах “просвітянства” оформлялась кулацкая идеология и украинский мелкобуржуазный национализм»). Утім, Пилипенко віддав належне і неймовірній працьовитості Грінченка, а також вирізнив «Під тихими вербами» як єдиний твір письменника, що «представляет некоторый интерес и для современного читателя, показывая зачатки расслоения крестьянства и социальной борьбы в украинском селе»¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Коряк В. Борис Грінченко (1863—1910) // Коряк В. Нарис історії української літератури. — С. 444—446; Його ж. Шевченко і Куліш // Коряк В. В боях: Статті і виступи 1925—1930 рр. — Х., 1933. — С. 79; Його ж. Від просвітянства до служанства // Коряк В. Організація жовтневої літератури: Газетні та журнальні статті 1919—1924 рр. — Х., 1925. — С. 206.

¹⁰⁹ Пилипенко С. Грінченко Борис Дмитриевич (1863—1910) // Літературная энциклопедия. — Т. 3 / Отв. ред. А. В. Луначарский. — М., 1930. — Колонки 20—22.

Поблажливішим до письменника та до його творів був Леонід Смілянський. На високу оцінку від нього здобулася також «Під тихими вербами». Її сюжетне вирішення і соціальна актуальність «підносять вагу повісті понад усі художні твори Грінченкові та й інших видатних письменників того часу». Втім, у нарисі Смілянського наявні критичні стріли-натяки на невіправдано високий статус автора повісті: «А буває, що такі письменники, не створивши своєї школи в літературі через невисокий художній рівень продукції, все ж таки потужно впливали свого часу на громадську думку, відогравали не меншу роль, ніх загальновизнані класики». Таке припущення на початку нарису змінюється безапеляційним ствердженням невисокої художньої вартості творчості Грінченка, що, мовляв, і завадило письменникові увійти до пантеону українських класиків. Прикметна порушена цілісність аргументації в оцінці «Під тихими вербами». Критик відзначав образ Гайнки, зображеній «без будь-якого шаблону й схеми», і навіть побачив у ньому прообраз героїн «Лісової пісні» та «Тіней забутих предків». Визнавав він і неабиякість Грінченка у змалюванні деяких епізодів твору: «картини куркульської змови», сцени братовбивства, а також повернення Зінька додому (у якій «віддані цікавим способом паралелі дії з піснею»). Однак деякі судження автора огляду вирізняються суперечностями, часом навіть у межах одного речення. Захоплені репліки «автор доходить просто класичного зразку», «показують Грінченка як неабиякого майстра» сусідять із докорами на зразок «не опрацьовував свого матеріялу достатньою мірою». Завершальні слова огляду все ж не стали розвінчувальним присудом Грінченкові: «Вабить до себе ця постать ще й своєю цілковитою відданістю літературно-громадській діяльності, відданістю, про яку з пошаною і подякою говорять історики літератури»¹¹⁰.

Багато тез і висновків Смілянського у перифразі повторив Степан Рудниченко у своєму популярно-критичному нарисі про Грінченка (1931). Однак риторична тональність його праці порівняно з попередньою вже значно більше нагадує звинувачення із аргота відомим вироком наприкінці. Читач мав би поєднати у логічний ланцюжок недвозначні судження у заснувку розвідки (про необхідність критичного перегляду надбання «старої, буржуазної

¹¹⁰ Смілянський Л. Борис Грінченко... — С. 3, 87, 104.

культури», вилучаючи «шкідливі елементи [...] як непотрібне сміття») та висновках (про «ліберальні» й навіть суголосні «українській націоналістичній буржуазії» погляди Грінченка). Рудниченко не без підстав ставив у пряму залежність популярність творів письменника від поширення мережі «Просвіт». Натомість цілком розминулося з історичною достовірністю його твердження про рекордну тиражованість повістей наприкінці 1910 — на початку 1920-х років («під час недовгого панування української контреволюції»). Як уже згадувалося, наклади книжок Грінченка в Українській Радянській Республіці у другій половині 20-х років, були незрівнянно вищими. Неважко зрозуміти причину затяготого ідеологічного поборювання авторитету Грінченка: сам Рудниченко визнавав, що національна стихія творів письменника надихала читачів на патріотичні звершення: «Не один юнак, начитавшись Грінченкових писань, ішов боротися за “неньку-Україну” під прaporи Петлюри або інших жовто-блакитних отаманів»¹¹¹.

Після 1931 р. на три десятиліття повісті — як і творчість Грінченка загалом — були вилучені з канону українського письменства, не вдавалися та практично не вивчалися літературознавцями радянської України. Як відзначив Олександр Білецький, «колись піднесений на недосяжну висоту Б. Грінченко був перетворений не тільки в нікчемність, але в нікчемність шкідливу, і, по суті, перестав існувати як явище історії української літератури»¹¹².

Едиційна доля повістей протягом останніх восьми десятиліть

Другу половину 1930-х—1950-ті роки характеризують епізодичні спроби досліджень життя та творчості Грінченка. Протягом цього проміжку часу практично не з'являлися і перевидання його доробку. Виняток склали публікації «Словника української мови» (1937) та листування письменника із сучасниками¹¹³.

¹¹¹ Рудниченко С. Борис Грінченко: Популярно-критичний нарис. — Х., 1931. — С. 3, 4, 61.

¹¹² Білецький О. Борис Грінченко // Білецький О. Письменник і епоха: Збірник статей, досліджень, рецензій з питань української літератури. — К., 1963. — С. 223.

¹¹³ Кирилюк Є. Листи Кропивницького до Грінченка // Театр. — 1940. — № 8. — С. 22—28; № 9. — С. 19—22; Кісельов О. Листи П. Грабовського до

Не можна оминути увагою статтю Євгена Кирилюка до 80-річчя від дня народження Бориса Грінченка. У ній наголошено на необхідності переглянути ставлення до діяча, який мав би посісти належне місце в історії української літератури. Кирилюк зазначав, що на сучасному етапі творчість письменника не перевидавалася і не вивчалася ані в середній, ані у вищій школі (наслідки цього помітні у переказі біографії Грінченка самим дослідником, який припустився кількох фактичних помилок). Також мовилося про велику популярність і тенденційність (що якість Кирилюкуважав прикметою багатьох класичних творів) повістей «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами». Риторичним реверансом добі прозвучали слова про Зінька як «представника передового, більш свідомого трудящого селянства, який зазнає багатьох переслідувань і зрештою гине внаслідок інтриг куркульства». Підсумовуючи сказане, автор статті визначив актуальні виклики новітньому грінченкознавству: наукове вивчення, популяризація та перевидання творчості літератора¹¹⁴. Почин Кирилюка не дістав належної підтримки.

В українській радянській дійсності Грінченко понад три десятиліття не наближався до шерегу «офіційних» літературних класиків. Його творам не знаходилося місця на сторінках підручників та курсів літератури. Натомість за кордоном природно тривала традиція пошанування та вивчення в контексті вітчизняного літературного процесу. Характеризуючи доробок Грінченка у річницю його смерті, Володимир Дорошенко згадав і «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами», в яких автор «талановитою рукою» вивів перед читачем «вже не інтелігента, а селянина — як “нову людину” на селі»¹¹⁵. Утім, попри можливість вільного вивчення творчості Грінченка, його ім'я на початку 1960-х років було маловідомим молодшому поколінню українців на еміграції. Про особливу важливість творів письменника («класика української літератури») у вихованні юнацтва говорив Володи-

---

Б. Грінченка // Радянське літературознавство. — 1940. — № 5/6. — С. 231—293; Сенченко І. Нові документи Бориса Грінченка. — С. 33; Його ж. Нові документи Карпенка-Карого та Бориса Грінченка. — С. 35.

¹¹⁴ Кирилюк Є. Борис Грінченко // Література і мистецтво. — 1943. — № 17. — С. 2.

¹¹⁵ Дорошенко В. Великий трудівник (Пам'яті Бориса Грінченка) // Свобода. — 1940. — 12 жовт. — С. 4.

мир Шаян. Суголосно Кирилюкові він наголошував на актуальності перевидань доробку літератора¹¹⁶.

Зміни у ситуації замовчуння й табуйованості імені Грінченка почалися у радянській гуманітаристиці наприкінці 1950-х років. Лише 1958 р. з'явилися нові перевидання його літературного доробку. Відбувся значний поступальний рух і в едиції повістей «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами». Перше після тридцятирічної перерви видання творів з'явилося 1961 р. у Москві; переклав тексти російською Костянтин Трофімов. Відомий перекладач української класичної та радянської літератури вже мав на своєму рахунку твори Івана Нечуя-Левицького, Івана Ле, Івана Микитенка, Володимира Гжицького та інших. Однак його досвідченість та «благонадійність з ідеологічного погляду», як виявилося, не грантували належної якості перекладу¹¹⁷.

Слід відзначити не завжди коректне опрацювання Трофімовим тексту оригіналу. Суперечливим можна назвати його рішення наблизити імена персонажів до російської традиції вживання: Филипп Сиваш (замість Пилип Сиваш), Левантина Тополева (Левантина Тополівна) і т. п. Інші моменти ретрансльованого російською тексту викликають ще більше запитань. Приміром, репліку «Здоровий, як тур!..» перекладено як «Сильный, как тигр!»¹¹⁸. Інший приклад — фрагмент про зустріч Ївги та Зінька (якого, до речі, немає у виданні Державного видавництва України 1927 р. та більшості пізніших). Напівжирним шрифтом відзначено найбільш «творчі» зразки інтерпретації Трофімовим тексту Грінченка:

¹¹⁶ Шаян В. Борис Грінченко // Шлях перемоги. — 1963. — № 49. — С. 3. Про творчість Грінченка мовилося також у оглядах Василя Сімовича (*Верніволя* В. Українська література: Погляд на її історичний розвиток. З 12 портретами визначних українських письменників // Самоосвіта. — 1934. — Ч. 61) і Володимира Радзикевича (Історія української літератури. — Мюнхен, 1947).

¹¹⁷ Названі чесноти Трофімова відзначила Ярина Цимбал (див. її: «Спогади про минуле» В. Гжицького: пригадування і конструювання // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. — 2011. — Т. 6. — С 251). У рецензії журналу «Советская Украина» його переклад повістей було названо «прекрасным» (А. Б. [Хинкулов Л.] Коротко о книгах: Борис Грінченко. В темную ночь. Под тихими вербами, Повести, пер. с укр. К. Трофимова, Гослитиздат, Москва, 1961 // Советская Украина. — 1962. — № 9. — С. 190). Уточненням атрибуції завдячує Вікторові Дудку.

¹¹⁸ Пор.: ПТВ 1902. — С. 41; Гринченко Б. В темную ночь. Под тихими вербами: Повести / Пер. с укр. К. Трофимова. — М., 1961. — С. 219.

«Під тихими вербами» 1902 р.	«В темную ночь. Под тихими вербами» 1961 р.
<p>«Зачервонівшись од бігу, а потроху й од чарки, стояла перед їм уся рум'яна, дихала швидко, аж тонкі ніздри роздималися, і високо зводилися з-під розхристаної керсетки груди»¹¹⁹.</p>	<p>«Раскрасневшись от бега и от выпитого вина, она стояла перед ним румяная, часто дыша, так что ее тонкие ноздри раздувались, а грудь высоко поднималась под расстегнутой корсеткой»¹²⁰.</p>

Утім, слід відзначити і очевидну перевагу російськомовного видання. Для перекладу «Серед темної ночі» було використано текст видання 1930 р., для «Під тихими вербами» — і це особливо прикметно — видання 1910 р. Таким чином, уперше після 1930 р. (публікації «Книгоспілки»), ця повість знову побачила світ без значних текстових вилучень, хоч і не автентичною мовою.

Іншим важливим фактом було видання книги у столиці СРСР. Московська «прописка», стотисячний наклад друку санкціонували початок реабілітації «забутого» класика та його творів. Слугував цьому і авторитет автора вміщеної у книзі передмови — Максима Рильського. «Гринченко не обладдал высоким писательским дарованием, но он был умен, наблюдателен, хорошо знал быт и нравы той среды, о которой писал [...]» — обережно висловився він про літературний статус автора, відзначивши окремі недоліки повістей. Утім, їх пізнавальне значення та інтерес для читача Рильський вважав безсумнівними¹²¹.

Мовою оригіналу «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» було републіковано 1963 р. у двотомному зібранні творів видавництва Академії наук УРСР. Примітність цієї події на союзному рівні засвідчив зокрема відгук в авторитетному журналі «Вопросы литературы»¹²². У передмові до першого тому з промо-

¹¹⁹ ПТВ 1902. — С. 87.

¹²⁰ Гринченко Б. В темную ночь. Под тихими вербами: Повести. — М., 1961. — С. 264.

¹²¹ Рильский М. Две повести Бориса Гринченка // Гринченко Б. В темную ночь. Под тихими вербами: Повести. — С. 6—9. Прикметно, що йому вдавався відповіднішим переклад назви повісті як «Под тихими ивами». Саме таку форму вжито у автографі передмови (Рильский М. Две повести Бориса Гринченко. 12 березня 1961 р. (Л. — Ф. 137 (Максима Рильського), од. зб. 1092, арк. 4).

¹²² Зозуля М. Оценивая объективно // Вопросы литературы. — 1964. — № 7. — С. 201—205.

вистою назвою «Класична спадщина Бориса Грінченка» Іван Пільгук оглянув сюжети повістей у руслі зображення «непримирених суперечностей капіталістичного суспільства». Він підкреслив важливе місце творів у історії української літератури, їх оригінальність, художньо-пізнавальну та виховну цінність¹²³.

Упорядники другого тому зібрання (той-таки Іван Пільгук, а також Василь Яременко) зазначали, що тексти повістей (у книзі вміщено також «На розпутті») «звіreno за останніми виданнями, які були здійснені за життя автора». Однак сподівання на дотримання принципу останнього авторського видання розвіюються примітками безпосередньо до «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» про те, що твори друкуються за виданням «Книгоспілки» 1928 р. та Державного видавничого об'єднання України 1931 р. відповідно¹²⁴. Текст другої повісті у виданні 1931 р. тожний варіанту Державного видавництва України 1927 р. Отже, після московського видання 1961 р. було зроблено крок назад від авторського тексту «Під тихими вербами». Високий статус видання Академії наук на тривалий час усталив текст повісті зразка хибної едиційної традиції.

1970-ті роки характеризувалися меншою (порівняно з попереднім десятиліттям) активністю у вивчені, популяризації та перевиданні доробку Грінченка. Анатолій Погребний жалкував, що досягнення 1960-х років не набули очікуваного розвитку, і пояснював це суспільно-політичним контекстом доби «застою»¹²⁵. Черговим пунктом едиційної історії «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» стала їх публікація 1970 р. у видавництві «Молодь». У цьому виданні відтворено тексти, вміщені у двотомнику 1963 р.¹²⁶

Не надто втішно склалася видавнича доля повістей і в 1980-х роках. У примітках книги «Борис Грінченко. Вибрані твори» видавництва «Дніпро» (1987) Петро Хропко зазначив, що тексти творів представлені за виданнями 1910 р.¹²⁷ Уважне ознайомлен-

¹²³ Грінченко Б. Твори: У 2 т. — Т. 1: Поезії. Оповідання / Упор. І. І. Пільгука, В. В. Яременка, прим. В. В. Яременка. — К., 1963. — С. 37—42.

¹²⁴ Грінченко Б. Твори: У 2 т. — Т. 2: Повісті. Драматичні твори / Упор. І. І. Пільгука, В. В. Яременка, прим. В. В. Яременка. — К., 1963. — С. 577, 586.

¹²⁵ Погребний А. Г. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. — С. 24.

¹²⁶ Про це зазначено у примітках (Грінченко Б. Твори / Ред. В. Р. Лихогруд. — К., 1970. — С. 354).

¹²⁷ Грінченко Б. Вибрані твори / Упор., передм. та прим. П. П. Хропка. — К., 1987. — С. 458.

ня засвідчує, що стосовно «Серед темної ночі» це свідчення не відповідає дійсності: наявні у попередніх виданнях недогляди не виправлено. Цікавіші подробиці виявляє розгляд тексту «Під тихими вербами». У деяких місцях твору справді збережено фрагменти, яких немає в попередніх виданнях (приміром, вилучені Шевченкові рядки та принагідні роздуми Зінька). Але такі випадки поодинокі. Насправді ж текст подано за видавничою традицією Державного видавництва України 1927 р. — послідовно, зі збереженням майже всіх купюр. Навіть більше — було внесено нові зміни, покликані суттєво наблизити мову автора та персонажів до літературного варіанту української: «за їх» — «за них», «з їм» — «з ним», «з їми» — «з ними» (приставний приголосний як ознака літературної норми — найчастотніша зміна, але здійснена непослідовно: «в його» — «в нього» і поруч: «через його» — без змін); «охрищено» — «охрещено»; «імено» — «іменно»; «отож» — «отож», «от так» — «оттак», «арендноє» — «орендное»¹²⁸. Поширені також зміни пунктуації речень, іноді — через неуважність при наборі тексту. Наприклад, речення «Тоді які вони схочуть, такі й ціни на землю будуть — і за випас товару, і за роботу, і за все!»¹²⁹ передане у виданні 1987 р. із крапкою в кінці.

Таким чином, можна констатувати некоректне намагання унормувати мову повісті (помилки коректури), до якого додалися помилки при запам'ятовуванні та наборі тексту (zmіна форм слів, утрата займенників тощо)¹³⁰. Борис Томашевський застерігав редакторів саме від таких намагань «modernізувати» не лише орфографію тексту, але і його мову. На думку вченого, використання нормативних форм неприпустиме, якщо автор задумував їх відмінними від загальноприйнятого правопису¹³¹. Своєю чергою, Соломон Рейсер зауважував про подібні випадки: «сталкиваемся не столько с орфографической и пунктуационной системой автора, сколько с навыками писаря или корректора»¹³².

Протягом останніх двадцяти п'яти років за нових суспільно-політичних умов грінченкознавство розвивалося з якісно іншою результативністю. Нарешті суттєві зрушенні відбулися й

¹²⁸ Пор.: ПТВ 1902. — С. 1—12; Грінченко Б. Вибрані твори. — К., 1987. — С. 271—279.

¹²⁹ ПТВ 1902. — С. 9.

¹³⁰ Лихачев Д. С. Текстология. Краткий очерк. — С. 44, 51—52.

¹³¹ Томашевский Б. Писатель и книга... — С. 204.

¹³² Рейсер С. А. Основы текстологии. — С. 51.

у долі публікованих текстів «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами».

У березні 1991 р. підписано до друку відразу два видання, які містили тексти повістей. Особливе місце в едиційній історії по-вістей посіла книга «Б. Д. Грінченко. Під тихими вербами: Вибрані твори», що з'явилася у «Радянській школі». Знаковість цього видання полягала в тому, що у ньому текст повісті «Під тихими вербами» було подано за зразком 1910 р. Упоряднича тексту Тетяна Третяченко зазначила у примітках, що обидві повісті передруковано за текстами видання 1987 р. зі звіркою за виданнями 1910 р. При цьому «допущені при перевиданнях помилки виправлено, зроблені купюри відновлено»¹³³. У менш проблемному (з точки зору редакторських втручань) тексті «Серед темної ночі» окремі недогляди залишилися. Що ж до багато- і тривалостражданної повісті «Під тихими вербами», то практично всі вилучені з її тексту фрагменти справді відновлено. На жаль, не минулося без окремих прорахунків. Приміром, репліку «— Оце ж ізрадив! — сказав Карпо» відновлено, однак передано як: «— Оце ж ізрадник! — сказав Карпо»¹³⁴. Кілька випущених у попередніх виданнях фрагментів не знаходимо і в цій книзі. Переважно вони пов'язані з релігійною тематикою. Це роздуми Рябченка: «Хиба сказати, що до церкви не ходе? Дак ходе ж...»; згадка про ікони в описі хати Зінька та Гайніки: «з папіровими квітками *біля образів*»¹³⁵. Однак найбільше помітний брак чималої частини тексту про Гайнчине очікування на Зінька, яке вона виповнює молитвою: «Ні, вона не так ізробить: вона проказуватиме молитви... всі, які знає... і як усі перекаже, то він прийде.

Почала проказувати з “Во ім’я”... Казала помалу, кожне слово добре вимовляючи... Царю небесному, Тройцю, Отченаша, Богородицю — усі, всі!.. Казала й Воскресного Бога, і Вірую, й Помилуй...

Уже й усе, а його нема. Проказала ще заповіді. Прислухалась — не чутъ...

¹³³ Грінченко Б. Під тихими вербами: Вибрані твори / Упор. та прим. Т. Третяченко. — К., 1991. — С. 490—491.

¹³⁴ Пор.: ПТВ 1902. — С. 60; Грінченко Б. Під тихими вербами: Вибрані твори. — К., 1991. — С. 206.

¹³⁵ ПТВ 1902. — С. 98, 111. Наступні подібні згадки послідовно відновлено.

Ой-ой, вона ж, здається, в Вірую проминула там слова!.. Того ж воно так і швидко.

Звернулась назад і почала з Вірую прооказувати знову все — аж до краю. Вимолила всі, які знала... і ті, що від матері ще малою дитиною навчилася і яких нема по молитовниках...»¹³⁶. Слід також згадати, що лише в окремих місцях тексту відновлено велику літеру в написанні слів сакральної семантики («письмо святе», «великденъ», «боже», але — «Покрова»).

Майже синхронно з виданням «Радянської школи» у видавництві «Наукова думка» з'явився друком другий том зібраних творів Бориса Грінченка. Книга, що вийшла у відомій серії «Бібліотека української літератури», вміщувала варіанти повістей за виданням 1963 р.¹³⁷. Таким чином, видавнича традиція Державного видавництва України 1927 р., закріплена виданням, здійсненим видавництвом АН УРСР у 1963 р., знайшла продовження у авторитетній публікації вже в незалежній Україні. До того ж, її наклад утрое більший, аніж попередньої книги, виданої «Радянською школою» (90,7 тис. примірників проти 30 тис.).

Після цих двох видань у 1990-х роках повісті більше не публікувалися у повному обсязі. Декілька розділів «Під тихими вербами» були вміщені у першій частині хрестоматії «Духовні криниці», що побачила світ 1997 р. Упорядники книжки не вказали на джерело тексту повісті (найпевніше, це варіант видання «Наукової думки» 1991 р.).

Грінченкознавство ХХІ ст. характеризується продуктивністю, що не поступається доробку 1990-х років. Варто відзначити звичай вищий рівень спеціалізації літературознавчих статей. Деякі з них присвячені аналізові лише «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»¹³⁸. Помітні зміни торкнулися едиційної практики.

¹³⁶ Там само. — С. 112.

¹³⁷ Про це зазначено у примітках (*Грінченко Б. Твори: У 2 т. — К., 1991. — Т. 2. — С. 590*). Таку підготовку текстів до видання Микола Гончарук називав надто прямолінійною, найлегшою і позірно самоочевидною — «без заглиблення у сутність проблеми» (*Гончарук М. Проблема основного тексту прозових творів Панаса Мирного 1870-х рр. — С. 59—60*).

¹³⁸ Наприклад, поясненню титулів творів, див.: *Винник К. В., Ніколаєнко В. М. Символіка назв повістей Б. Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» // Вісник Запоріз. нац. ун-ту. Сер. філол. науки. — 2005. — № 1. — С. 31—34.*

Важливо, що не всі тексти повістей у останніх зібраних творів Грінченка підпорядковані хибній едиційній традиції.

У черговому виданні текстів письменника «Наукової думки» (2002) було використано ті ж варіанти творів, що й для попередньої згаданої книги цього видавництва (при цьому джерела тексту взагалі не названі). Практику попередніх видань у доборі джерел текстів повторили упорядники першого тому «Вибраних творів» Бориса Грінченка у двох томах видавництва «Інтелект-Арт» (2008, серія «Класики української літератури»). У цій книжці зазначено взорування на публікацію «Наукової думки» 1991 р.¹³⁹

Натомість інші джерела текстів обрали упорядники двох останніх видань, у яких вміщено повісті. 2009 року у видавництві «Школа» під титулом «Борис Грінченко. Каторжна» (серія «Шкільна хрестоматія») надруковано вибрані твори письменника, серед яких знайшлося місце повісті «Під тихими вербами». Текст твору подано за виданням «Радянської школи» 1991 р. — з урахуванням усіх виправлень і недоліків цієї едиції. Це саме видання стало взірцем і для упорядників книжки «Борис Грінченко. Твори», що з'явилася у видавництві «Прес-експрес» 2012 р. (серія «Літературная гордость Луганщины»). Тож традицію видання зіпсованого тексту «Під тихими вербами», що налічувала майже 80 років безальтернативного тривання, перервано у новому столітті. Натомість неавторські зміни тексту «Серед темної ночі» 1910-х років і далі мандрують із видання у видання.

На жаль, сьогодні не лише читачі, а й науковці зазвичай використовують доступніші та авторитетні («статусні») видання творів Грінченка. Йдеться насамперед про двотомники, опубліковані значними накладами в поважних видавництвах у 1963 та 1990—1991 рр. Філологічні пошуки, угруповані на тексті «Під тихими вербами» з цих видань, зазнають серйозного ризику неповноти, а то й хибності висновків (це стосується як літературознавчих, так і мовознавчих праць). Як приклад можна згадати невідповідність посилань у статті Ірини Борисюк «Криза патріархальності в прозі Б. Д. Грінченка (на матеріалі дилогії “Се-

¹³⁹ Грінченко Б. Вибрані твори: У 2 т. — Т. 1: Поетичні твори. Балади і поеми. Оповідання та повісті / Упор. Ю. Б. Кузнецов, Н. В. Левчик, вступ. ст. Н. В. Левчик. — К., 2008. — С. 4.

ред темної ночі” та “Під тихими вербами”»). Ілюструючи думку про звичаєву антиномію міського та сільського простору фрагментом тексту із розповіддю знавця «городського життя» Микити Тонконоженка, дослідниця назвала джерелом видання: *Грінченко Б. Д. Твори: В 2 т. — К., 1990. — Т. 2.* Очевидною тут є помилка у датуванні другого тому видання «Наукової думки» (мав бути 1991 р.). Однак прикметніше інше: навіть за умови найдокладнішого перегляду вказаної (167-ї) сторінки книги не вдається відшукати відповідну репліку Микити. Так само немає у цитованому виданні уривку про ставлення Карпа до жіноцтва, про який мовиться у статті¹⁴⁰. Ці фрагменти вилучено з видання «Під тихими вербами» «Наукової думки» — за ланцюжком традиції публікації зіпсованого тексту. Тож, найімовірніше, авторка статті відшукала цей уривок на 188-й сторінці тексту видання «Радянської школи». Неточності у посиланнях є прикрою прикметою не однієї грінченкознавчої статті.

Слід відзначити характерну закономірність едиційної історії «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» останніх 80 років. Якщо впродовж перших трьох десятиліть ХХ ст. повісті з’являлися лише окремими виданнями, то 1961 р. було започатковано традицію їх публікації в одній книзі (часто також з іншими художніми текстами). У такий спосіб едиційна практика закріплювала смисловий та сюжетний зв’язок творів. Варто пригадати, що текст «Серед темної ночі» у виданнях 1910—1928 рр. завершувався повідомленням: «що далі діялось у сем’ї в Сивашів, про те читай у книзі того ж автора “Під тихими вербами”».

Цей зв’язок дав підстави дослідникам (зокрема, Михайліві Гуменюку, Петрові Хропку та Анатолію Погрібному) говорити про повісті як про дилогію¹⁴¹. Під цим поняттям сучасне українське літературознавство розуміє «два самостійні твори, поєднані спільним ідейним задумом, героєм, зображенням певних явищ»

¹⁴⁰ Цит. стаття. — С. 133, 143, 144.

¹⁴¹ Хропко П. Проза Бориса Грінченка // *Грінченко Б. Вибрані твори*. — К., 1987. — С. 14—15; Гуменюк М. Борис Грінченко (До 100-річчя з дня народження) // Жовтень. — 1963. — № 12. — С. 128; Погрібний А. Г. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. — С. 189. Ще далі пішов Олександр Галич, котрий стверджував, що у жанровому відношенні дилогія тяжіє до роману (Галич О. А. Жанрові особливості дилогії Б. Грінченка «Серед темної ночі», «Під тихими вербами» // Борис Грінченко: Тези доповідей республ. наук.-практ. конф. — Ворошиловград, 1988. — С. 22).

із заувагою: «водночас кожен з них може мати свою сюжетно-композиційну лінію»¹⁴². Можна констатувати відповідність повістей такому визначенням із певними застереженнями щодо героя (на сторінки твору-«продовження» перемандрував не лише Зінько, але й багато інших персонажів) та зображеніх явищ (у «Під тихими вербами» авторська увага зосереджена передовсім на реаліях сільського життя, тимчасом як у першій повісті значне місце займають описи міського простору та його мешканців).

50-річний (1960—2010-ті роки) період стабільного та результивативного інтересу до постаті Грінченка позначений появою нових продовжувачів справи Сергія Єфремова, Марії Грінченко та Миколи Плевака — найактивніших дослідників та популяризаторів творчості письменника перших десятиліть ХХ ст. На новому етапі розвитку грінченкознавства важко переоцінити важливість праць, зокрема, Олексія Неживого, Анатолія Погрібного, Вячеслава Чорновола та Василя Яременка. Останнім часом помітна орієнтація на вивчення та популяризацію доробку письменника у Київському університеті імені Бориса Грінченка, Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського НАН України, музеїв та освітянських осередках міст і регіонів, де мешкав і працював Грінченко (Києва, Чернігова, Херсона, Сумщини, Харківщини та Луганщини).

А от справа видання повістей «Серед темної ночі» і «Під тихими вербами» досі не втрапила на добру дорогу. В едиційній історії першого твору мають місце послідовні дрібні недогляди, що з'явилися ще у виданнях 1910—1920-х років. Тривалою та міцною, з набагато серйознішими наслідками, виявилася хибна традиція видання другої повісті. Особливо прикрим постає повернення до сфальшованих джерел тексту «Під тихими вербами» після позитивних прикладів едиційної практики 1961 та 1991 рр. Парадоксально, але авторитетність і поширеність зіпсованого оригінального (україномовного) варіанту повісті навіть ставить у вигідніше становище реципієнта й інтерпретатора російськомовного тексту.

---

¹⁴² Дилогія // Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. — К., 2007. — С. 195.

ПРИКІНЦЕВІ ЗАУВАГИ

Проблеми пошуку нових та верифікації вже запроваджених до наукового обігу джерел, а також текстологічного вивчення спадщини Бориса Грінченка, залишаються надзвичайно актуальними. Читач мав можливість ознайомитися із прикладом такої студії на матеріалі двох програмових художніх текстів письменника — повістей «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами».

Письменник створював їх за драматичних обставин: втрата роботи у земстві, недуга дружини, непевність перспектив літературних заробітків. Грінченки прагнули залишити Чернігів, однак мусили зачекати, поки їхня дочка закінчить навчання у місцевій гімназії. Незважаючи на всі труднощі, літераторові вдалося завершити твори за досить короткий термін. Додатковим стимулом було бажання якнайшвидше подати повісті до друку в «Київській старині», підтримати добробут родини обіцянним гонораром. Динамічність постання «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» забезпечила напружена праця над текстами, яка супроводжувалася численними правками та змінами.

У первинних джерелах повістей — автографах — зафіксовано ознаки ретельного авторського опрацювання текстів (переформатування структури, зміни найменування частин, а також імен героїв). Додали інформації до історії створення повістей також нотатки Грінченка на берегах аркушів. Інтенція автора відзначається великою увагою до переконливості та реалістичності кожної деталі його художніх творів.

Креативну манеру письменника виразно характеризують його власні тексти, зокрема, міркування про регулярну розумову практику як запоруку успішної творчості у нотатках під титулом «Регулирование вдохновения» (1893); окреслення режиму роботи над «Під тихими вербами» та «сприяння» цьому процесові кота в

оповіданні «Пан Коцький» (1904). Прикметними є й авторські замальовки для візуальної перевірки достовірності описів. Уявлення про перебіг творчого акту Грінченка, його поліспрямованість та інтенсивність, забезпечують також свідчення близьких та знайомих.

Нові можливості для інтерпретації повістей відкривають виявлені у перебігу дослідження прообрази сюжетів та локацій (суд над коноводами за участі присяжного засідателя Грінченка, «місто» — Чернігів, «село Диблі» — Виблі тощо) та джерела поведінкових моделей персонажів («Листи з України Наддніпрянської»).

В історії створення та першопублікації «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» вагомою була роль редактора журналу Володимира Науменка. Він не лише опікувався суто технічними моментами друку, а й уважно переглянув тексти, запропонувавши внести зміни до окремих епізодів. Деякі його побажання Грінченко врахував при підготовці повістей як до первого (1901—1902 pp.), так і до другого (1910 р.) видань. Варто відзначити також діяльну участь у републікації творів товариша й колеги Грінченка — Сергія Єфремова.

Більшість відгуків про повісті (Агатангела Кримського, Івана Липи, Дмитра Дорошенка, Євгена Чикаленка та ін.) засвідчили їх значну художню й особливо — суспільну вартість. Як доводять спогади сучасників, а також збережена торгово-ділова документація, твори знайшли свого читача.

Окреме місце у дослідженні посідає проблема встановлення основних текстів «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами». Вирішенню цього питання підпорядковано зіставлення варіантів повістей у автографі, першому та другому виданнях із застосуванням теоретичних та методологічних напрацювань учених-текстологів. Завдяки аналізу біографії автора (періоду лікування у Боярці-Будайці та в Оспедалетті у 1909—1910 pp.), а також доступних джерел «Серед темної ночі», є всі підстави вважати видання 1910 р. останнім авторським, а його текст — основним для цієї повісті. Тому в майбутніх републікаціях слід орієнтуватися саме на друге видання.

Натомість наразі немає підстав говорити про участь автора у підготовці до другого видання (1910) тексту «Під тихими вербами». Подальше вивчення архівних матеріалів, виявлення нових джерел історії цього твору може привести до уточнення відповіді

на питання про визначення авторського видання та вибору основного тексту. На підставі наявних даних останньою прижиттєвою для цієї повісті слід уважати едицію 1902 р., а основним текстом — саме вміщений в ній варіант. При цьому перевагу має публікація в «Киевской старине», оскільки у книжці «випала» одна сторінка.

Найвагомішими моментами видавничої історії «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» після смерті автора були редакторські зміни тексту першого твору у виданні 1914 р., а також започаткована виданням 1927 р. (Державного видавництва України) традиція публікації зіпсованого тексту другої повісті. Читацький попит стимулував видавничу пропозицію: якщо у 1910-х роках твори публікувалися тричі, то у 1920 — на початку 1930-х років. «Серед темної ночі» з'являлася друком п'ять разів, а «Під тихими вербами» — десять. При цьому загальний наклад книжок із зіпсованим варіантом другого твору в декілька разів перевищуєвав кількість примірників із (умовно) нередагованим текстом.

Протягом 1932—1960 рр. повісті, як і майже весь доробок Грінченка, не перевидавалися. У наступному етапі їх едиційної історії на тлі кількісної переваги видань, які зверталися до по-милкових джерел «Під тихими вербами» слід відзначити поодинокі позитивні приклади, книжки 1961, 1991 (видавництва «Радянська школа»), 2009 та 2012 рр.

Нині маємо доступні й популярні двотомники, опубліковані значними накладами у 1963 та 1990—1991 рр. Тексти повістей, вміщені в них, суттєво змінені внаслідок редакторських втручань. Тому немає змоги говорити про адекватне прочитання та фахове вивчення творів у варіантах, настільки віддалених від задуму письменника. На часі — нове перевидання повістей «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» із авторськими текстами у супроводі фахових історико-літературного, реального та текстологічного коментарів.

У процесі підготовки тексту монографії увиразнилася інша важлива дослідницька проблема. Вище йшлося про відносну повноту збереженості родинного архіву Грінченків. Доступною є також значна кількість друкованих джерел вивчення історії текстів. Натомість є підстави стверджувати про неповноту бібліографічного представлення доробку письменника на сучасному етапі (особливо поетичного та педагогічного). Зауваження Анатолія

Погрібного — «про справжній обсяг створеного ним нефахівцеві судити просто важко»¹, — не втратило гостроти і через чверть століття після часу його висловлення. Досить лише сказати, що до активного наукового вжитку досі не залучено ґрунтовні бібліографічні покажчики, які уклали Микола Плевако (у співпраці з Марією Грінченко), Олександр Білецький і Вячеслав Чорновіл².

Вивчення історії створення та публікацій повістей «Серед темної ночі» і «Під тихими вербами» дає змогу з'ясувати невідомі і ширше окреслити досі побіжно розглянуті аспекти творчості Грінченка, врахувати додаткові формальні та змістові акценти під час її аналізу. Це увиразнює характерні ознаки процесу написання ним художніх текстів, уможливлює заглиблення у взаємозв'язки мотивів та стимулів креативної діяльності в різні періоди. Безперечно, робота не вичерпує усього обсягу текстологічних проблем творчості письменника. Актуальним є розгляд його прозової, поетичної та публіцистичної спадщини з урахуванням фактичних і методологічних напрацювань вивчення видавничої історії та біографічного контексту, персональної (грінченкознавчої) текстології та джерелознавства, забезпечених результатами цього дослідження.

---

¹ *Погрібний А. Г.* Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. — С. 9—10.

² Докладніше про них див.: Єсипенко Д. Написане Грінченком, написане про Грінченка: до історії укладання бібліографії // Борис Грінченко — відомий і невідомий... — К., 2013. — С. 168—173.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ДВУ
ІЛ — Державне видавництво України
— Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
- ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України
- КС — «Киевская старина»
- ПТВ 1902 — *Грінченко Б.* Під тихими вербами: Повість. — К.: Друкарня М. Т. Корчак-Новицького, 1902. — 234 с.
- ПТВ 1910 — *Грінченко Б.* Під тихими вербами: Повість. — К.: Перша київська друкарська спілка, 1910. — 336 с.
- ПТВ ІР НБУВ — *Грінченко Б.* Під тихими вербами. Повість. 1901 р. [автограф] (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. — Ф. I, спр. 31389)
- Словарь — Словарь української мови / Упор. з дод. власн. мат-лу Б. Грінченко: У 4 т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958—1959
- СТН 1901 — *Грінченко Б.* Серед темної ночі: Повість. — К.: Друкарня М. Т. Корчак-Новицького, 1901. — 190 с.
- СТН 1910 — *Грінченко Б.* Серед темної ночі: Повість. — К.: Перша київська друкарська спілка, 1910. — 272 с.
- СТН ІР НБУВ — *Грінченко Б.* Серед темної ночі. Повість. 1900 р. [автограф] (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. — Ф. I, спр. 31404)

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
НАРОДЖЕННЯ КЛАСИКИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ПЕРШИХ ПУБЛІКАЦІЙ ПОВІСТЕЙ	7
Обставини написання	7
Опрацювання «Серед темної ночі». Публікація в «Киевской старине» та окремою відбиткою (1901 р.). Читацька та критична рецепція	23
Редактування «Під тихими вербами». Журнальна публікація та окреме видання (1902 р.). Відгуки про повість	52
У ПОШУКАХ ОСНОВНОГО ТЕКСТУ: ВИДАННЯ 1910 р.	84
Обставини підготовки повістей до другої едиції. Питання останніх прижиттєвих (авторських) видань	84
Встановлення основних текстів «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»	94
ІСТОРІЯ ПОСМЕРТНИХ ПУБЛІКАЦІЙ ТВОРІВ	110
Видавничий та читацький дискурси 1910-х років. Редакторські зміни тексту «Серед темної ночі»	110
Друга половина 1920 — початок 1930-х років: формування традиції видання зіпсованого тексту «Під тихими вербами»	121
Едиційна доля повістей протягом останніх восьми десятиліть	141
ПРИКІНЦЕВІ ЗАУВАГИ	152
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	156

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ЄСИПЕНКО Дмитро Олександрович

ПОВІСТІ
БОРИСА ГРІНЧЕНКА
«СЕРЕД ТЕМНОЇ НОЧІ»
та «ПД ТИХИМИ ВЕРБАМИ»:
історія текстів і тексти в історії

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2015

Художник

Художній редактор Р. І. КАЛИШ

Технічний редактор Т. С. БЕРЕЗЯК

Коректор

Оператор В. Г. КАМЕНЬКОВИЧ

Комп’ютерна верстка Т. О. ЦЕНЦЕУС

Підп. до друку 00.00.2015. Формат 60 × 90/16. Папір офс. № 1.

Гарн. Таймс. Друк офс. Ум. друк. арк. 00,0.

Ум. фарбо-відб. 00,0. Обл.-вид. арк. 00,0.

Тираж 300 прим. Зам. №

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовників

і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2440 від 15.03.2006 р.

01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

.....

.....